પ્રકાશક : ગોપાલદાસ જીવાભાઈ પટેલ,
મંત્રી, જૈન સાહિત્ય પ્રકાશન મંડળ,
અમદાવાદ

આવૃત્તિ પહેલી, સં. ૧૯૯૨

મુદ્રક : બાલુભાઈ મગનલાલ દેસાઈ,
મણિ મુદ્રણાલય, કાળુપુર,
અમદાવાદ

કિંમત એક રૂપિયો

નિવેદન

આ ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ જૈન આગમ સૂત્રકૃતાંગનો છાયાનુવાદ છે. એટલે કે, મૂળ ગ્રન્થની પૂરેપૂરી છાયા પ્રામાણિકપણે સંઘરાય એ દૃષ્ટિ રાખી, મૂળ ગ્રંથના વિષયોનું સ્વતંત્ર શૈલીથી આમાં સંપાદન કરવામાં આવ્યું છે. આ શૈલી ગ્રહણ કરવાનું સૂઝયું તે આ વિચારથી: કે મૂળ ગ્રન્થ નહિ નહિ તોય ૨૦૦૦ ઉપર વરસનો જૂનો ગણાય. તેની શૈલી — પુસ્તકરચના તથા વિષયનિરૂપણ વગેરે — સૌ રીતે તે જમાનાને યોગ્ય હોય. આજે એ જ શૈલીનો ગ્રન્થ ઓછો લોકપ્રિય થાય. આ માળાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ તો આ આપણા જૂના અમૂલ્ય વારસાને આજે સમાજગત કરવાનો હોઈ, શૈલીભેદ કરવો જ ઘટે. એ પરથી આ અનુવાદનું સ્વરૂપ સૂઝયું. એ સ્વરૂપ લોકપ્રિય, સફળ છે કે કેમ એ અભ્યાસીગણ જણાવે એવી વિનંતી છે.

આ શૈલી અનુસરતાં ગ્રંથસંક્ષેપ આપોઆપ જ થાય એ દેખીતું છે. જૂની સંવાદશૈલીમાં વસ્તુ ઉપર ભાર દેવા તેનું અનેકરૂપે પુનરાવર્તન કરાતું જોવામાં આવે છે. એ વસ્તુનો છેદ ઉડાડવાનું તો સહેજે જ સૂઝે. એ એક સંક્ષેપક ફેરફાર તો અનુવાદમાં છે જ.

ઉપરાંત, ચાલુ પ્રકરણનું વસ્તુ ક્રમબદ્ધ થઈને જો રજૂ થાય, તો આજના વાચકને વધારે ફાવે. એથી કરીને અનુવાદમાં ફકરા પાડવાની ગોઠવણ સ્વીકારી છે. અને એમ કરતાં દલીલને ક્રમબદ્ધ કરવા મૂળના શ્લોકોને ઉપર નીચે ફરવા પડયા છે. અભ્યાસીની અનુકૂળતાનો વિચાર કરીને, ફકરાને અંતે મૂળમાંના સ્થાનનો નિર્દેશ કરેલો છે.

ફકરા પાડવા ઉપરાંત પ્રકરણોમાં પણ વિષયની રજૂઆતની દૃષ્ટિએ સ્થાનાંતર, સંક્ષેપ વગેરે થઈ શકત. પણ એ ફેરફાર એટલો બધો આવશ્યક ન જણાવાથી અને બને ત્યાં સુધી મૂળના રચનાક્રમાદિને વળગી રહેવાના ઇરાદાથી તે નથી કર્યું. ક્યાંક પ્રકરણનો નામફેર કર્યો છે એટલું જ. આવી જાતના ફેરફારો જ્યાં કર્યા છે, ત્યાં નીચે નોંધમાં એ બતાવવાનો નિયમ રાખ્યો છે.

મૂળ ગ્રંથમાં વિદ્યમાન ઐતિહાસિક, સામાજિક, ધાર્મિક વગેરે બધી હકીકતો તથા સામગ્રીને એમની છાયારૂપે આ ગ્રન્થમાં પૂરું સ્થાન આપેલું જ છે એ વાત જણાવવાની ભાગ્યે જરૂર હોય.

સૂત્રકૃતાંગનો મોટો ભાગ પદ્યાત્મક છે. એટલે તેમાંથી સુભાષિતો જેવા શ્લોકો અનેક મળી આવે તેમ છે. તેમાંથી

કેટલાક ચૂંટી કાઢી, મૂળ પ્રાકૃતમાં ગૂજરાતી ભાવાર્થ સહિત પુસ્તકને અંતે આપ્યા છે. તે ઉપરથી મૂળની ભાષા તેમજ શૈલીનો કાંઈક ખ્યાલ વાચકને આવી શકશે.

ગ્રંથમાંના વસ્તુને સમજાવવાની દૃષ્ટિએ તેમજ જૈનઆગમ ગ્રંથો અને તેમના ઇતિહાસનો કાંઈક ખ્યાલ અજૈન વાચકને પણ મળી રહે તે દૃષ્ટિથી શરૂઆતમાં વિસ્તૃત ઉપોદ્ઘાત જોડ્યો છે. તેમાં આપેલી માહિતી બધા મુદ્દાઓની બાબતમાં શ્વેતાંબર કે દિગંબર એમાંથી કોઈ એક જ પરંપરાને અનુસરતી નહિ માલૂમ પડે. સામાન્ય રીતે આધુનિક વિદ્વાનો અને પરંપરાની વિગતો ભેળવીને જે સામાન્ય ખોખું ઉપજાવે છે, તેને અનુસરવાનો તેમાં પ્રયત્ન કર્યો છે. ભગવાન મહાવીરના કાલનિર્ણયની બાબતમાં સામાન્ય રીતે જૈનપરંપરા જે સમય સ્વીકારે છે, તે જ સ્વીકારેલો છે. પરંતુ તેને અંગે કેટલાક વખતથી ઉદ્ભવેલી ચર્ચા વાચકના ખ્યાલ બહાર ન રહે તે માટે, તે વિષે વધુ પુસ્તકને અંતે પૂર્તિમાં જણાવેલું છે. અભ્યાસીને ઉપયોગી થાય તે દૃષ્ટિથી ગ્રંથના વિષયોની અને વિશેષનામોની સૂચિ પણ સાથે જોડેલી છે.

આ અનુવાદ તથા ટિપ્પણો વગેરે તૈયાર કરવામાં પં. બેચરદાસજીના 'પુરાતત્ત્વ'માં પ્રસિદ્ધ થયેલા 'સૂત્રકૃતાંગ' વિષેના લેખોની તેમજ પ્રો૦ જેકોબીના અનુવાદની જે મદદ લીધેલી છે, તેની અહીં નોંધ લેવી ઘટે છે. તથા, જ્યારે જ્યારે મુશ્કેલી કે શંકા પડી, ત્યારે ત્યારે પં. સુખલાલજીએ કામનું દબાણ હોવા છતાં સદ્ભાવથી તરત જ જે મદદ આપી, તે માટે તેમનો પણ અહીં આભાર માનવો ઘટે છે.

આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈએ નાદુરસ્ત તબિયત તથા અનેક કામના બોજાઓની ઉપરવટ થઈને જે પ્રસ્તાવના લખી આપી છે, તે બદલ તેમનો આભાર માનવામાં વાચકવર્ગ પણ સામેલ થશે એવી ખાતરી છે.

— સંપાદક

પ્રસ્તાવના

આ ગ્રન્થ જૈન આગમના એક પ્રાચીન ગ્રન્થ–સૂત્રકૃતાંગ–નો 'છાયાનુવાદ' છે. દર્પણમાં પડતી 'છાયા' તો મૂળનું સર્વાંશે પ્રતિબિમ્બ હોય છે, પણ આ 'છાયા' એટલે પડછાયો: માત્ર આકૃતિનું દર્શન. તે વાચક આગળ મૂકવામાં અનુવાદકર્તાનો એક સ્તુત્ય ઉદ્દેશ એ છે કે, આવા પ્રાચીન ગ્રન્થોના જે ભાગમાં આજકાલના જમાનાને રસ નથી અને જે જાણવાથી ખાસ લાભ થવાનો પણ સંભવ નથી, તેવા ભાગ છોડી દઈ, માત્ર જે ભાગ અત્યારના વાચકને રસ ઉપજાવે, જ્ઞાન આપે, અને લાભ કરે, તેવા ભાગ જ રજૂ કરવા. આ અનુવાદપદ્ધતિ પં. સુખલાલજીએ 'તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર'ના અનુવાદમાં સ્વીકારી હતી, અને એ જ અત્રે ચાલુ રાખવામાં અનુવાદકે બહુ ડહાપણ વાપર્યું છે અને ગૂજરાતના સર્વ વાચકોની–જૈનોની તેમજ જૈનેતરની–સારી સેવા બજાવી છે.

'સૂત્રકૃતાંગ' એ જૈન આગમનો એક પ્રાચીન તેમજ બહુ મૂલ્યવાન ગ્રન્થ છે. એમાં 'નવા દીક્ષા પામેલો શ્રમણોને સંયમમાં સ્થિર કરવા માટે અને તેઓની મલિન મતિને શુદ્ધ કરવા માટે જૈન સિદ્ધાન્તોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે,' એટલું જ નહિ પણ, વર્તમાન સમયના વાચકને, જેને આપણા દેશની પ્રાચીન બુદ્ધિસંપત્તિ જાણવા ઉત્સુકતા હોય, તેને જૈન સાથે જૈનેતર 'બીજા વાદીઓના સિદ્ધાંતો' જાણવાનું પણ મળે છે. તેમજ કોઈ ભાઈને ભૌતિક જીવનમાંથી આધ્યાત્મિક જીવનમાં ઊંચે ચઢવા ઇચ્છા હોય, તેને જૈન-જૈનેતર એવા ક્ષુદ્ર ભેદની પાર વિરાજતા "જીવ-અજીવ, લોક-અલોક, પુણ્ય-પાપ, આસ્રવ-સંવર, નિર્જરા, બન્ધ અને મોક્ષ" એ પદાર્થોનું વિવેચન સાહાય્યકારી થાય છે.

મને આ હમેશાં આશ્ચર્ય લાગ્યા કર્યું છે, અને જે કોઈ ભાઈ આપણા પ્રાચીન ધર્મગ્રન્થોનું નિષ્પક્ષપાત અને તત્ત્વગ્રાહિણી દૃષ્ટિથી અવલોકન કરશે તેને એ આશ્ચર્ય લાગ્યા વિના રહેશે નહિ, કે જૈન, બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણ યાને વૈદિક ધર્મના અનુયાયીઓ વચ્ચે આટલો વિરોધ શો? કહેવાતા ત્રણ ધર્મ તે વસ્તુતઃ એક જ ધર્મની ત્રણ શાખાઓ છે. એઓનાં તત્ત્વજ્ઞાનનાં દર્શનોમાં વિરોધ હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. કારણકે, તત્ત્વ એવો વિશાળ પદાર્થ છે કે આંધળાના હાથી પેઠે દરેક જિજ્ઞાસુ એનું અપૂર્ણ સ્વરૂપ ગ્રહણ કરે અને અંશ (part) ને કૃત્સ્ન (whole) માની લઈ, પરસ્પર અજ્ઞાનથી લઢી પડે એ સ્વાભાવિક છે. પણ આ જાતનો વિરોધ તો તે તે ધર્મનાં અવાન્તર દર્શનોમાં

ક્યાં નથી ? નૈતિક સિદ્ધાન્તમાં અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ સંપાદન કરવાના આચારમાં ત્રણે ધર્મમાં તત્ત્વતઃ એટલી એકતા છે કે, તેઓનો પરસ્પર વિરોધ સમઝી શકાતો નથી.

વાચકની ક્ષમા યાચીને હું એને મ્હારા પોતાના એક વાક્યનું સ્મરણ આપવા ધૃષ્ટતા કરું છું કે—'જૈન' થયા વિના 'બ્રાહ્મણ' થવાતું નથી, અને 'બ્રાહ્મણ' થયા વિના 'જૈન' થવાતું નથી. તાત્પર્ય કે જૈન ધર્મનું તત્ત્વ ઇન્દ્રિયોને અને મનોવૃત્તિઓને જીતવામાં છે; અને બ્રાહ્મણ ધર્મનું તત્ત્વ વિશ્વની વિશાળતા આત્મામાં ઉતારવામાં છે. તો હવે, કહો કે ઇન્દ્રિયોને અને મનોવૃત્તિઓને જીત્યા વિના આત્મામાં વિશાળતા શી રીતે આવે? અને આત્માને વિશાળ કર્યા વિના ઇન્દ્રિયોને અને વૃત્તિઓને શી રીતે જિતાય? આ કારણથી જ આ ગ્રન્થમાં 'બ્રાહ્મણ' શબ્દના ખરા અર્થમાં અને 'બ્રાહ્મણ'ની ઊંચી ભાવનાનું સ્મરણ કરાવતા શબ્દોમાં મહાવીર સ્વામીને 'મતિમાન બ્રાહ્મણ મહાવીર' (પૃ. ૧૨૧, ૧૨૮) કહ્યા છે, અને 'જગતનો સત્ય વિચાર કરનારા' એમાં શ્રમણ અને બ્રાહ્મણ ગણાવ્યા છે (પૃ. ૧૩૬). તે જ પ્રમાણે ઉત્તરાધ્યયન વગેરે અનેક પ્રતિષ્ઠિત જૈન ગ્રન્થોમાં 'બ્રાહ્મણ'ની પ્રશંસા કરી છે અને ખરો બ્રાહ્મણ કોણ એ સમઝાવ્યું છે. બેશક, એ પ્રશંસા ખરા 'બ્રાહ્મણ'ની જ છે, પણ ખરા 'જૈન' થયા વિના કયા જૈનને વર્તમાન બ્રાહ્મણની નિંદા કરવાનો અધિકાર છે? અને એ જ પ્રમાણે, ખરા 'બ્રાહ્મણ' થયા વિના વર્તમાન જૈનની નિંદા કરવાનો પણ દરેક બ્રાહ્મણને અધિકાર નથી. અને બ્રાહ્મણ ખરો બ્રાહ્મણ થશે, અને જૈન ખરો જૈન થશે, પછી નિન્દાનો

'સૂત્રકૃતાંગ' એ જૈન આગમનો એક પ્રાચીન તેમજ બહુ મૂલ્યવાન ગ્રન્થ છે. એમાં 'નવા દીક્ષા પામેલા શ્રમણોને સંયમમાં સ્થિર કરવા માટે અને તેઓની મલિન મતિને શુદ્ધ કરવા માટે જૈન સિદ્ધાન્તોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે,' એટલું જ નહિ પણ, વર્તમાન સમયના વાચકને, જેને આપણા દેશની પ્રાચીન બુદ્ધિસંપત્તિ જાણવા ઉત્સુકતા હોય, તેને જૈન સાથે જૈનેતર 'બીજા વાદીઓના સિદ્ધાંતો' જાણવાનું પણ મળે છે. તેમજ કોઈ ભાઈને ભૌતિક જીવનમાંથી આધ્યાત્મિક જીવનમાં ઊંચે ચઢવા ઇચ્છા હોય, તેને જૈન–જૈનેતર એવા ક્ષુદ્ર ભેદની પાર વિરાજતા "જીવ–અજીવ, લોક–અલોક, પુણ્ય–પાપ, આસ્રવ–સંવર, નિર્જરા, બન્ધ અને મોક્ષ" એ પદાર્થોનું વિવેચન સાહાય્યકારી થાય છે.

મને આ હમેશાં આશ્ચર્ય લાગ્યા કર્યું છે, અને જે કોઈ ભાઈ આપણા પ્રાચીન ધર્મગ્રન્થોનું નિષ્પક્ષપાત અને તત્ત્વગ્રાહિણી દૃષ્ટિથી અવલોકન કરશે તેને એ આશ્ચર્ય લાગ્યા વિના રહેશે નહિ, કે જૈન, બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણ યાને વૈદિક ધર્મના અનુયાયીઓ વચ્ચે આટલો વિરોધ શો? કહેવાતા ત્રણ ધર્મ તે વસ્તુતઃ એક જ ધર્મની ત્રણ શાખાઓ છે. એઓનાં તત્ત્વજ્ઞાનનાં દર્શનોમાં વિરોધ હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. કારણકે, તત્ત્વ એવો વિશાળ પદાર્થ છે કે આંધળાના હાથી પેઠે દરેક જિજ્ઞાસુ એનું અપૂર્ણ સ્વરૂપ ગ્રહણ કરે અને અંશ (part) ને કૃત્સ્ન (whole) માની લઈ, પરસ્પર અજ્ઞાનથી લઢી પડે એ સ્વાભાવિક છે. પણ આ જાતનો વિરોધ તો તે તે ધર્મનાં અવાન્તર દર્શનોમાં

ક્યાં નથી ? નૈતિક સિદ્ધાન્તમાં અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ સંપાદન કરવાના આચારમાં ત્રણે ધર્મમાં તત્ત્વતઃ એટલી એકતા છે કે, તેઓનો પરસ્પર વિરોધ સમઝી શકાતો નથી.

વાચકની ક્ષમા યાચીને હું એને મ્હારા પોતાના એક વાક્યનું સ્મરણ આપવા ધૃષ્ટતા કરું છું કે—'જૈન' થયા વિના 'બ્રાહ્મણ' થવાતું નથી, અને 'બ્રાહ્મણ' થયા વિના 'જૈન' થવાતું નથી. તાત્પર્ય કે જૈન ધર્મનું તત્ત્વ ઇન્દ્રિયોને અને મનોવૃત્તિઓને જીતવામાં છે; અને બ્રાહ્મણ ધર્મનું તત્ત્વ વિશ્વની વિશાળતા આત્મામાં ઉતારવામાં છે. તો હવે, કહો કે ઇન્દ્રિયોને અને મનોવૃત્તિઓને જીત્યા વિના આત્મામાં વિશાળતા શી રીતે આવે ? અને આત્માને વિશાળ કર્યા વિના ઇન્દ્રિયોને અને વૃત્તિઓને શી રીતે જિતાય ? આ કારણથી જ આ ગ્રન્થમાં 'બ્રાહ્મણ' શબ્દના ખરા અર્થમાં અને 'બ્રાહ્મણ'ની ઊંચી ભાવનાનું સ્મરણ કરાવતા શબ્દોમાં મહાવીર સ્વામીને 'મતિમાન બ્રાહ્મણ મહાવીર' (પૃ. ૧૨૧, ૧૨૮) કહ્યા છે, અને 'જગતનો સત્ય વિચાર કરનારા'-ઓમાં શ્રમણ અને બ્રાહ્મણ ગણાવ્યા છે (પૃ. ૧૩૬). તે જ પ્રમાણે ઉત્તરાધ્યયન વગેરે અનેક પ્રતિષ્ટિત જૈન ગ્રન્થોમાં 'બ્રાહ્મણ'ની પ્રશંસા કરી છે અને ખરો બ્રાહ્મણ કોણ એ સમઝાવ્યું છે. બેશક, એ પ્રશંસા ખરા 'બ્રાહ્મણ'ની જ છે, પણ ખરા 'જૈન' થયા વિના કયા જૈનને વર્તમાન બ્રાહ્મણની નિંદા કરવાનો અધિકાર છે ? અને એ જ પ્રમાણે, ખરા 'બ્રાહ્મણ' થયા વિના વર્તમાન જૈનની નિંદા કરવાનો પણ દરેક બ્રાહ્મણને અધિકાર નથી. અને બ્રાહ્મણ ખરો બ્રાહ્મણ થશે, અને જૈન ખરો જૈન થશે, પછી નિન્દાનો

અવકાશ જ ક્યાં રહ્યો? ઉભયની, બ્રાહ્મણોની તેમજ જૈનોની, બંનેના ગ્રંથો એકઠા કરી એમાંથી આધ્યાત્મિક ઉચ્ચ જીવનને ઉપયોગી થતા આચારવિચાર જીવનમાં ઉતારવાની ફરજ છે.

પ્રાચીન ભારતના તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસીને સૂત્રકૃતાંગમાં નોંધેલા વિવિધ જૈનેતર સિદ્ધાન્તો જાણવા જેવા અને રસ ઉપજાવે એવા છે. એવી જ નોંધ બૌદ્ધ ધર્મના બ્રહ્મજાલ-સુત્તમાં પણ મળે છે. પણ એ સિદ્ધાન્તોના સમયનો પ્રશ્ન તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસકારને મૂંઝવે એવો છે. બૌદ્ધ ત્રિપિટકો અને ખાસ કરીને તદન્તર્ગત બ્રહ્મજાલસુત્ત ઈ. સ. પૂ. ૨૦૦ વર્ષ પહેલાં મૂકી શકાય એમ નથી એમ એની ભાષાના સ્વરૂપ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. જૈન આગમના સર્વથી પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગ્રન્થો, જે મહાવીર સ્વામીથી પણ પૂર્વેના માનવામાં આવે છે, એ 'પૂર્વ' નામથી પ્રસિદ્ધ છે. અને તે, પછીની 'દ્વાદશ અંગ' નામની ગ્રન્થાવલિમાં બારમું અંગ જે 'દૃષ્ટિવાદ' કહેવાતું, તેમાં દાખલ કરવામાં આવ્યાં હતાં; પરંતુ કાળબળે બારમું અંગ આખું લુપ્ત થયું અને તે સાથે પૂર્વો પણ ગયાં! એ દૃષ્ટિવાદ અને પૂર્વો હયાત હોત, તો એમાં જૈનેતર દૃષ્ટિની બહુ હકીકત આપણને મળત, અને એ પુસ્તકો મહાવીરસ્વામીની પહેલાંનાં હોવાથી, એ દૃષ્ટિઓના સમયના પ્રશ્નનો પણ કાંઈક અંશે નિર્ણય થઈ શકત. પરંતુ ઉપર કહ્યું તેમ એ નષ્ટ થવાથી સૂત્રકૃતાંગ વગેરે જે અંગો હયાત છે, એમાંથી જે પુરાવો મળે તે ઉપર આપણે આધાર રાખવો પડે એમ છે. સૂત્રકૃતાંગ બીજાં અંગોની પેઠે સુધર્માસ્વામી, જેમનો જન્મ ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૭ માં થયેલો મનાય છે, એમણે મહાવીરસ્વામીના નિર્વાણ પામ્યા

પછી, પોતાના શિષ્ય જમ્બુસ્વામીને કહ્યું. અને ઈ. સ. પૂર્વે પહેલા શતકમાં પાટલિપુત્રમાં મળેલા સંઘે જૈન આગમના સંરક્ષણનો ભારે પ્રયત્ન કરી, આગમ અમુક રૂપમાં સ્થિર કર્યાં. તે પછી કેટલેક કાળે, ઈ. સ. ૪૫૪ માં, દેવર્દ્ધિગણિના પ્રમુખપદે વલભીપુરમાં જૈન સંઘ મળ્યો એણે આગમોને વ્યવસ્થિત અને પત્રારૂઢ કર્યાં. આ રીતે, આપણે હાલ જે રૂપમાં એ ગ્રન્થો જોઈએ છીએ એ રૂપમાં જૈન આગમ મહાવીરસ્વામી પછી લગભગ એક હજાર વર્ષ પછીનો છે. ઓછીવત્તી આ સ્થિતિ પ્રાચીન બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણ ગ્રન્થની પણ છે. પણ જે શ્રદ્ધા અને માનથી પ્રાચીન ગ્રન્થો — અને તે પણ ધર્મના પ્રાચીન ગ્રન્થો — આપણી પ્રજા સાચવે છે, તે ધ્યાનમાં લેતાં, ઉપલબ્ધ ગ્રન્થો એના શબ્દાંશમાં ભલે કાંઈક ભિન્ન હો, પણ એના અર્થાંશમાં તો એ લગભગ યથાપૂર્વ રક્ષિત હશે એમ માનવું અપ્રમાણ નથી. આ રીતે સૂત્રકૃતાંગ પ્રાચીન દૃષ્ટિઓના સ્વરૂપ ઉપર બહુ પ્રકાશ પાડે છે અને એને બૌદ્ધ બ્રહ્મજાલસુત્તમાં કરેલા નિરૂપણથી સ્વતન્ત્ર પુષ્ટિ મળે છે. એ દૃષ્ટિઓનું આ પુસ્તકના ઉપોદ્‌ઘાતમાં સારું સ્પષ્ટીકરણ થએલું છે. એટલે એ સંબન્ધી પિષ્ટપેષણ કરવાની જરૂર નથી. તથાપિ એક વસ્તુ ઉમેરું. એમાં ઉલ્લેખાયેલા વાદો પુરાણા સિદ્ધાન્તોનાં વિકૃત રૂપ જણાય છે, અને એ વિકૃતરૂપે શ્રીમહાવીરસ્વામીના સમયમાં એ લોકમાં પ્રચલિત હશે એમ અનુમાન કરવું પડે છે. તેમ, મૂળ રૂપમાં પણ એ સર્વ વાદો અનેકાન્ત જૈન દૃષ્ટિએ અપૂર્ણ સત્ય છે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. અને સહુથી મ્હોટી વાત લક્ષમાં રાખવાની છે તે એ કે, અત્રે કરેલા જૈન ઉપદેશ પ્રમાણે

"બાકી જ્ઞાનમાત્રનો સાર તો આ જ છે કે, કોઈ પણ જીવની હિંસા ન કરવી. પ્રાણીઓનું સ્થાવર હોવું કે જંગમ એ અમુક ચોક્કસ કારણોને લીધે હોય છે. બાકી બધાં જ જીવભાવે સમાન છે. તેમાંય જંગમ પ્રાણીઓ વિષે તો આ સ્પષ્ટ સમજાય એવું છે. એટલે, પોતાની જેમ કોઈને દુઃખ નથી ગમતું. માટે કોઈની હિંસા ન કરવી. અહિંસાનો સિદ્ધાંત તે આ જ છે. માટે મુમુક્ષુએ ચાલવામાં, સૂવાબેસવામાં તથા ખાવાપીવામાં સતત જાગૃતિભેર સંયમી ને નિરાસક્ત રહેવું તથા માન, ક્રોધ, માયા ને લોભ તજવાં. આ પ્રમાણે સમ્યક્ આચારવાળા થઈ, તથા કર્મો આત્માને ન લેપે એ સારુ અહિંસા, સત્યાદિ પાંચ મહાવ્રતોરૂપી સંવર (એટલે કે છત્ર) દ્વારા સુરક્ષિત બનવું; અને એમ કરી, કર્મબંધનના આ લોકમાં પવિત્ર ભિક્ષુએ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરતા સુધી રહેવું." (પૃ૦ ૭૮–૯).

અમદાવાદ
શ્રાવણ શુક્લ ૧૫, સોમવાર — આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ

અનુક્રમણિકા

ખંડ ૨ જો

ઉપોદ્‌ઘાત

૧

જે ગ્રંથનો છાયાનુવાદ આ પુસ્તકમાં રજૂ કરવામાં આવ્યો છે, તે ગ્રંથ જૈન ધર્મગ્રંથોમાં સૌથી પ્રાચીન ગણાતા બાર 'અંગ' ગ્રંથોમાં મહત્ત્વનું બીજું સ્થાન ભોગવે છે. બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથોનો સમૂહ જેમ ત્રિપિટક નામથી ઓળખાય છે, તેમ જૈન ધર્મગ્રંથો 'ગણિપિટક' કહેવાય છે. 'ગણી' એટલે સાધુઓના ગણ અથવા સમૂહનો નાયક — આચાર્ય; અને આચાર્ય પાસે રહેતી જ્ઞાનની પેટી તે 'પિટક.' આ સૂત્રકૃતાંગ ગ્રંથમાં જ (૨-૧-૧૧) જણાવ્યું છે કે 'इमं समणाणं निग्गन्थाण दुवालसङ्गं गणिपिडगं; तं जहा आचारो, सूयगडो जाव दिठ्ठिवाओ' 'જૈન શ્રમણ નિગ્રંથોનું આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગથી માંડીને દૃષ્ટિવાદ સુધીના ૧૨ અંગ ગ્રંથોરૂપી ગણિપિટક છે.'*

---

* તે બારે અંગ ગ્રંથોનાં નામ તથા વિષયના ટૂંક વર્ણન માટે જુઓ ઉપોદ્‌ઘાતને અંતે પરિશિષ્ટ ૧.

તે અંગ ગ્રંથોમાં વર્ણવેલો સિદ્ધાંતભાગ જૈન ધર્મના ૨૪મા તીર્થંકર શ્રીમહાવીર ભગવાને ઉપદેશેલો ભલે હોય; પરંતુ એ ગ્રંથો પોતે મૂળ તો ભગવાન મહાવીરના ૧૧ પટ્ટશિષ્યો જેઓ 'ગણધર' કહેવાતા, તેમાંના પાંચમા સુધર્મસ્વામીએ રચ્યા છે એમ કહી શકાય. કારણ કે તેવી પરંપરા હોવા ઉપરાંત, તે ગ્રંથોની રચના જ એવા પ્રકારની છે કે, જાણે સુધર્મસ્વામીને તેમના શિષ્ય જંબુસ્વામીએ પ્રશ્ન પૂછ્યો હોય અને તેના જવાબમાં સુધર્મસ્વામી તે તે અંગ કે તેમાંના અધ્યયનનો વિષય કહી સંભળાવતા હોય. પરંતુ જે અગિયાર અંગગ્રંથો અત્યારે ઉપલબ્ધ છે, તેમનું અત્યારનું સ્વરૂપ ક્યારે કેવી રીતે નિયત થયું તથા જૈન પરંપરામાં તે અંગગ્રંથોના રચયિતા ગણાતા શ્રીસુધર્મસ્વામીનું શું સ્થાન હતું એ વગેરે બાબતો સમજવા માટે આપણે પ્રથમ જૈન સંઘ વિષે થોડીક ઐતિહાસિક માહિતી મેળવી લેવી પડશે.

મહાવીર ભગવાને પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન જ, પોતાના ચૌદ હજાર શ્રમણ (સાધુ) અનુયાયીઓને વ્યવસ્થિત તેમજ નિયંત્રિત કરવા જુદા જુદા ગણો — સમૂહો — માં વહેંચી નાખી, પોતાના ૧૧ પટ્ટશિષ્યોના નિયમન હેઠળ ગોઠવી દીધા હતા. તે અગિયાર શિષ્યો તે કારણથી 'ગણધર' કહેવાતા. તે અગિયારમાં ગૌતમ ઇંદ્રભૂતિ મહાવીરના મુખ્ય શિષ્ય હતા.[1]

---

૧. તેમને વિષે વિશેષ હકીકત માટે જુઓ આ ગ્રંથ ખંડ ૨, અધ્ય૦ ૭ ને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

મહાવીર ભગવાનના નિર્વાણ પછી ગૌતમ બાર વર્ષ કેવળજ્ઞાની તરીકે જીવ્યા (ઈ. સ. પૂર્વે. ૫૧૫); પરંતુ કેવળજ્ઞાનીને સંઘવ્યવસ્થા વગેરે કાર્યો કરવાનાં હોય નહિ એટલે તે કામ પાંચમા ગણધર સુધર્મ સ્વામી ઉપર આવી પડ્યું. કારણકે તેમના સિવાય બીજા ગણધરો મહાવીરની પહેલાં જ નિર્વાણ પામી ગયા હતા.

સુધર્મ સ્વામીનો જન્મ ઈ. સ. પૂ. ૬૦૭માં એટલે કે ગૌતમનો જન્મ જે વર્ષમાં થયો હતો તે જ વર્ષમાં નાલંદા નજીક આવેલા કોલ્લાકમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ ધમ્મિલ્લ તથા માતાનું નામ ભદ્રિલા હતું. સુધર્મા વેદપારંગત હોઈ સેંકડો શિષ્યોના અધ્યાપક હતા. એક વખત અપાપા નગરીમાં સોમિલ નામના એક ધનાઢ્ય બ્રાહ્મણે યજ્ઞ કર્યો, તેમાં તેણે ગૌતમ, સુધર્મા વગેરે તે વખતના અગિયાર સુપ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણોને યજ્ઞકર્મમાં કુશળ જાણી નોતર્યા. એ અરસામાં ભગવાન મહાવીર તે જગાએ ફરતા ફરતા આવી ચડ્યા. તેમને આવેલા જાણી મનુષ્ય-સમુદાય યજ્ઞ છોડી તેમની પાસે જવા લાગ્યો. એટલે ચિડાઈને ગૌતમ વાદવિવાદમાં મહાવીરને હરાવવા તેમની પાસે ગયા. આખ્યાયિકા એવી છે કે તે અગિયારે વિપ્રો તત્ત્વજ્ઞાનાદિમાં કુશળ છતાં દરેકના મનમાં એક એક શંકા હતી. પરંતુ પોતાનું મહત્ત્વ ઘટવાને ભયે તેઓ એકબીજાને પૂછી તેનું નિવારણ કરી શકતા નહોતા. તે દરેકની શંકાનો ભગવાન મહાવીરે નિરાસ કર્યો એટલે તે અગિયારે જણ પોતાના શિષ્યો સાથે મહાવીરના પંથમાં ભળ્યા. પ્રથમથી જ તેઓ પ્રજ્ઞાવાન તથા વિચક્ષણ તો હતા જ

એટલે પોતાના હૃદયમાંથી ‘ મિથ્યાદર્શનરૂપી શૈલ્ય ’ દૂર થતાં તેઓ ઝટ સમ્યક્‌જ્ઞાન અને ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરી શકયા.

સંઘની વ્યવસ્થાનું કામ સંભાળતાં સંભાળતાં સુધર્મા સ્વામીને ૯૨ વર્ષની ઉંમરે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. એટલે તેમણે સંઘનું કામ પોતાના શિષ્ય જંબુસ્વામીને સોંપ્યું. ત્યારબાદ તે કેવળજ્ઞાની તરીકે આઠ વર્ષ જીવ્યા અને ૧૦૦ વર્ષની ઉંમરે ઈ. સ. પૂ. ૫૦૭માં એટલે કે મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૨૦ વર્ષે નિર્વાણ પામ્યા.

જંબુસ્વામીનો જન્મ રાજગૃહ નગરમાં ત્યાંના પ્રસિદ્ધ શેઠ ઋષભદત્તનાં પત્ની ધારિણીને પેટે થયો હતો. તે નાનપણથી જ ચતુર હોઈ પોતાનાં માતપિતાને અત્યંત લાડકા હતા. અને માતપિતા પણ પોતાની સર્વ રિદ્ધિ-સિદ્ધિથી તેમને ઉછેરતાં હતાં. તે સોળ વર્ષના થયા ત્યારે એક વખત સુધર્મસ્વામી ફરતા ફરતા તે ગામમાં આવી ચડ્યા. જંબુસ્વામી પણ બીજાઓની સાથે તેમનો ઉપદેશ સાંભળવા ગયા. તે સાંભળતાં જ પોતાના પૂર્વસંસ્કારો જાગૃત થઈ આવવાથી તે સંસાર પ્રત્યે તીવ્ર વૈરાગ્ય પામ્યા અને જલદી માતપિતા પાસે આવી પ્રવ્રજ્યા લેવાની રજા માગવા લાગ્યા. પરંતુ માતપિતા તેવી રજા કેમ કરીને આપે? અંતે માતાએ જણાવ્યું કે, તને પરણેલો જોવાનો મારો ઘણો જૂનો તેમજ ઉત્કટ મનોરથ છે. તે પૂર્ણ કરીને પછી ભલે તારી ખુશી હોય તો તું પ્રવ્રજ્યા લેજે. જંબુસ્વામી માતપિતાની યુક્તિ સમજતા હતા છતાં તેમ કરવા કબૂલ થયા. જંબુસ્વામીનો વિવાહસંબંધ ત્યાર પૂર્વે રાજગૃહના જ કેટલાક પ્રસિદ્ધ શ્રેષ્ઠીઓની આઠ કન્યાઓ

સાથે થઈ ગયેલો હતો. તે લોકો હવે ધર્મસંકટમાં આવી પડ્યા. કારણ તે બધા જાણતા હતા કે જંબુકુમાર લગ્ન પછી તરત જ અવશ્ય પ્રવ્રજ્યા લેવાનો છે. પરંતુ તે કન્યાઓએ ભારપૂર્વક પોતાનાં માતપિતાને જણાવ્યું કે, તમે એક વાર મનથી તો અમને જંબુકુમારને જ આપી ચૂક્યાં છો એટલે હવે અમે બીજા કોઈ સાથે લગ્ન કરનાર નથી; તેમજ લગ્ન પછી જંબુકુમાર જે માર્ગ લેશે તે અમારો પણ થશે. પછી ધામધૂમથી તેમની સાથે જંબુકુમારનું લગ્ન થયું. ઘરનાં બધાં માણસો મોડી રાત સુધી ઉત્સવમાં થાકી જઈ ઘોર નિદ્રામાં પડ્યાં હતાં તે વખતે અવસર જોઈ જયપુરનિવાસી વિંધ્યરાયનો પુત્ર તથા ચોરવિદ્યામાં નિષ્ણાત એવો પ્રભવ તે ઘરમાં દાખલ થયો. તે વખતે જંબુ જાગતો હતો. તેની સાથે પ્રભવને વાર્તાલાપ થયો. વાતચીત દરમિયાન પ્રભવે જાણ્યું કે આ બધો વૈભવ તથા પોતાની તરુણ નવોઢા પત્નીઓને છોડીને જંબુ બીજે દિવસે જ સંન્યાસી થઈ જવાનો છે, ત્યારે તેને ઘણું આશ્ચર્ય થયું અને જંબુને તેનું કારણ પૂછવા લાગ્યો. કારણ જાણ્યા પછી તેને પણ વૈરાગ્ય આવ્યો અને તેણે પણ જંબુસ્વામી સાથે દીક્ષા લીધી.

આ જંબુસ્વામીના પ્રશ્નોના જવાબમાં સુધર્મસ્વામીએ બારે અંગો કહ્યાં છે તથા મહાવીરના મૂળ ઉપદેશને વણી લીધો છે એવી પરંપરા છે. પરંતુ આપણે હજુ આગળ ચાલીએ.

જંબુસ્વામીને સંઘની વ્યવસ્થા કરતાં કરતાં કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું એટલે તેમણે તે કામ પોતાના મુખ્ય શિષ્ય બનેલા પ્રભવને સોંપ્યું. ત્યાર બાદ તે કેવળજ્ઞાની તરીકે ૪૪

વર્ષ જીવ્યા અને ૮૦ વર્ષની ઉંમરે ઈ. સ. પૂ. ૪૬૩માં એટલે મહાવીર પછી ૬૪ વર્ષે નિર્વાણ પામ્યા. જંબુસ્વામી આ યુગના છેલ્લા કેવળજ્ઞાની કે કેવળી કહેવાય છે. કારણ કે જૈન માન્યતા પ્રમાણે મહાવીરસ્વામીના નિર્વાણ પછી જે દુઃષમા નામનો ૨૧૦૦૦ વર્ષ પહોંચનારો યુગ બેઠો છે, તેમાં આ ક્ષેત્રે કોઈ કેવળજ્ઞાન કે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ નથી. મહા પ્રયત્ને પણ મનુષ્ય ઉચ્ચ દેવગતિ જ પ્રાપ્ત કરી શકે અને ત્યાંથી પછી એક યા વધુ જન્મે ભલે મોક્ષ પામે.

તેથી જંબુસ્વામી પછીના સંઘપતિઓ શ્રુતકેવળી જ કહેવાયા. કારણ કે તેમને શ્રુત એટલે શાસ્ત્ર મારફતે તત્ત્વોનું પરિપૂર્ણ જ્ઞાન હતું. મહાવીર પછી સાતમા સંઘપતિ સંભૂતિવિજયના મૃત્યુ બાદ તેમના ગુરુભાઈ ભદ્રબાહુ સંઘપતિ બન્યા. તે છેલ્લા શ્રુતકેવળી હતા એમ કહી શકાય. તેમના સમયમાં એટલે કે ઈ. સ. પૂ. ૩૧૦માં અશોકનો પિતામહ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય રાજગાદીએ આવ્યો તે અરસામાં, મગધ દેશમાં બાર વર્ષનો મોટો દુકાળ પડ્યો. આવા કારમા દુકાળના વખતમાં લોકો પર અસહ્ય બોજો નાખ્યા વિના આટલો મોટો ભિક્ષુસંઘ જીવનનિર્વાહ કરી શકશે નહિ તેમજ સંઘના સખત નીતિનિયમોનું પાલન અસંભવિત થઈ પડશે એમ લાગવાથી, ભદ્રબાહુ પોતાના કેટલાક વિશ્વાસુ અને ધર્મનિષ્ઠ અનુયાયીઓ, કે જેમની સંખ્યા ૧૨૦૦૦ કહેવાય છે, તેમને લઈને દક્ષિણમાં કર્ણાટક તરફ ચાલ્યા ગયા. બાકી રહેલાઓના નાયક સંભૂતિવિજયના શિષ્ય સ્થૂલભદ્ર બન્યા.

દુકાળના વખતની અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિમાં પરંપરાથી ચાલ્યું આવતું શ્રુતજ્ઞાન ઘણું છિન્નભિન્ન તથા લુપ્ત થઈ ગયા જેવી દશામાં આવ્યું હતું. તેનો સમૂળગો લોપ થઈ જતો અટકાવવા બાકી રહેલા મગધના જૈનોએ પાટલીપુત્રમાં (આશરે ઈ.સ. પૂર્વે ૩૦૦ના ગાળામાં) શાસ્ત્રગ્રંથો એકત્રિત કરવા સંઘ એકઠો કર્યો. તે વખતે અગિયાર અંગ ગ્રંથો એકત્રિત થઈ શક્યા. પરંતુ જેમાં જૈન ધર્મનો પ્રાચીન ઉપદેશ સચવાઈ રહેલો મનાતો હતો, તે ૧૪ 'પૂર્વ' ગ્રંથોવાળું બારમું અંગ દૃષ્ટિવાદ લુપ્ત થઈ ગયેલું માલૂમ પડ્યું. માત્ર ભદ્રબાહુને જ ચૌદે પૂર્વનું જ્ઞાન હતું. સ્થૂલભદ્ર માત્ર દશ પૂર્વો જ યથાર્થ જાણતા હતા. એટલે સ્થૂલભદ્રના વખતથી પછીના સંઘપતિઓ 'દશ પૂર્વી' કહેવાયા. એવા સાત 'દશ પૂર્વી' થયા. ત્યાર પછી તો તે દશ પૂર્વનું જ્ઞાન પણ ધીમે ધીમે લુપ્ત થતું ગયું અને અત્યારે માત્ર ૧૧ અંગોનું જ જ્ઞાન બાકી રહ્યું છે.[1]

આ 'પૂર્વ' ગ્રંથો વિષે થોડો વિચાર કરી લેવો જરૂરનો છે. વિશેષાવશ્યકમાં કહ્યું છે કે, "ચૌદે પૂર્વમાં અને તેથી તે પૂર્વોનો જેના એક ભાગમાં સમાવેશ થતો હતો એવા 'દૃષ્ટિવાદ' નામના બારમા અંગમાં બધા સિદ્ધાંતો સમાયેલા છે. (सर्वस्य वाङ्मयस्य अवतारः) પરંતુ ઓછી બુદ્ધિવાળા સામાન્ય મનુષ્યો તથા સ્ત્રીઓ વગેરેથી તે સમજી શકાય તેમ ન હોવાથી, તેમને વિસ્તારીને અંગ ગ્રંથો રચવામાં આવ્યા છે." પ્રભાવકચરિત્રકાર પ્રભાચંદ્રસૂરિ તો જણાવે છે કે, 'તે પૂર્વ ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં રચાયેલા હતા તથા

---

૧. આ પછીનો નાના અક્ષરવાળો ભાગ ચર્ચાત્મક હોઈ, તેને પડતો મૂકીને પણ આગળ ચાલી શકાય.

અતિ પ્રખર બુદ્ધિવાળા વડે જ સમજી શકાય તેમ હોવાથી ધીરે ધીરે ઉચ્છિન્ન થઈ ગયા. તેથી હાલમાં સુધર્મસ્વામીએ રચેલી એકાદશાંગી ચાલે છે.' જો કે આ ઉપરથી એમ નથી માનવાનું કે મહાવીર ભગવાન સંસ્કૃતમાં ઉપદેશ આપતા હશે. કારણ, સમવાયાંગમાં જણાવ્યું છે કે, 'ભગવાન અર્ધમાગધી ભાષા દ્વારા ધર્મને કહે છે.'

હવે સવાલ એ થાય છે કે, મૂળ અને સ્વતંત્ર કહી શકાય એવા પૂર્વ ગ્રંથો બારમા અંગમાં શા માટે અને ક્યારે સમાવી દેવામાં આવ્યા, તેમજ અત્યારના અંગ ગ્રંથોમાં દ્વાદશાઙ્ગી—બાર અંગો — એનો ચોખ્ખો ઉલ્લેખ મળતો હોવા છતાં, તથા ચોથા અંગમાં તથા નંદી સૂત્રમાં બારમા અંગના વિષયોનું વર્ણન પણ વિસ્તારથી આપવામાં આવ્યું હોવા છતાં, તથા પછીના સમયની ટીકાઓમાં પણ પૂર્વ ગ્રંથોમાંથી ઉતારાઓ આપવામાં આવ્યા હોવા છતાં, ભદ્રબાહુના સમય જેટલા જૂના સમયમાં જ એ બારમું અંગ લુપ્ત થઈ ગયું એવી પરંપરા શાથી ઊભી થઈ ? પરંપરામાં પણ ચૌદ પૂર્વો એકસામટાં લુપ્ત થઈ ગયાં મનાતાં નથી. ભદ્રબાહુ પછી દશ પૂર્વો રહ્યાં હતાં અને પછી પણ તે એક એક કરતાં ઓછાં થઈ ગયાં એમ માનવામાં આવે છે. એટલું તો શું, પણ મહાવીરસ્વામી પછી ૧૦૦૦ વર્ષો બાદ એટલે કે દેવર્દ્ધિગણિએ ફરી વલભીનો સંઘ ભેગો કરી અંગ ગ્રંથો એકઠા કર્યા, ત્યારે પણ એક પૂર્વ બાકી રહેલું ગણવામાં આવે છે.

ચાલી આવતી જૈન પરંપરામાં આવી કેટલીક શંકાઓ ઊઠવાથી ઘણા વિદ્વાનો એવી કલ્પના કરે છે કે, 'પૂર્વ ગ્રંથો' એ જૈનધર્મના મૂળ પ્રાચીન ગ્રંથો હશે. મહાવીર પહેલાં જૈનધર્મ હતો એ તો પાર્શ્વનાથની ઐતિહાસિકતાથી જ સિદ્ધ થઈ શકે છે. પરંતુ તે ગ્રંથોના સિદ્ધાંતો તથા ભાષા પછીના સમયમાં નિરુપયોગી અથવા તો અધૂરાં માલૂમ પડ્યાં હશે એટલે ચાલુ લોકભાષામાં નવા અંગગ્રંથો કંઈક વિસ્તારથી રચવામાં આવ્યા હશે. ધીમે ધીમે

અંગગ્રંથોનો જ પ્રચાર વધવાથી પૂર્વગ્રંથો ભુલાવા લાગ્યા હશે એટલે તેમના બાકી રહેલા ભાગો ૧૨મા દૃષ્ટિવાદ અંગમાં એકત્રિત કરી લેવામાં આવ્યા હશે. પરંતુ તે જ કારણે તે બારમું અંગ પણ પછી ભુલાવા લાગ્યું હશે.

દુકાળ પૂરો થતાં દક્ષિણમાં ગયેલા સાધુઓ પાછા આવ્યા. તે વખતે તેમને માલૂમ પડ્યું કે, ઉત્તરમાં રહેલા સાધુઓએ શ્વેત વસ્ત્રો પહેરવાનું શરૂ કરી દીધું હતું. તેમજ બીજી બાબતોમાં પણ તેમનું જીવન ધર્મના કડક નિયમોની દૃષ્ટિએ કંઈક શિથિલ માલૂમ પડ્યું. દક્ષિણમાં ગયેલાઓએ તો નગ્ન રહેવાનો મૂળ કડક નિયમ જ ચાલુ રાખ્યો હતો. ઉત્તરના સંઘે વસ્ત્રો પહેરવાનું શા માટે શરૂ કર્યું તેનાં કારણો બતાવવાં અશક્ય છે, પરંતુ એટલું તો નક્કી જ કે, મહાવીરની પહેલાંના જૈન તીર્થંકર પાર્શ્વનાથના અનુયાયીઓ વસ્ત્રો પહેરતા હતા, અને મહાવીરે જ વસ્ત્રો ન પહેરવાનો નિયમ દાખલ કર્યો હતો. એટલે ત્યારથી જ વસ્ત્ર પહેરવા ન પહેરવા બાબતમાં મતભેદ જેવું તો જૈનસંઘમાં ચાલતું જ હોવું જોઈએ. અને તેમાં દુકાળની વિકટ પરિસ્થિતિએ કાંઈક કારણો ઉમેરી આપ્યાં હશે. ગમે તેમ હો પણ, તે વખત પૂરતા તો બંને સંઘો શ્વેતાંબર અને દિગંબર એમ બે ભાગોમાં વહેંચાઈ ન જતાં, સ્થૂલભદ્રના નેતૃત્વ હેઠળ જ એકઠા રહ્યા. એમ કહેવાય છે કે ભદ્રબાહુ જ આખો સંઘ સ્થૂલભદ્રને સોંપી તપશ્ચર્યા કરવા નેપાલમાં ચાલ્યા ગયા. જ્યારે બીજી પરંપરા એવી પણ છે કે ભદ્રબાહુનું અવસાન દક્ષિણમાં ચંદ્રગિરિ ઉપર થયું હતું.

પરંતુ ઉત્તરના અને દક્ષિણના સંઘોમાં વસ્ત્ર પહેરવા ન પહેરવાના મતભેદ કરતાં મુખ્ય મતભેદ તો ઉત્તરના સંઘે

ભદ્રબાહુની ગેરહાજરીમાં ભેગા કરેલા આગમ ગ્રંથોની બાબતમાં પડયો. દક્ષિણના સંઘે એ ગ્રંથોને પ્રમાણભૂત માનવાની ના પાડી અને જાહેર કર્યું કે, મૂળ ગ્રંથો તો સમૂળ નષ્ટ થઈ ગયા છે. આવી મુખ્ય બાબતમાં મતભેદ પડવો એ સંઘની એકતા માટે બહુ હાનિકારક હતું. એટલે છેવટે છેલ્લા દશપૂર્વી વજ્રસ્વામીના શિષ્ય વજ્રસેનના સમયમાં (ઈ. સ. પૂર્વે ૭૯ કે ૮૨ માં) એટલે કે મહાવીરસ્વામી પછી લગભગ ૬૦૯ વર્ષે તે બે સંઘો શ્વેતાંબર અને દિગંબર નામથી હંમેશને માટે છૂટા પડી ગયા. [૧]

વખત જતાં પાટલીપુત્રના સંઘે એકત્રિત કરેલા ગ્રંથો પણ ધીમે ધીમે લુપ્તપ્રાય થતા ચાલ્યા. એટલે તે ગ્રંથોને ફરી નવેસરથી નિયત સ્વરૂપ આપવાની આવશ્યકતા ઊભી થઈ. તે પ્રમાણે છેક ઈ. સ. ૪૫૪માં દેવર્દ્ધિગણિના પ્રમુખપદે વલભીપુરમાં સંઘ ફરી એકઠો થયો અને તેણે જૈન ધર્મગ્રંથો નિર્ણીત કરવાનો વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન કર્યો.

ત્યાર પછી તે નિશ્ચિત સ્વરૂપે બધા ગ્રંથો લિપિબદ્ધ થઈ ગયા. તે સ્વરૂપમાં જ તે અત્યાર સુધી ચાલ્યા આવે છે.

---

૧. તે બે પંથો વચ્ચે એ ઉપરાંત મહાવીરના જીવનની કેટલીક હકીકતો વિષે પણ મતભેદ છે: જેમકે મહાવીરનો ગર્ભ બ્રાહ્મણીના પેટમાંથી ત્રિશલાના પેટમાં લાવવામાં નહોતો આવ્યો વગેરે. તેમના મતભેદના મુખ્ય મુદ્દા પાંચ કહેવાય છે: (૧) તીર્થંકરની પ્રતીમા નગ્નાવસ્થામાં, આભૂષણ વિનાની તથા નીચે ઢાળેલી આંખો વાળી જોઈએ. (૨) સ્ત્રીઓ મોક્ષ ન પામી શકે. (૩) મહાવીરે લગ્ન નહોતું કર્યું. (૪) કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી કેવળજ્ઞાની સ્થૂલ આહાર ન કરે. (૫) સાધુઓ વસ્ત્ર ન પહેરે.

તે વખતે અગિયાર અંગો ઉપરાંત પછીના આચાર્યોએ લખેલા બીજા સિદ્ધાંતગ્રંથોને પણ આગમનું પદ આપીને સ્વીકારી લેવામાં આવ્યા અને તે પ્રમાણે શ્વેતાંબરો ૪૫ ગ્રંથોને પોતાના આગમ ગ્રંથો માને છે. (જુઓ ઉપોદ્ઘાતને અંતે પરિશિષ્ટ ૧)

આ આગમગ્રંથોમાંથી 'અંગ' ગ્રંથો સૌથી પ્રાચીન છે. જો કે અત્યારે જે સ્વરૂપમાં તે ગ્રંથો મળી આવે છે તે સ્વરૂપ તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, ઈ. સ. ૪૫૪ જેટલા પછીના કાળમાં નિયત થયું છે, એટલે તે ગ્રંથોમાં પછીના સમયના ઘણા વિચારો તેમજ પ્રક્ષિપ્ત ભાગો ઉમેરાયા હશે. પરંતુ તેમની ભાષા તેમજ તેમાં આવતા બીજા ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો ઉપરથી વિદ્વાનો તેમને ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ના અરસામાં તો મૂકે જ છે. અને તે સમય પાટલીપુત્રના સંઘે આગમ ગ્રંથો એકઠા કર્યા તે સમયને લગતો છે. તે સમય સુધી પણ મહાવીરના ઉપદેશો કાંઈક નિર્ણીત સ્વરૂપમાં ચાલ્યા આવતા હોવા જોઈએ. નહિ તો તેમને વ્યવસ્થિત રીતે ભેગા કરવાનો પ્રશ્ન જ ન ઊભો થાય. અને શ્વેતાંબરો તેમજ દિગંબરો બંને ભદ્રબાહુ સુધીના આચાર્યોને શ્રુતકેવળી માને જ છે. એટલે એ ગ્રંથોમાં ઘણું પ્રાચીન છે એમ માનવામાં કાંઈ જ વાંધો નથી. ઉપરાંત શિષ્યોની પરંપરા દ્વારા પ્રાચીન ધર્મગ્રંથોને સ્મૃતિને બળે જ અણીશુદ્ધ સાચવી રાખવાની પ્રણાલિ હિંદુસ્તાનમાં જૂના કાળથી ચાલતી આવેલી જ છે. ઈ.સ. પૂર્વે બીજા સૈકાના જૈન શિલાલેખો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, જૈનો લેખનકળાનો ઉપયોગ બહુ જૂના વખતથી કરતા આવ્યા છે. એટલે ઈ.સ.ના પાંચમા સૈકા જેટલા પછીના સમયમાં વલ્લભીપુરમાં

ભેગા મળેલા સંઘે એકઠા કરેલા ગ્રંથો તરફ તે કારણે જ અશ્રદ્ધાની નજરે જોવાની જરૂર નથી.

૨

હવે આપણે સૂત્રકૃતાંગ[1] ઉપર આવીએ.

'મૂળસૂત્ર' ગણાતા ઉત્તરાધ્યયનમાં સૂત્રકૃતાંગ વિષે કહ્યું છે કે:

तेवीसाइ सूयगडे . . . जे भिक्खू जयई निच्चं से
न अच्छइ मंडले । ३१–१६ ॥

"જે ભિક્ષુ સૂત્રકૃતાંગસૂત્રનાં તેવીસ અધ્યયનો જાણે છે તથા તે પ્રમાણે પ્રયત્નપૂર્વક આચરણ કરે છે, તે સંસારના પરિભ્રમણમાંથી મુક્ત થાય છે."

સમવાય સૂત્રમાં તથા નંદીસૂત્રમાં સૂત્રકૃતાંગનાં વિષય-પ્રયોજનનું આ પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે:—

"નવા દીક્ષા પામેલા શ્રમણોને સંયમમાં સ્થિર કરવા માટે અને તેઓની મલિન મતિને શુદ્ધ કરવા માટે સૂત્રકૃતાંગ

---

(૧) 'સૂત્રકૃતાંગ' શબ્દનો અર્થ બતાવતાં નિર્યુક્તિકાર ભદ્રબાહુ કહે છે:

सोऊण जिणवरमतं गणहारी काउ तक्खओवसमं ।
अज्झवसाणेण कयं सूत्तमिणं तेण सूयगडं ॥ १८ ॥

જિનેશ્વર તીર્થંકર ભગવાન મહાવીરના સિદ્ધાંત સાંભળીને તેમના પટ્ટશિષ્ય ગણધરોએ પોતાના જ્ઞાનનો પ્રતિબંધ કરનારાં કર્મનો ક્ષય તથા ઉપશમ કરીને શુભ અધ્યવસાયથી આ સૂત્ર રચ્યું, માટે તેને સૂત્રકૃત કહેવામાં આવે છે.

સૂત્રમાં જૈન સિદ્ધાંતોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ઉપરાંત બીજાં વાદીઓના સિદ્ધાંતો તેમજ જીવઅજીવ, લોકઅલોક, પુણ્યપાપ, આસ્રવસંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ પદાર્થનું પણ વર્ણન કર્યું છે . . . "

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર તેના વિષયને પોતાની પ્રાસાદિક ભાષામાં ટૂંકમાં આ પ્રમાણે વર્ણવી બતાવે છે :[૧]

"આ કર્મરૂપી જે ક્લેશ જીવને પ્રાપ્ત થયો છે તે કેમ તૂટે ? એવો પ્રશ્ન ઉદ્‌ભવ કરી, 'બોધ પામવાથી તૂટે' એવું એ સૂત્રકૃતાંગનું પ્રથમ વાક્ય છે . . . તે બંધન શું અને શું જાણવાથી તે તૂટે એવો બીજો પ્રશ્ન ત્યાં . . . સંભવે છે અને, 'તે બંધન વીરસ્વામીએ કેવા પ્રકારનું કહ્યું છે' એ વાક્યથી એ પ્રશ્ન મૂક્યો છે. અર્થાત્ . . . પ્રશ્નમાં તે (વીરસ્વામી) શબ્દ મૂકી ગ્રંથકાર એમ કહે છે કે, આત્મસ્વરૂપ એવા શ્રી વીરસ્વામીનું કહેલું તમને કહીશું. કેમકે આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનારને માટે આત્મસ્વરૂપ પુરુષ જ અત્યંત વિશ્વાસ કરવા લાયક છે. તે બંધનનું સ્વરૂપ ત્યાર પછી ગ્રંથકાર કહે છે, તે ફરીફરી વિચારવા યોગ્ય છે . . . ।

"આ જે સમાધિમાર્ગ છે તે આત્માના નિશ્ચય વિના ઘટે નહિ. અને જગતવાસી જીવે અજ્ઞાની ઉપદેશકોથી જીવનું સ્વરૂપ અન્યથા જાણી, કલ્યાણનું સ્વરૂપ અન્યથા જાણી, અન્યથાનો યથાર્થપણે નિશ્ચય કર્યો છે. તે નિશ્ચયનો ભંગ થયા વિના, તે નિશ્ચયમાં સંદેહ પડ્યા વિના, અમે જે અનુભવ્યો

---

(૧) મૂળમાંનાં જાતિ, વચન, પ્રત્યય વગેરે બદલ્યાં છે. અનુ૦

છે એવો સમાધિમાર્ગ, તે તેમને સંભળાવ્યો શી રીતે ફળીભૂત થશે એવું જાણી ગ્રંથકાર કહે છે :

" 'આવા માર્ગનો ત્યાગ કરી કેટલાક શ્રમણબ્રાહ્મણ અજાણપણે, વગર વિચાર્યે, અન્યથા પ્રકારે માર્ગ કહે છે' . . . તે અન્યથા પ્રકાર પછી ગ્રંથકાર નિવેદન કરે છે . . . ત્યાર પછી . . . યથાર્થ અભિપ્રાયનો બોધ કરી, 'યથાર્થ માર્ગ વિના છૂટકો નથી, ગર્ભપણું ટળે નહિ, જન્મ ટળે નહિ, મરણ ટળે નહિ, દુ:ખ ટળે નહિ,' એવો વિશેષ ઉપદેશરૂપ આગ્રહ કરી . . . અનુક્રમે . . . ઉપશમ કલ્યાણ — આત્માર્થ બોધ્યો છે. તે લક્ષમાં રાખી વાંચન શ્રવણ ઘટે છે."

આમ એક બાજુ સૂત્રકૃતાંગમાં મોક્ષાર્થ પ્રતિપાદિત કર્યો છે અને બીજી બાજુ તે બાબતમાં બીજા વાદીઓ પોતપોતાની ભિન્ન ભિન્ન મતિ — રુચિ અનુસાર જે વાદો બાંધે છે તેનું વર્ણન કર્યું છે. નર્યો મોક્ષાર્થ નિરૂપતા ગ્રંથમાં આટલા બધા વાદીઓનો મેળો — 'સમવસરણ' — શા માટે એકઠો કરી નોંધ્યો હશે તેવો પ્રશ્ન કદાચ અત્યારે આપણને ઊભો થાય. પરંતુ મહાવીર સ્વામીના જમાના તરફ સહેજ દૃષ્ટિ કરીએ અને તે વખતે વિચાર અને આચારની અરાજકતાએ જે ધમસાણ મચાવી મૂક્યું હતું તે જોઈએ, તો તરત દેખાઈ આવશે કે મહાવીર સ્વામીનો મુખ્ય પ્રયત્ન જ તે અરાજકતા અને તેને પરિણામે વ્યાપેલી ઘોર હિંસામાંથી તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ અને સમાજને બચાવી લેવાનો હતો. સામાન્ય રીતે જૈન તેમજ બૌદ્ધ ધર્મોને હિંદુધર્મ સામેના બળવારૂપે વર્ણવવામાં આવે છે. પરંતુ તે વાત સાચી નથી. તેમણે કોઈની સામે બંડ ઉઠાવ્યું નથી; હા, ચારે બાજુ

ચોમાસાની વનસ્પતિની પેઠે ફૂટી નીકળેલા અનેક વાદો સામે હુમલો કરી, તેમણે તેમનો ઉચ્છેદ કરી નાખ્યો છે ખરો. અલબત્ત, તેમના તે સપાટામાંથી બ્રાહ્મણધર્મનાંય કેટલાંક અનિષ્ટ અંગો બચી ગયાં નથી; પરંતુ તે અંગોનો વિરોધ બ્રાહ્મણધર્મમાં જ ઓછો નથી થયો. યજ્ઞોનો વિરોધ ઉપનિષદોએ જ ક્યાં નથી કર્યો ? વેદોને અપરા વિદ્યા કહેનાર ઉપનિષદો જ છે ને ? પરંતુ એ બધી ચર્ચામાં ઊતરવા કરતાં આપણે તે વખતના ટૂંક ઇતિહાસ તરફ જ વળીએ.

૩

વેદકાળ છોડીને આપણે ઉપનિષદકાળમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ કે તરત આપણને એક મોટામાં મોટો ફેર એ માલૂમ પડે છે કે, માણસની શોધનું કેંદ્ર, બાહ્ય જગત અને તેના નિયંતા મટીને આંતર જગત અને તેનો પ્રેરક બન્યું છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, ‘ કયા દેવને હવિ વડે પૂજીએ, ’ એ પ્રશ્નને બદલે, ‘ કોનાં પ્રેર્યાં આ આંખ, કાન, મન વગેરે દોડે છે’ એ પ્રશ્ન મુખ્ય બન્યો છે.

પરંતુ આ બેની વચ્ચે આખો બ્રાહ્મણયુગ અને આરણ્યકયુગ આવી જાય છે. નિર્મળ ભક્તિ અને ઉલ્લાસથી પરિપૂર્ણ વેદકાળ પછી યજ્ઞયાગ અને તેમના જટિલ વિધિઓમાં પર્યાપ્ત થતો બ્રાહ્મણયુગ શી રીતે આવ્યો તે વિષે માત્ર કલ્પનાઓ જ કરવાની રહે છે. એમ તો, ઋગ્વેદનાં સૂક્તોની સાથે સાથે અથર્વવેદનાં મારણ, જારણ, કામણ અને ઉચ્ચાટન ક્યાંથી આવ્યાં એ પણ એવો જ પ્રશ્ન છે. વિદ્વાનો એવી કલ્પના કરે છે કે વેદોમાં આર્યોને બીજી

જાતિઓ સાથે થયેલા વિરોધના જે ઉલ્લેખો ઠેકઠેકાણે મળી આવે છે, તે ઉપરથી એવું સૂચિત થાય છે કે, બીજી જાતિઓ સાથેના સંસર્ગ અને તેને કારણે ઊભી થયેલી પરિસ્થિતિનું એ પરિણામ હોવું જોઈએ. બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં સર્વત્ર આપણને એક જ વસ્તુ તીવ્રતા અને સચોટતા સાથે વારંવાર રજૂ થતી માલૂમ પડે છે અને તે એ કે, અસુરોના યજ્ઞો, અસુરોના વિધિઓ અને અસુરોની ક્રિયાઓને બદલે દેવોના યજ્ઞો, દેવોના વિધિઓ અને દેવોની ક્રિયાઓ સ્થાપવી. તે અસુરો બીજા કોઈ નહિ પણ આર્યોના જેવા જ 'પ્રજાપતિના પુત્રો' કે જેઓ આર્યોની પહેલાં આર્યાવર્તમાં આવીને વસેલા હશે, તે જ હોવા જોઈએ એવી વિદ્વાનો કલ્પના કરે છે. તે અસુરોની મેલી વિદ્યાઓ અને તેટલી જ મેલી ક્રિયાઓએ આર્ય પ્રજાના મોટા ભાગને આકર્ષવાની શરૂઆત કરી હશે. તે વખતે બ્રાહ્મણયુગના નેતાઓને તેવા જ પરંતુ કાંઈક શુદ્ધ સાધનો, કાંઈક શુદ્ધ ભાવનાઓ અને કાંઈક શુદ્ધ ઉદ્દેશો વાળા વિધિઓ પ્રચલિત કરી, આર્યપ્રજાની સંસર્ગજનિત અધોગતિ રોકવા પ્રયત્ન કરવો પડ્યો હશે. આમ કરવા જતાં તેમને પોતાનું સારું એવું ઘણું છોડવું પડ્યું હશે અને હલકું ઘણું સ્વીકારવું પડ્યું હશે અથવા નવું ઊભું કરવું પડ્યું હશે. તથા સાથે સાથે સમાજની વ્યક્તિઓની ઘણા પ્રકારની સ્વતંત્રતા નિયંત્રિત કરી દેવી પડી હશે. આ સિવાય બીજી કોઈ કલ્પનાથી એ યુગની જટિલતાનો ઉકેલ મળી શકતો નથી. એક આખી પ્રજા સ્વેચ્છાથી એવા જટિલ વિધિઓ અને ક્રિયાકાંડોને જ સર્વસ્વ માની તેમાં બંધાઈ જાય તથા અમુક ખાસ વર્ગે પ્રવર્તાવેલા જટિલ અને ગૂઢ ક્રિયાકાંડોને જ અનુસરવામાં પોતાની ઇતિકર્તવ્યતા માની બેસી, તેથી બહાર

બીજું જોવા વિચારવાનું જ છોડી દે એવી વસ્તુસ્થિતિ ઊભી થવા માટે તેવો પરજાતિસંઘર્ષણનો કે સંસર્ગનો વિકટ કાળ કલ્પવો જ જોઈએ.

પરંતુ એ બધું જ્યાં સુધી આખી પ્રજા કોઈ કટોકટીની સ્થિતિમાંથી પસાર થતી હોય ત્યાં સુધી જ ચાલે. જેમ જેમ નવી વસ્તુસ્થિતિ સહજ બનતી જાય અને પ્રજા તે મુજબ ગોઠવાઈ જાય, તેમ તેમ મનુષ્યજીવનના સ્વભાવિક પ્રશ્નો પોતાનો જવાબ બમણા જોરથી માગવા માંડે જ. અને સમાજધુરીણોએ ઠરાવેલ સમાજધર્મના શ્રદ્ધાયુક્ત પાલનમાં જ મનુષ્યજીવનની ઇતિકર્તવ્યતા દેખાતી બંધ થાય.

પરિણામે આરણ્યક યુગમાં લોકો યજ્ઞ અને સમાજને (અથવા તે બંનેને એકત્રિત કરનાર એક શબ્દ 'અગ્નિ' ને) છોડી એકાંત જંગલમાં જઈ ઉપાસના અને તપસ્યાનું જીવન ગાળવા જતા માલૂમ પડે છે. એ બધું બ્રાહ્મણ યુગના કર્મકાંડમાંથી સ્વાભાવિક રીતે નીકળી આવતું હોય એમ લાગતું નથી. જ્યાં સુધી માણસને પ્રચલિત વિધાનોમાં અશ્રદ્ધા પેદા ન થાય, અથવા તેમનાથી સધાતા લક્ષ્યથી કૃતકૃત્યતા પ્રાપ્ત થતી ન લાગે, ત્યાં સુધી માણસ અગ્નિહોત્ર છોડી અરણ્યમાં ન જાય. અને એક વાર એમ બનવા માંડ્યું એટલે પછી, ચાર આશ્રમ વગેરેની વ્યવસ્થાથી તે વસ્તુસ્થિતિને અમુક અંશે સ્વીકારી લઈ, તેની ગતિ થોડો વખત ભલે ધીમી કરી શકાય, પરંતુ અંતે અધૂરા ઠરેલા યજ્ઞવિધિઓ ઊડી ગયા વિના ન રહે.

પરિણામે, ઉપનિષદકાળમાં આપણને આ યજ્ઞવિધિઓ અને 'પુત્રમય' તથા 'વિત્તમય' લોકજીવનનો ચોખ્ખો વિરોધ

થતો દેખાય છે. યજ્ઞવિધિઓ 'અદૃઢ હોડીઓ' ઠરે છે અને વેદો 'અપરા વિદ્યા' બની જાય છે, અને "પુત્ર વગેરે આ લોકનું અમારે શું કામ છે, અમારે તો 'અમર'લોક જોઈએ છે," એવી બૂમ ચારે બાજુ ઊઠે છે.

ઉપનિષદ્‌યુગની મુખ્ય શોધ એવું કાંઈક જાણવાની છે કે, જે જાણવાથી બધું જણાઈ જાય. येन विज्ञातेन सर्वं विज्ञातं भवति (મું. ૧. ૧. ૩). તે વખતના જિજ્ઞાસુઓ પૂછે છે કે, એવી કઈ વસ્તુ છે કે 'જેમાંથી આ બધું ઉત્પન્ન થાય છે, જેને આધારે ટકી રહે છે તથા જેમાં પાછું સમાઈ જાય છે.' (છાં. ૩. ૧૪. ૧) તેમને એવું પદ જોઈએ છે કે જે 'પાપરહિત, જરારહિત, મૃત્યુરહિત, શોકરહિત, ક્ષુધારહિત, તૃષારહિત, સત્યકામ તથા સત્યસંકલ્પ, હોય, અને જેને જાણવાથી સર્વ લોકો અને સર્વ કામો પ્રાપ્ત થાય,' (છાં. અ. ૮. ખં. ૭. ૧૨–૧૫) જેને જાણવાથી શોકમાત્રને તરી જવાય (છાં. અ. ૭. ખં. ૧. ૩)

ઉપનિષદોમાં આપણે પાનેપાને સ્ત્રી અને પુરુષ, રાજા અને રંક, બ્રાહ્મણ અને શૂદ્ર એમ બધાંને એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે કે એક જ્ઞાની પાસેથી બીજા જ્ઞાની પાસે દોડતાં જોઈએ છીએ. કોઈ એકાદ તત્ત્વના સાક્ષાત્કાર માટે કે એકાદ મૂંઝવણના ઉકેલ માટે ગુરુ કહે તે પ્રમાણે પચીસ પચીસ વર્ષ તપશ્ચર્યા કરવી, કે તેના ઘરમાં તેનાં બધાં સામાન્ય કામો કરતા રહેવું, અને તેને અંતે પણ બધી મુશ્કેલીઓનો અંત ન આવતાં ગુરુ પાસે ફરી બીજાં પચીસ વર્ષની તપશ્ચર્યા પામવી — એવા અનેક દાખલાઓ

આપણને ઉપનિષદોમાં મળે છે. નચિકેતા જેવા કુમારો પણ મૃત્યુના મુખમાં ઊભા ઊભાય એ જ પ્રશ્નનો નિવેડો લાવવાની ઇંતેજારી દાખવી રહ્યા હોય છે.

પરિણામે, 'તે મૂળતત્ત્વ શું છે' એ પ્રશ્નના સેંકડો ભિન્ન ભિન્ન જવાબો ઉપનિષદોમાં આપણને મળે છે. કોઈએ તે શોધ ભૌતિક ક્ષેત્રોમાં ચલાવી હોય છે, તો કોઈએ માનસિક ક્ષેત્રમાં. પરંતુ અંતે સર્વને 'અમૃત' જોઈએ છીએ અને તે બધી શોધો તે કસોટીએ કસાય છે. તેથી કોઈ એકાદ તત્ત્વ શોધી કાઢી અટકી પડનારો શોધક પોતાનું તત્ત્વ હજુ અધૂરું છે એવું લાગતાં, બીજા જાણકાર પાસે વિના આડંબરે, નમ્રતાથી અને શ્રદ્ધાથી દોડી જાય છે.

ઉપનિષદકાળમાં થયેલી એ જુદી જુદી શોધો અને નિર્ણયોનું વૈવિધ્ય જોતાં નવાઈ પામી જવાય છે. કેટલાક પાણીને જગતનું મૂળકારણ માને છે (બૃહ. ૫. ૫. ૧); કેટલાક વાયુને (છાં ૪. ૩. ૧ – ૨); કેટલાક આકાશને (છાં. ૧. ૯. ૧); કેટલાક પ્રાણને (છાં. ૪. ૩. ૩); કેટલાક અસતને (તૈ. ૨. ૧); કેટલાક મૃત્યુને (બૃ. ૧. ૨ ૧ – ૨); કેટલાક અંડને (છાં. ૩. ૧૯. ૧ – ૩); કેટલાક સતને (છાં. ૬. ૨. ૧ – ૪); કેટલાક પ્રજાપતિને (પ્ર. ૧. ૩ – ૧૩); કેટલાક આત્માને (બૃ. ૧. ૪. ૧ – ૪); કેટલાક અમૂર્ત પુરુષને (મું. ૨. ૧. ૨ – ૯); તો કેટલાક ઈશ્વરને (શ્વે. ૩. ૨) સર્વનું કારણ માને છે.

માનસિક ક્ષેત્રમાં પણ તેમણે જુદા જુદા મુદ્દાઓ ઉઠાવેલા આપણે જોઈએ છીએ. મરણ બાદ મનુષ્યનું શું

થાય છે તે પ્રશ્ન પણ તેમનું ધ્યાન ખેચ્યું છે. એટલું જ નહિ પણ તે જ્ઞાનને જ સર્વશ્રેષ્ઠ જ્ઞાન માનવામાં આવ્યું છે (છાં. ૫. ૩૧. ૪); કઠ (૧. ૧. ૨૦ – ૨૯). સ્વપ્નાવસ્થા અને સુષુપ્તિ અવસ્થાની ચર્ચા પણ તેટલું જ અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે. જીવનું સ્થાન શરીરમાં ક્યાં હોય છે તેનો પણ વિચાર થયો છે (તૈ. ૧. ૬. ૧ – ૨). શરીરને ચલાવનાર કોણ છે તેમજ ઇંદ્રિયો કોના ઉપર આધાર રાખે છે તેની પણ ચર્ચા છે (મૈ. ૨. ૩ – ૪). જીવાત્માનું કદ કેટલું છે તે વિષે પણ ચર્ચા છે (બૃહ. ૫. ૬. ૧; કઠ. ૨. ૨. ૧૨; છાં. ૫. ૧૮. ૧). આત્માની જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્ત ઉપરાંત ચોથી તુર્યાવસ્થાનું પણ વર્ણન છે. અને અંતે, આત્મામાં સમગ્ર વિશ્વ સમાયું છે, આત્મા એ જ સમગ્ર જગતનું મૂળ તેમજ અધિષ્ઠાન છે અને તેના સિવાય બીજું કાંઈ નથી એવો માયાવાદ પણ ઉપસ્થિત કરવામાં આવ્યો છે.

પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતની પણ સારી ચર્ચા થયેલી છે, અને દેવયાન, પિતૃયાન વગેરે માર્ગો તેમજ પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત ન થાય તેવી મુક્ત સ્થિતિનું વર્ણન અને તેને પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયો પણ ચર્ચાયા છે. કર્મનો નિયમ પણ નિશ્ચિત સ્વરૂપમાં આપણને માલૂમ પડે છે. તેમજ મુક્તિ માટે સમાજમાં રહી કર્મ કર્યા કરવાં કે બધું છોડી વનમાં જઈ અધ્યાત્મયોગપરાયણ જ રહેવું તેની પણ ચર્ચા છે. (બૃહ. ૪. ૪. ૨૨; ઈશ. ૨). સારું કે નરસું કરવું અથવા ન કરવું એ મનુષ્યના હાથની વાત છે (કઠ. ૨ – ૧; મુક્તિ. ૨. ૫ – ૬: બૃહ. ૪. ૪. ૫) કે પ્રાણી તો અવશ છે (કૌ. ૩ – ૯) એ પ્રશ્ન પણ ચર્ચાયો છે.

૪

આમ વિવિધ રીતે મનુષ્યજીવનને લગતા અંતિમ પ્રશ્નો છેડાવા શરૂ થવા, અને તે પ્રશ્નોનું નિરાકરણ જૂનાં શાસ્ત્રો કે વિધિઓમાં શોધવાને બદલે સ્વપ્રયત્ને આત્મચિંતન અને અધ્યાત્મયોગથી ખોળવાનું છે એવો ભાવ પેદા થવો, એ તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ અત્યંત આવશ્યક હોવા છતાં, તેમાં તત્ત્વજ્ઞાન તેમજ આચાર બંનેને માટે ભારે જોખમો રહેલાં છે એ સહેજે સમજી શકાય તેવું છે. કારણ કે યજ્ઞકાંડના વિધિઓની બાબતમાં તો જે ફળ માટે તે કરવામાં આવતા, તે ફળ જો ઐહિક હોય તો તેની પ્રાપ્તિ કે અપ્રાપ્તિરૂપી પ્રત્યક્ષ પુરાવો નજર સામે રહેતો. એટલે ગમે તેવી ઉટાંગ કલ્પના તે બાબતમાં ન ચાલી શકે. તે જ પ્રમાણે શ્રદ્ધાથી અમુક પ્રાચીન ગ્રંથોને જ અનુસરવાનું હોય, ત્યાં જો કે તેવો કોઈ પ્રત્યક્ષ પુરાવો મળવો શક્ય ન હોય, તો પણ, તે ગ્રંથો પોતાના જેવા માણસોથી સૈકાંઓથી તપાસાતા આવ્યા છે એવું સમાધાન રહેતું. પરંતુ આત્મજ્ઞાન એવી વસ્તુ છે કે, તેનો એવો કોઈ ખાસ બાહ્ય પુરાવો ન મળી શકે. કારણ જ્ઞાનીઓ પોતે જ તેને મન અને વાણીથી પર ઠરાવે છે. એટલે અમુક માણસે સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે કે નહિ તેની કસોટી સામાન્ય માણસ માટે એટલી જ રહેતી કે, તે માણસ સંન્યાસી છે, આત્મચિંતનને આવશ્યક એવા કઠોર તપશ્ચર્યાઓ કરતો આવ્યો છે તથા તેના પુષ્કળ અનુયાયીઓ છે. એટલે પરિણામે, ગમે તેવા બિનજવાબદાર કે ધૂર્ત લોકો માટે ગમે તેવા સિદ્ધાંતો અને ગમે તેવા પંથો સ્થાપવાનો માર્ગ ખુલ્લો થઈ

ગયો. તમારે છેક છેલ્લી કોટીનો સુખવાદ જ ઉપદેશવો હોય, તો પણ તમે સંન્યાસી થાઓ અને શરૂઆતમાં અમુક આકરી તપશ્ચર્યાઓ કરી બતાવો એટલે અનુયાયીઓ આવી જ મળવાના, અને એક વાર પ્રતિષ્ઠિત થયા પછી અનુયાયીઓએ શ્રદ્ધાપૂર્વક આપેલા કામભોગો સ્વીકારવામાં અથવા તો જાતે જ તેમને તેમ કરવાનું કહેવામાં વાંધો નહિ. કારણ જ્ઞાનીને પાપપુણ્યનો લેપ લાગે નહિ ! ઊલટું અંદર પ્રજ્વળતા જ્ઞાનનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો જ એ કહેવાય કે, ગમે તેવા ભૌતિક પદાર્થો અને વિષયો ભોગવવા છતાં તમારા જ્ઞાનને બાધ આવતો નથી !

ઉપનિષદોમાં પોતામાં જ છેવટના ભાગમાં (શ્વેતા. ૧) આવા વિવિધ ભ્રામક વાદોની નોંધ લેવાઈ છે અને કઠોપનિષદ વગેરેએ તેવા વાદીઓ અને તેમના અનુયાયીઓની 'આંધળા વડે દોરાતા આંધળાઓ' કહીને સખત ઝાટકણી કાઢી છે. પરંતુ તે ખૂસ હવે કશી કામ આવી શકે તેમ હતી નહિ. જે થવાનું હતું તે થઈ ચૂક્યું હતું.

દુર્ભાગ્યે, એ સમયના એ બધા વાદોના કોઈ ખાસ અગત્યના કે સ્વતંત્ર ગ્રંથો અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી. માત્ર તત્કાલીન સાહિત્યમાં વિરોધદૃષ્ટિએ જે છૂટાછવાયા ઉલ્લેખો મળી આવે છે, તે ઉપરથી જ આપણને તેમને વિષે માહિતી મળે છે. તેમના ઉપર ઉપલક દૃષ્ટિ નાખી જનારને પણ જણાયા વિના નહિ રહે કે, જે હંમેશ માટે લુપ્ત થયું છે, તે ધાર્મિક તેમજ સામાજિક ઇતિહાસકારને માટે કેટલું અગત્યનું હતું. કારણ કે

ઉપનિષદો અને જૈન તથા બૌદ્ધ ધર્મના ઉદયના વચગાળામાં જે સમય ગયો છે તેની કલ્પના ઉપરથી જ આપણે મહાવીર ભગવાન તેમજ બુદ્ધ ભગવાનની સેવાની સાચી કિંમત આંકી શકીએ તેમ છીએ. વિચાર અને આચારની એ અવ્યવસ્થા અને અરાજકતામાંથી વ્યવસ્થા અને સ્થૈર્યનાં તત્ત્વો નિર્માણ કરવાં એ કેટલું અગત્યનું અને અઘરું કામ હતું, તથા તે કામ સફળતાથી પાર પાડીને તે બંને મહાપુરુષોએ આર્ય પ્રજાને કેટલી આભારી કરી છે, તેનો ખ્યાલ આપણે ત્યારે જ બાંધી શકીએ.

એ સમયની માહિતી આપણને મુખ્યત્વે કરીને નીચેનાં સ્થળોએ મળે છે:

(૧) સૂત્રકૃતાંગ, આચારાંગ, ભગવતી સૂત્ર અને નંદી સૂત્ર જેવા જૈન આગમ ગ્રંથો. તેઓમાં ઠેકઠેકાણે ક્રિયાવાદ, અક્રિયાવાદ, અજ્ઞાનવાદ અને વિનયવાદ, એ ચાર મથાળાં હેઠળ (૧૮૦ + ૮૪ + ૬૭ + ૩૩) ૩૬૩ જુદા જુદા વાદો અથવા દર્શનો તે સમયમાં હતાં એવો ઉલ્લેખ મળે છે.

(૨) તેટલું જ સમકાલીન તેમજ તેનાથી તદ્દન સ્વતંત્ર એવું બીજું સ્થળ તે બૌદ્ધ ગ્રંથો છે. જેમકે દીઘનિકાયના બ્રહ્મજાલ સૂત્રમાં બુદ્ધ ભગવાનના સમયમાં ૬૨ અબૌદ્ધ વાદો પ્રચલિત હતા એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. તેમની વિગતો અને તેમના પ્રવર્તકોમાંથી ઘણાનાં નામ જૈન ગ્રંથોમાંથી મળી આવતી માહિતીને ઘણી વાર મળતાં આવે છે. જો કે જૈન અને બૌદ્ધ ગણનાઓમાં તે વાદોની સંખ્યા જે રીતે

ગણાવવામાં આવી છે તે ઉપરથી ચોખ્ખું માલૂમ પડી આવે છે કે, તે સંખ્યા પોતાના સિદ્ધાંતોથી વિરુદ્ધ કેટલા પ્રકારના વાદો હોઈ શકે એમ ગણીને ગુણાકારથી ઉપજાવી કાઢેલી છે. પરંતુ તે ઉપરથી તે ગણનાના બધા વાદોને અનૈતિહાસિક માનવાની જરૂર નથી. કારણ કે બંને ગણનાઓમાં અમુક વાદો અને વાદીઓનાં નામ બધી વિગતોમાં મળતાં આવે છે, એટલે તેમને તો ઐતિહાસિક માનવાં જોઈએ.

(૩) જૈન અને બૌદ્ધ ગણનાઓને ટેકો આપે એવી કેટલીક માહિતી શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ (૧. ૨. ૬. ૧); મૈત્રાયણી ઉપનિષદ (૬. ૧૪; ૬. ૨૦; ૭. ૮); માંડૂક્ય કારિકા (૧. ૭. ૯; ૨. ૨૦. ૮) વગેરે બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં મળી આવે છે. આ ગ્રંથોમાં કાલ, સ્વભાવ, નિયતિ, યદૃચ્છા, મહાભૂતો, પુરુષ, ઇશ્વર વગેરેને મૂળતત્ત્વ માનનારા વાદોનું વર્ણન કે ખંડન છે. ઉપરાંત ષષ્ટિતંત્ર નામના સાંખ્ય ગ્રંથના વિષયોનું વર્ણન પંચરાત્રોની અહિર્બુધ્ન્ય સંહિતામાં મળી આવે છે. તેમાં સાંખ્યથી ભિન્ન એવાં ૩૨ તંત્રો એટલે કે દર્શનોનું વર્ણન છે. તે આ પ્રમાણે :

બ્રહ્મતંત્ર, પુરુષતંત્ર, શક્તિતંત્ર, નિયતિતંત્ર, કાલતંત્ર, ૩ ગુણતંત્રો, અક્ષરતંત્ર, પ્રાણતંત્ર, કર્તૃતંત્ર, સામિ (?) તંત્ર, ૪ જ્ઞાનતંત્રો, ૫ ક્રિયાતંત્રો, ૫ માત્રાતંત્રો, ૫ ભૂતતંત્રો.

એ ત્રણે પ્રકારનાં સ્થળોમાં વર્ણવેલા જુદા જુદા વાદોમાંથી કાલવાદ અથર્વવેદ (૧૯. ૫૩. ૪) જેટલો જૂનો છે. અને તેનું વિસ્તૃત વર્ણન મહાભારત (શાંતિપર્વ ૨૨૩–

૨૨૫) વગેરે ગ્રંથોમાં મળી આવે છે. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં (૧. ૨. ૪; ૬. ૧૪. ૧૬) તેનું ખંડન કરેલું છે. ઉપરાંત પછીના જાતકગ્રંથોમાં (નં. ૨૪૫), અશ્વઘોષના સૌંદરાનંદ કાવ્યમાં (૧૬. ૧૭) તથા સાંખ્યસૂત્રમાં (૧. ૧૨) તેનું ખંડન છે. પરંતુ મહાવીર તેમજ બુદ્ધે તે વાદનો નામ દઈને ઉલ્લેખ કર્યો નથી, કે ખંડન કર્યું નથી. શીલાંકાચાર્યે આચારાંગસૂત્રની ટીકામાં ઈશ્વરવાદ, આત્મવાદ, નિયતિવાદ, સ્વભાવવાદ અને યદચ્છાવાદની સાથે કાલવાદને અક્રિયાવાદમાં સમાવી દીધો છે; કારણ તે વાદ પણ બંધ – મોક્ષ, સુખદુઃખ વગેરેનું કારણ કાલને જ માનતો હોઈ એક પ્રકારનો અક્રિયાવાદ જ છે. અક્રિયાવાદ એટલે કર્મોની જવાબદારી તેમજ ફળમાં ન માનનારો વાદ.

ઈશ્વરવાદ, આત્મવાદ, પુરુષવાદ વગેરે વાદો ઉપનિષદોમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. તે વાદોને અક્રિયાવાદમાં સમાવવાનું કારણ એ લાગે છે કે, કૌશી० ૩–૯ વગેરેમાં આવેલા एष साधु कारयति, एष असाधु कारयति, 'ઈશ્વર માણસ પાસે સારાં કર્મ કરાવે છે, તથા ખોટાં કરાવે છે' વગેરે સિદ્ધાંતો, તેમજ આત્મા નિષ્ક્રિય છે, તેને પાપપુણ્યનો લેપ થતો નથી વગેરે સિદ્ધાંતો છેલ્લી હદે લઈ જવામાં આવે, તો અક્રિયાવાદ જ આવીને ઊભો રહે છે.

સાંખ્ય સિદ્ધાંતમાં પણ પ્રકૃતિને જ બધી ક્રિયાનું મૂળ માનેલી છે અને પુરુષને નિર્ગુણ તથા નિર્લેપ માનેલો છે; એટલે તેની વિકૃતિમાંથી પણ અક્રિયાવાદ પ્રાપ્ત થાય છે.

પંચમહાભૂતોમાં જ માનનારા તથા આત્મા કે પરલોકમાં ન માનનારા ભૂતવાદીઓ દેખીતા જ અક્રિયાવાદીઓ છે.

સ્વભાવ, નિયતિ અને યદૃચ્છાવાદીઓનું પણ તેમજ છે.

અક્રિયાવાદીઓ ઉપરાંત મહાવીર ભગવાન ક્રિયાવાદી, અજ્ઞાનવાદી અને વિનયવાદીનો ઉલ્લેખ કરે છે. જૈનો તેમજ બૌદ્ધો બંને ક્રિયાવાદીઓ જ છે પરંતુ તેઓમાં ક્રિયાની બાબતમાં જ અમુક મતભેદ છે. તેનું તથા વિનયવાદીનું વર્ણન આગળ યોગ્ય સ્થળે કરેલું છે. અજ્ઞાનવાદીઓના સિદ્ધાંતનું વર્ણન સંજય બેલટ્ઠીપુત્તના વર્ણનમાં આવી જાય છે એટલે હવે જૈન તેમજ બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં મોટે ભાગે સમકાલીન એવા જે કેટલાક પ્રસિદ્ધ વાદીઓનો ઉલ્લેખ મળે છે, તેમનું જ વર્ણન અહીં ઉતારીએ. કારણ કે માત્ર વાદના ઉલ્લેખ કરતાં ઐતિહાસિક વ્યક્તિ રૂપે પ્રસિદ્ધ વાદીની હકીકત વધુ પ્રામાણિક ગણાય.

૫

ભગવાન મહાવીર અને બુદ્ધ બાદ કરતાં નીચેના પાંચ આચાર્યો તે સમયે અત્યંત પ્રસિદ્ધ હતા. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે :

(૧) પૂરણ કસ્સપ (પૂર્ણ કાશ્યપ)

(૨) પકુધ કચ્ચાયન (કકુદ કાત્યાયન)

(૩) અજિત કેસકમ્બલી (અજિત કેશકંબલી)

(૪) મક્ખલિ ગોસાલ (મસ્કરિન્ ગોશાલ)

(૫) સંજય બેલટ્ઠીપુત્ત.

બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં તેમના સિદ્ધાંતોનું જે વર્ણન મળે છે તે અહીં ઉતારવામાં આવ્યું છે. સૂત્રકૃતાંગમાં નામ દીધા વિના તેમના જ સિદ્ધાંતોનો ઉલ્લેખ થયેલો છે એ વાચક તરત જોઈ શકશે.

૧. પૂરણકસ્સપ: તેનો સિદ્ધાંત આ પ્રમાણે વર્ણવવામાં આવ્યો છે:

"કોઈએ કાંઈ કર્યું હોય અથવા કરાવ્યું હોય, કાપ્યું હોય અથવા કપાવ્યું હોય, ત્રાસ આપ્યો હોય અથવા અપાવ્યો હોય, પોતે શોક કર્યો હોય, પોતાને ત્રાસ થયો હોય અથવા બીજાને અપાવ્યો હોય, પોતે બીન્યો હોય અથવા બીજાને બીવરાવ્યો હોય, પ્રાણીનો વધ કર્યો હોય ચોરી કરી હોય, ઘર ફાડ્યું હોય, ધાડ પાડી હોય, એકાદ ઘરમાંથી કાંઈ ચોર્યું હોય અથવા વાટમાં લૂંટ કરી હોય અથવા વ્યભિચાર કર્યો હોય, કે જૂઠું બોલ્યો હોય, તો પણ તેને પાપ લાગતું નથી. તીક્ષ્ણ ધારવાળા શસ્ત્રથી જો કોઈ પૃથ્વી ઉપર માંસની એક હાર અથવા ઢગલો કરે, તો તેમાં મુદ્દલ પાપ નથી. ગંગા નદીના દક્ષિણ તીર ઉપર જઈ કોઈ મારામારી કરે, કાપે અથવા કપાવે કે ત્રાસ આપે અથવા અપાવે તો પણ તેમાં મુદ્દલ પાપ લાગતું નથી. અથવા ગંગા નદીના ઉત્તર કિનારા ઉપર જઈ કોઈ દાન દે અથવા દેવરાવે, યજ્ઞ કરે અથવા કરાવે, તો તેથી જરા પણ પુણ્ય થતું નથી. દાન, ધર્મ, સંયમ, સત્ય ભાષણ એ બધાથી કાંઈ જ પુણ્ય થતું નથી. એમાં જરા પણ પુણ્ય નથી."[1]

---

૧ આ તેમજ હવે પછી મૂકેલા બીજા વાદીઓના સિદ્ધાંતોના ઉતારા અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસંબીના પુરાતત્ત્વ પુ. ૨ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખમાંથી લીધા છે.

પૂરણ કસ્સપ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૨ માં મરણ પામ્યો એમ કહેવાય છે. એટલે તે અમુક અંશે બુદ્ધનો સમકાલીન જ કહેવાય. સામઞ્ઞફલ સુત્ત (દીઘનિકાય) માં તેના વાદને અક્રિયાવાદ કહેવામાં આવ્યો છે. સૂત્રકૃતાંગ ૧. ૧. ૧. ૧૩ માં તેના વાદ જેવો જ વાદ આવે છે. ટીકાકાર તેને અકારક વાદ કહે છે. આત્મા પોતાના મૂળ સ્વરૂપે નિષ્ક્રિય છે, તથા પાપપુણ્યથી પર છે એવા ઉપનિષદના વાદને અંતિમ હદે લઈ જવામાં આવે, તો આવો જ વાદ આવીને ઊભો રહે. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં પૂરણ કસ્સપને 'અચેલક' એટલે નગ્ન તપસ્વી તથા મોટા શિષ્યવૃંદના નાયક અને દેશભરમાં પ્રસિદ્ધ એવા તીર્થંકર તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે.

૨. **પકુધ કચ્ચાયન** : તેનો સિદ્ધાંત આ પ્રમાણે વર્ણવવામાં આવ્યો છે :

"આ જગત સાત પદાર્થોનું બનેલું છે અને તે પદાર્થોનો કોઈ પણ કારણથી વિનાશ નથી. તે સાત પદાર્થો કોઈએ કરેલા કે કરાવેલા, અથવા નિર્માણ કરેલા કે કરાવેલા નથી; તેઓ વંધ્ય, કૂટસ્થ અને સ્તંભ જેવા અચલ છે. તે હાલતા નથી, બદલાતા નથી, એક બીજાને ત્રાસદાયક થતા નથી કે એક બીજાનું સુખ કે દુઃખ અથવા બંને ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી. તે સાત પદાર્થો નીચે મુજબ છે : પૃથ્વી, આપ, તેજ, વાયુ, સુખ, દુઃખ અને જીવ. આ સાતને મારનાર, મરાવનાર, સાંભળનાર, કહેનાર, જાણનાર અથવા વર્ણન કરનાર કોઈ પણ નથી. જે તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર વડે કોઈનું ડોકું કાપે છે, તે કોઈનું પણ જીવિત હરણ કરતો નથી. માત્ર આ સાત પદાર્થોની વચલી જગામાં શસ્ત્રોએ પ્રવેશ કર્યો એટલું જ."

પકુધ કચ્ચાયન પણ બુદ્ધનો કંઈક અંશે સમકાલીન હતો. પ્રશ્નોપનિષદમાં કબન્ધી કાત્યાયનનો ઉલ્લેખ છે. કબન્ધી અને કકુદ એ બંને શબ્દો એક જ શારીરિક ખોડના વાચક છે. બુદ્ધઘોષ જણાવે છે કે, તે ઠંડુ પાણી કદી નહોતો પીતો, ગરમ પાણી જ પીતો; તેમજ તેના અનુયાયીઓ પણ તપસ્વી જીવન ગાળનારા હતા. એના વાદને શાશ્વતવાદ અથવા અનૈક્યવાદ કહેવામાં આવે છે. સૂત્રકૃતાંગ ૧. ૧. ૧. ૧૫ – ૬ માં વર્ણવેલા વાદને વેણીમાધવ બરુઆ[1] પકુધ કચ્ચાયનના વાદ તરીકે જણાવે છે. જો કે તેમાં આત્મા સાથે ૭ પદાર્થ માનનાર વાદીનું વર્ણન છે. ઉપનિષદોના, 'આત્માને મારી શકાતો નથી, છેદી શકાતો નથી' (કૌશી. ૩. ૮; કઠ. ૧. ૨. ૧૮ – ૨૫) એ સિદ્ધાંતને જરાક આગળ લઈ જઈએ, એટલે આવો વાદ જ આવીને ઊભો રહે છે.

૩. **અજીત કેસકંબલ** : એનો સિદ્ધાંત નાસ્તિક, ચાર્વાક કે લોકાયતિક મતને જ મળતો આવે છે. આવો વાદ દરેક કાળમાં કોઈને કોઈ સ્વરૂપે અસ્તિત્વમાં હોય જ છે. એ વાદને ભૂતવાદ પણ કહી શકાય. જગતના મૂળ કારણ તરીકે જડ ભૂતો અને તેમની જડ શક્તિઓ સિવાય બીજું કાંઈ ન સ્વીકારવું એ ભૂતવાદનું મુખ્ય લક્ષણ હોય છે. એક સામાન્ય વલણમાંથી વ્યવસ્થિત દર્શનનું સ્વરૂપ લેતાં આ વાદને વાર ન લાગે. કૌટિલ્ય તો પોતાના અર્થશાસ્ત્રમાં લોકાયત દર્શનને એક સ્વતંત્ર દર્શન તરીકે સ્થાન આપે છે. જે સમયે કોઈ બે તત્ત્વજ્ઞો નાનામાં નાની એકાદ વાત વિષે

---

૧. પ્રીબુદ્ધિસ્ટીક ઇન્ડિયન ફિલોસોફી. પા. ૨૮૧ – ૬.

પણ એકમત ન થઈ શકતા હોય, તેવે સમયે નકામી તાત્ત્વિક ચર્ચાઓમાંથી પાછા ફરી, પ્રત્યક્ષ દેખાતા પદાર્થોમાં સામાન્ય બુદ્ધિ સમજી શકે તેવી રીતે લૌકિક જીવન જીવવાનો ઉપદેશ આપનાર તીર્થંકરનું સ્થાન પામે જ.

અજીતનો સિદ્ધાંત આ પ્રમાણે હતો :

"દાન, યજ્ઞ, હોમ વગેરે કાંઈ પણ નથી. સારા ખોટા કર્મનું ફળ અથવા પરિણામ પણ નથી. આ લોક, પરલોક માતાપિતા કે દેવો નારકીઓ વગેરે પારલૌકિક યોનિઓ પણ નથી. આ લોક અને પરલોકને જાણી અને બરાબર ઓળખી, બીજાને શીખવનારા, સર્વજ્ઞ અને સાચે માર્ગે જ જનારા શ્રમણો કે બ્રાહ્મણો આ જગતમાં નથી. મનુષ્ય ચાર ભૂતોનો બનેલો છે. જ્યારે તે મરે છે ત્યારે તેનામાંથી પૃથ્વી ધાતુ પૃથ્વીમાં, આપો ધાતુ પાણીમાં, તેજો ધાતુ તેજમાં અને વાયુધાતુ વાયુમાં જઈ મળે છે અને ઇન્દ્રિયો આકાશમાં જાય છે. મરેલા માણસને ચાર પુરુષો ઠાઠડીમાં નાખી, રસ્તામાં તેના ગુણ ગાતા ગાતા સ્મશાનમાં લઈ જાય છે. ત્યાં ભૂખરા રંગનાં હાડકાં પડી રહે છે[1] અને તેણે કરેલા યજ્ઞ, હોમ અને આહુતિઓ શખોડીરૂપે બાકી રહે છે! દાન, (હોમ)ની આ બેવકૂફી મૂર્ખ માણસોએ શોધી કાઢી છે. જે કોઈ આસ્તિકવાદનું પ્રતિપાદન કરે છે, તેનું કહેલું તદ્દન ખોટું અને નકામી બડબડ છે. ડાહ્યા અને મૂર્ખ બંનેના શરીર જુદું પડ્યા પછી ઉચ્છેદ અને વિનાશ થાય છે.[2] મરણ પછી તેમનું કાંઈ બચતું નથી."

---

૧. બરાબર આવા જ શબ્દો સૂત્રકૃતાંગ ૨. ૯ માં આવે છે.
૨. સૂત્રકૃતાંગ ૧. ૧. ૧૧ – ૨ માં આવા જ શબ્દો છે.

અજીત વાળનો બનાવેલો કામળો જ ઓઢતો તેથી તે કેશકંબલી કહેવાતો. બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં તેના વાદને ઉચ્છેદવાદ કહ્યો છે.

૪. મખ્ખલિ ગોસાલ : આ એક તે સમયની ધ્યાન ખેંચે તેવી વ્યક્તિ છે. તે આજીવિક સંપ્રદાયનો ત્રીજો અને છેલ્લો તીર્થંકર કહેવાય છે. વિરોધીઓએ તેનું જે રીતે વર્ણન કર્યું છે, તે રીતે જોતાં તેવો માણસ શી રીતે પોતાનો પંથ ફેલાવી શક્યો એ જ નવાઈ લાગે છે. કારણ કે તેના સિદ્ધાંત પ્રમાણે માણસમાં સારું અથવા ખોટું કાંઈ જ કરવાનું બળ, વીર્ય, પુરુષકાર કે પરાક્રમ જ નથી. ઉપાસકદશાસૂત્રમાં તો ગોસાલના અનુયાયી એક કુંભારને ભગવાન મહાવીરે માત્ર એટલી જ દલીલ કરીને સમજાવી દીધો છે કે, જો માણસમાં કશું જ કરવાનું બળ, વીર્ય ઇત્યાદિ ન હોય, તો કોઈ માણસ આવી આ તારાં વાસણ ચોરી જાય કે ભાગી નાખે અથવા આ તારી પ્રિય સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર કરે, તો તારે તેની સાથે ઝઘડવા ન બેસવું. કારણ તારે મતે માણસમાં ચોરી કરવાનું, વ્યભિચાર કરવાનું... કે કાંઈ પણ કરવાનું બળ જ નથી!

અને છતાં અશોક રાજાના શિલાલેખોમાં ત્રણ વખત આજીવિક સંપ્રદાયનો માનપૂર્ણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તથા તેના પૌત્ર દશરથે તેમને માટે રહેવાની ગુફાઓ ભેટ આપી છે. વિરોધીઓ પણ એટલું તો કબૂલ કરે છે કે, તે લોકો અચેલક (નગ્નાવસ્થામાં રહેનારા) તપસ્વીઓ હતા; સર્વ વસ્તુઓમાં જીવ રહ્યો છે માટે તેમને ઈજા ન થાય એવી રીતે ચાલવું એમ માનતા; તથા સામાન્ય

રીતે ભિક્ષા માગવા જતાં કૂતરું સામું ઊભું હોય કે માખો બણબણતી હોય, તો તેમના હિસ્સામાંથી ભાગ પાડનારા ન બનવા ખાતર, ભિક્ષા લીધા વિના ચાલ્યા જતા. મજ્ઝિમનિકાયમાં જણાવ્યું છે કે, 'આજીવિક લોકો કદી બીજાનો હુકમ માની સ્વમાનભંગ થવા દેતા નથી, તેમજ પોતાને માટે તૈયાર કરેલો ખોરાક સ્વીકારતા નથી. લોકો ખાવા બેઠા હોય ત્યાંથી અથવા દુકાળના વખતમાં ભેગા કરેલા અન્નમાંથી તેઓ ભિક્ષા માગતા નહિ તથા તેઓ માછલી, માંસ કે માદક પદાર્થો ખાતા નહિ.' ઉપરાંત જૈન પરંપરામાંથી પણ એટલું તો આપણે ચોક્કસ જાણી શકીએ છીએ કે, પાર્શ્વનાથના સંપ્રદાયના સાધુઓની આચારશિથિલતાથી ખિન્ન થઈ મહાવીર ગોસાલ સાથે છ વર્ષ રહ્યા હતા, તથા ગોસાલે મહાવીરની પહેલાં બે વર્ષે જિનપદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. મહાવીરના અને ગોસાલના સિદ્ધાંતોમાં કેટલીક બાબતમાં ઘણું સામ્ય છે.[૧] તે ઉપરથી કોણ કોની પાસે શીખેલું તે બાબત વિવિધ અટકળો ચાલ્યાં કરે છે. જૈનપરંપરા જે આગ્રહથી ગોસાલને મહાવીરનો શિષ્ય ઠરાવવા પ્રયત્ન કરે છે તે ઉપરથી આધુનિક વિદ્વાનો મહાવીરને જ ગોસાલના શિષ્ય તરીકે ઠરાવે છે!

બૌદ્ધગ્રંથોમાં ગોસાલનો સિદ્ધાંત આ પ્રમાણે વર્ણવ્યો છે :

---

૧. તે સામ્ય નીચેની બાબતોમાં છે :

(૧) નિર્જીવ દેખાતા જડ પદાર્થોમાં પણ જીવ રહેલો છે એવી કલ્પના (૨) પ્રાણીમાત્રના (લિંગ) શરીરના રંગ પ્રમાણે ભૂરો, પીળો વગેરે છ ભેદ (૩) કદાચ હોય, કદાચ ન હોય, કદાચ હોય તેમજ ન પણ હોય, એવો ત્રણ રાશિવાળો વાક્યપ્રયોગ.

"પ્રાણીઓની અપવિત્રતાનું કાંઈ પણ કારણ નથી; કાંઈ હેતુ સિવાય કે કારણ સિવાય જ પ્રાણી અપવિત્ર થાય છે. પ્રાણીઓની શુદ્ધતામાં પણ કાંઈ હેતુ નથી, કે કાંઈ પણ કારણ નથી. હેતુ સિવાય, તેમજ કારણ સિવાય જ પ્રાણી શુદ્ધ થાય છે. પોતાના કે બીજાના સામર્થ્યથી કાંઈ પણ થતું નથી. બલ નથી, વીર્ય નથી; પુરુષની શક્તિ અથવા પરાક્રમમાં પણ કાંઈ નથી. સર્વે સત્ત્વો, સર્વે પ્રાણી, સર્વે જીવ અવશ, દુર્બલ, અને નિર્વાર્ય છે. તેઓ નસીબ, જાતિવૈશિષ્ટ્ય અને સ્વભાવ અનુસાર બદલાય છે.[1] અને છ માંથી કોઈ પણ જાતિમાં[2] રહીને સર્વ દુઃખનો ઉપભોગ કરે છે. . . .

"૮૪ લાખ મહાકલ્પના ફેરામાં ગયા પછી ડાહ્યા અને ગાંડા બંનેના દુઃખનો નાશ થાય છે. 'આ શીલ, વ્રત, તપ અથવા બ્રહ્મચર્યથી અપરિપક્વ કર્મોને પક્વ કરી નાખીશ અથવા પરિપક્વ થયેલાં કર્મોનાં ફળો ભોગવીને નહિ જેવાં કરી નાખીશ' એવું જો કોઈ કહે, તો તે બનવાનું નથી.[3]

---

૧. 'પદાર્થોની વિવિધતાનું કારણ નિયતિ, સંગતિ અને ભાવ છે.'

૨. ખાટકી, પારધી વગેરે લોકોનો કૃષ્ણ જાતિમાં સમાવેશ થાય છે. ભિક્ષુ વગેરે કર્મવાદી લોકોનો નીલ જાતિમાં, એક વસ્ત્ર રાખનાર નિર્ગ્રંથોનો લોહિત જાતિમાં, સફેદ વસ્ત્ર પહેરનારા અચેલક આજીવિક શ્રાવકોનો હરિદ્ર જાતિમાં અને નંદ વચ્છ, કિસ, સંકિચ્ચ અને મક્ખલિગોસાલ (આજીવિક સંપ્રદાયના મુખ્ય આચાર્યો) નો પરમ શુક્લ જાતિમાં. જૈનોનો લેશ્યાઓનો સિદ્ધાંત આ સાથે સરખાવવા જેવો છે. તેઓ પણ ગુણકર્મ અનુસાર મનોવૃત્તિના આવા રંગભેદ પાડે છે.

૩. એવી જૈન માન્યતાનો આ વિરોધ છે. ક્રિયાવાદી ગણાતા બુદ્ધે પણ આ માન્યતાનો પ્રબળ વિરોધ (મજ્ઝિમનિકાય, ચૂળદુક્ખ – ક્ખન્ધ સુત્તમાં) કર્યો છે.

આ સંસારનાં સુખદુઃખ પરિમિત, પાલીથી માપી શકાય એ રીતે ઠરાવેલાં (નિયત) છે. અને તે કમીજાસ્તી અથવા વત્તાંઓછાં કરાવી શકાય તેમ નથી. જે પ્રમાણે સૂતરનો દડો ફેંકતાં તે ઊકલી રહે ત્યાં સુધી જ જાય, તેમ ડાહ્યા અને મૂર્ખના દુઃખનો (સંસારના) ફેરામાં ગયા પછી જ નાશ થશે."

બૌદ્ધગ્રંથોમાં એના સિદ્ધાંતને સંસારશુદ્ધિવાદ કહ્યો છે. તે હાથમાં 'મસ્કર' એટલે દંડ ધારણ કરતો હોવાથી (એકદંડી) મસ્કરી ગોસાલ કહેવાય છે. તેનું ગોસાલ નામ પડવાનું કારણ એમ બતાવવામાં આવે છે કે, તે ગૌશાળામાં જન્મ્યો હતો. ગોસાલ મહાવીરનો સમકાલીન હતો તેમજ તે બંને છ વર્ષ સાથે રહ્યા હતા; એ ઉપરથી જૈન સૂત્રોમાં તેના વિષે વધુ માહિતી મળવી જોઈએ એમ સહેજે લાગ્યા વિના ન રહે. તે પ્રમાણે ભગવતીસૂત્ર, ઉપાસકદશા, સૂત્રકૃતાંગ વગેરેમાં ગોસાલના વિસ્તૃત કે ટૂંકા ઉલ્લેખ મળે પણ છે. પરંતુ તે બધે ઠેકાણે તેને ચારિત્ર્યભ્રષ્ટ તેમજ મહાવીરનો એક વખતનો શિષ્ય ઠરાવવા એટલા બધા પ્રયત્ન કરેલા માલૂમ પડે છે કે, દેખીતી રીતે જ તે ઉલ્લેખો ઉપર બહુ આધાર ન રાખવાનું મન થઈ જાય છે. વિરોધીઓના ઉલ્લેખો ઉપરથી નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિએ ગોસાલના સિદ્ધાંતને શકય તેટલી સારી રીતે રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન વેણીમાધવ બરુઆએ પોતાના પુસ્તકમાં[1] કર્યો છે.

---

૧. પ્રીબુદ્ધિસ્ટીક ઇંડિયન ફિલાસોફી પા. ૨૯૭–૩૧૮.

૫. સંજય બેલટ્ઠીપુત્ત: સંજય બુદ્ધનો સમકાલીન હતો. તે પણ પરિવ્રાજક હોઈ તીર્થંકર તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો. બુદ્ધના મુખ્ય શિષ્યો સારિપુત્ત અને મોગ્ગલાન પ્રથમ સંજયના અનુયાયીઓ હતા એમ જણાવવામાં આવે છે. સંજયના ઉપદેશનું વલણ વિક્ષેપવાદી કે અજ્ઞાનવાદીનું હતું. તે કહેતો કે, "'શું પરલોક છે?' એમ મને પૂછવામાં આવે તો, 'પરલોક છે' એમ મને લાગે તો, 'પરલોક છે' એમ હું કહીશ. પરંતુ મને એમ પણ નથી લાગતું અને તેમ પણ નથી લાગતું. આ બંનેથી ભિન્ન એવું પણ નથી લાગતું. 'નથી' એમ પણ કાંઈ લાગતું નથી અને 'નથી એમ નથી' એમ પણ લાગતું નથી. એ જ પ્રમાણે ઔપપાતિક પ્રાણીઓ[1] સારાં અને ખોટાં કર્મોનું ફળ તથા તથાગત મરણ પછી રહે છે કે નહિ એ બાબતોનું પણ સમજવું."

સૂત્રકૃતાંગમાં અજ્ઞાનવાદીનું વર્ણન ૧. ૬. ૨૭; ૧. ૧૨ ૧–૨; ૨. ૨. ૭૯ માં આવે છે.

આવો અજ્ઞાનવાદ મનુષ્યોને ઇંદ્રિયાતીત વસ્તુઓની વ્યર્થ ચર્ચાઓમાંથી પાછા મનુષ્યજીવનને લગતી સીધી વાતોમાં ઠેકાણે લાવવા ઘણો ઉપયોગી થઈ પડે. બુદ્ધ પણ પોતાને એવા અંતિમ પ્રશ્નોની બાબતોમાં કોઈ પૂછે ત્યારે કહેતા કે, 'તે વિષે હું કાંઈ કહી શકું તેમ છું એમ મેં કદી કોઈને કહ્યું નથી. તમને જગતમાં દુઃખ દેખાતું હોય અને તેમાંથી નીકળવાનો માર્ગ જોઈતો હોય, તો મારી પાસે

---

૧. ગર્ભવાસ પામ્યા વિના જ પરલોકમાં જન્મનાર દેવ નારકિ વગેરે.

આવો. બાણ વાગ્યું હોય ત્યારે તેમાં પીંછાં કેટલાં છે અથવા તે કયા પક્ષીનાં છે એવી નકામી ચિંતાઓમાં પડનાર મૂર્ખ છે. ખરી જરૂર બાણ વાગ્યું છે તે જાણવાની અને તેને કાઢી નાખવાની છે!'

સબળ લોકોના હાથમાં એક ઉપયોગી સાધનની ગરજ સારી શકે તેવો એ વાદ, પરંતુ, નિર્બળ, થાકેલા અથવા સુખેશી લોકોના હાથમાં એક વિનાશક સાધન થઈ પડે. કારણ તેના આશરા હેઠળ, મનુષ્યજીવનના અંતિમ પ્રશ્નોની ટોકણી છુટ્ટી કરી, નિત્યપ્રાપ્ત ઐહિક જીવનમાં તથા તેનાં સુખોમાં જ મગ્ન રહેવાની સગવડ ગમે તેને મળી જાય. અને કાંઈક તેવું જ પરિણામ તે જમાનામાં આવવા પણ લાગ્યું હતું. એક વાર તેવું બન્યું, એટલે ફરી તત્ત્વજિજ્ઞાસા અને આચારને તેમને ગ્યોગ્ય સ્થાને સ્થાપી આપવાં એ ઘણું મુશ્કેલ બની જાય. તેમ કરતા પહેલાં, પ્રથમ લોકોના હાથમાં આવી પડેલું તે હથિયાર જ નકામું કરી નાખવું જોઈએ. તે કામ મહાવીરે સ્યાદ્વાદથી પાર પાડ્યું. સંજય કહેતો કે, કોઈ પણ વસ્તુ વિષે 'તે છે' એમ પણ ન કહી શકાય કે 'તે નથી' એમ પણ ન કહી શકાય, કે 'તે છે અને નથી' એમ પણ ન કહી શકાય. મહાવીર ભગવાને જણાવ્યું, અલબત, દરેક વસ્તુ અનંત ધર્મો યુક્ત હોવાથી, તેના કોઈ પણ અમુક ધર્મ ઉપર ભાર મૂકી, તેને વિષે નિરપેક્ષ કથન કરવા જઈએ, તો તેનાથી વિરુદ્ધ એવું કથન પણ એ રીતે અમુક દૃષ્ટિબિંદુથી કરી શકાય; અને એમ થતાં અજ્ઞાનવાદ આવીને ઊભો રહે. પરંતુ એમ કરવું એ જ ખોટું છે. અનંત ધર્મો યુક્ત વસ્તુ માટે, અમુક ધર્મની અપેક્ષાએ

'સ્યાદ્' 'એમ પણ હોઈ શકે' એવું જ કથન સંભવી શકે. અમુક દૃષ્ટિબિંદુથી એટલે કે અમુક ધર્મની, કાળની કે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ કોઈ વસ્તુને આપણે 'છે' (स्यादस्ति) એમ પણ કહી શકીએ. તે જ પ્રમાણે અન્ય ધર્મની, ક્ષેત્રની કે કાળની અપેક્ષાએ તે 'નથી' (स्यान्नास्ति) એમ પણ કહી શકીએ. તથા વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુઓ ઉપર અનુક્રમે ભાર મૂકી, તે 'છે' અને 'નથી' (स्यादस्ति, स्यान्नास्ति) એમ પણ કહી શકીએ. પરંતુ તે બંને વિરોધી પ્રયોગોને ક્રમ વિના એક જ સાથે કોઈ પણ વસ્તુની બાબતમાં સમજવા જઈએ, તો તે વસ્તુ અવક્તવ્ય (स्यादवक्तव्य) બની જાય. કારણ બંને વિરોધી ધર્મો એક સાથે એક વસ્તુમાં ચિંતવી કે કહી શકાતા નથી. આમ એ ચારે પ્રકારોને વળી એક બીજા સાથે ભેળવતાં, બીજા નીચેના ત્રણ પ્રકારો નીકળી આવે. જેમકે અમુક દૃષ્ટિબિંદુથી વસ્તુને 'છે' એમ પણ કહી શકાય અને પાછી અવક્તવ્ય પણ કહી શકાય (स्यान्नास्ति स्यादवक्तव्य); તથા, તે જ પ્રમાણે જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિંદુથી તે 'છે,' તે 'નથી' અને તે 'અવક્તવ્ય' છે એમ પણ કહી શકાય. (स्यादस्ति, स्यान्नास्ति, स्यादवक्तव्य).[1]

'લોકો વસ્તુના અમુક ધર્મો ઉપર જ ભાર મૂકવા જાય છે અને બીજા ધર્મો ઉપર દુર્લક્ષ કરી, એકાંતિક કથન કરવા જાય છે; તેથી વિવિધ વિરોધોમાં સપડાઈ છેવટે અજ્ઞાનવાદ ઉપર આવીને ઊભા રહે છે. પરંતુ તેમ ન કરતાં,

---

૧. જેકોબી આ વિષે ટીકા કરતાં જણાવે છે કે, જો કોઈ વિરોધી વાદીને ચૂપ કરવો ન હોય, તો કોઈ પણ તત્ત્વવિચારક આવી સામાન્ય વાત આટલા આડંબરથી રજૂ કરવાની જરૂર દેખી શકે ખરો?

જો વસ્તુને અનેક ધર્મો યુક્ત સ્વીકારી લઈ, તેને વિષે અનેક સાપેક્ષ કથનો થઈ શકે એમ સ્વીકારી લઈએ, તો વસ્તુ પણ કાયમ રહે અને આપણો વ્યવહાર પણ ચાલે. જેમકે, આત્મા બધા ફેરફારોમાં કાયમ રહે છે માટે તે કૂટસ્થ નિત્ય છે એમ જ કહેવું એ જેમ ખોટું છે, તેમ આત્મા જે ફેરફારો રૂપે દેખાય છે તે ક્ષણિક પર્યાયો જ સાચા છે અને તે ફેરફારો પાછળ નિત્ય કાયમ રહેનારી આત્મા જેવી વસ્તુ છે જ નહિ એમ કહેવું એ પણ ખોટું છે. અને આમ નિત્ય આત્મા પણ નથી, તથા ક્ષણિક પણ નથી એમ દેખી, આત્મા જેવી વસ્તુ જ છે કે નહીં એમ કશું કહી શકાય તેમ નથી એમ માની લેવું, એ પણ ખોટું છે. તેને બદલે દરેક વસ્તુ દ્રવ્ય અને પર્યાય ઉભયાત્મક છે, તેથી દ્રવ્યરૂપે નિત્ય છે અને પર્યાય રૂપે અનિત્ય છે એમ માનીએ, તો વસ્તુ પણ કાયમ રહે અને આપણો વ્યવહાર પણ કાયમ રહે.'

૬. વિનયવાદ : આ વાદનો અર્થ સમજવામાં ઘણી સમજફેર થતી જોવામાં આવે છે. વિનય એટલે આચાર વિષયક વિધાન. જૈન 'વિનયવાદ' જેવો જ બૌદ્ધ શબ્દ 'સીલબ્બતપરામાસ' છે. ધમ્મસંગણીમાં આ વાદને વર્ણવતાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે, 'આ લોકો માત્ર આચારના અમુક નિયમો પાળવાથી જ શીલશુદ્ધિ થાય છે એમ માને છે.' બુદ્ધ કહે છે કે, 'અશિક્ષિત લોકો મને કેટલીક તુચ્છ અને બિનઅગત્યની વસ્તુઓ માટે વખાણે છે. જેમકે તેઓ કહે છે કે, ગૌતમ પ્રાણીવધ અને જીવહિંસાનો ત્યાગ કરનારો હોઈ, કોઈ આપે તેટલું જ લે છે . . . ઇત્યાદિ. પરંતુ આવી સ્થૂલ બાબતો કરતાં બીજી વધુ મહત્ત્વની, સૂક્ષ્મ અને ગહન

વસ્તુઓ માટે ખરી રીતે તથાગતને વખાણવો જોઈએ.' ઉગ્ગહમાન કહેતો કે, "કાયાથી કાંઈ પાપ ન કરે, વાણીથી કોઈને પીડા થાય તેવા શબ્દો ન બોલે, મનમાં કાંઈ પાપવૃત્તિ ન રાખે અને સદાચારી હોય, તો તેવો માણસ સંપન્નકુશલ એટલે કે 'કરવાનું બધું કરી ચૂકેલો' કહેવાય." ત્યારે બુદ્ધે કહ્યું કે, જો એમ હોય તો તરત અવતરેલું બાળક બધા નીતિનિયમો પાળનાર, સદાચારી, કૃતકૃત્ય, સંપન્નકુશલ અને અનુપમ શ્રમણ ઠરે. કારણ તેને શરીરનું ખાસ ભાન હોતું નથી કે જેથી તે કાયિક પાપ કરે. તેને ભાષા જ નથી હોતી એટલે વાચિક પાપ પણ તે ક્યાંથી કરે ? અને તેને મન પણ નથી હોતું એટલે મલિન વૃત્તિ પણ ક્યાંથી રાખે ?

કેટલાક લોકો આચાર ઉપર જ ભાર મૂકી, આચારનું મૂળ જે જ્ઞાન, તેના તરફ દુર્લક્ષ કરતા. તેમનો વિરોધ કરીને બુદ્ધે જણાવ્યું છે કે, માત્ર પાપકૃત્ય ન કરનાર માણસ ધાર્મિક ન કહી શકાય. તે કહેતા કે, 'ચેતના વદામિ કમ્મં.' યાજ્ઞવલ્કયે પણ કહ્યું છે કે, 'જેવો સંકલ્પ તેવું કર્મ.' કોઈ પણ કર્મને કર્મ ત્યારે જ કહેવાય કે, જ્યારે તે મનુષ્યના સંકલ્પમાંથી નીપજ્યું હોય, તેની પાછળ અમુક હેતુ હોય, અને તે અમુક નિશ્ચિત લક્ષ્ય સિદ્ધ કરતું હોય.

તે જમાનામાં સ્મૃતિકારોએ આચારના અમુક વિધિઓના પાલન ઉપર જ ભાર મૂકવા માંડ્યો હશે તથા લોકો પણ તે વિધિઓના પાલનને ધર્મસર્વસ્વ માની, તે આચારના હેતુ અને લક્ષ્ય તરફ બેદરકાર બન્યા હશે, એટલે મહાવીર વગેરેને તેમની સામે વિરોધ કરવો પડ્યો હશે. તત્ત્વાર્થરાજવાર્તિકમાં વિનયવાદીઓનાં જે નામ આપ્યાં છે, તેમાં સ્મૃતિકારો જેવાં

નામો જ આપણને મુખ્યત્વે જણાઈ આવે છે. જેમકે: વસિષ્ઠ, પારાશર, જાતુકર્ણિ, વાલ્મીકિ, રોમર્ષિ, સત્યદત્ત, વ્યાસ, ઐલાપુત્ર, ઔપમન્યવ, ઐંદ્રદત્ત, અયસ્થૂણ ઇત્યાદિ.

૬

આ બધા વાદોનો અને વાદીઓનો પરિચય અહીં સુધી કરતા આવેલા વાચકને એટલું લાગ્યા વિના તો નહિ રહે કે, જે જમાનામાં આવી ધૃષ્ટ કલ્પનાઓ અને એટલા જ ધૃષ્ટ આચારો શક્ય બન્યાં હશે, તે જમાનો, બીજું કાંઈ નહિ તો તાત્ત્વિક સિદ્ધાંતોની બાબતમાં બહુ ઉત્સુક હોવો જોઈએ. એક પછી એક વાદીઓ પોતપોતાના વાદો અને અનુયાયીઓનાં ઝૂંડ લઈને, ગામ બહાર ઉદ્યાનોમાં આવીને પડાવ નાખતા હોય અને પોતપોતાના વાદોનો ઉપદેશથી અને આચારથી બેધડક પ્રચાર કરતા હોય, તે વસ્તુસ્થિતિ શક્ય બનવાને એટલું તો કબૂલ રાખવું જ જોઈએ કે, આમપ્રજા એ બાબતમાં કાંઈ પણ સાંભળવાને, જાણવાને કે આચરવાને ઉત્સુક તો હતી જ. તે વખતના બધા જ વાદીઓ લોકભાષામાં જ પોતપોતાના સિદ્ધાંતો કહેતા માલૂમ પડે છે તેનો અર્થ પણ એ જ છે. તત્ત્વજ્ઞાન અમુક વર્ગ કે શાસ્ત્રોની જ મિલકત ગણાતું હોય, ત્યાં આવું ન બને. તે વખતનું બધું તત્ત્વજ્ઞાન આમપ્રજા માટે છે, તથા આમપ્રજાને ઉદ્દેશીને બોલાયેલું છે. તે વખતની બોધપદ્ધતિ પણ એવી જ અનુરૂપ હોતી. સૂત્રકૃતાંગમાં જીવહિંસાની કરપીણતા બતાવવા આપણો તત્ત્વજ્ઞ, બધા બેઠા હોય છે ત્યાં બળતા અંગારાની ભરેલી લોઢાની કઢાઈ લાવીને ધરે છે અને દરેકને તે કઢાઈ ખુલ્લા હાથ વડે પકડવાનું કહે છે. બધા દાઝવાની

બીક તેને હાથમાં લેવાની ના પાડે છે. ત્યારે તે તેમને કહી બતાવે છે કે, 'વાહ! જેમ તમને દુઃખ અપ્રિય છે અને તમે દુઃખથી બચવા ચાહો છો, તેમ બીજાં પ્રાણીઓને પણ દુઃખ અપ્રિય છે અને તેઓ પણ તેનાથી બચવા ચાહે છે. માટે હવે જે જાણીજોઈને જીવહિંસા કરશે, તે જન્મોજન્મ અનંત દુઃખ પામશે!'

બ્રાહ્મણયુગમાં જે જ્ઞાન યજ્ઞના પુરોહિતોમાં જ છાનું રહ્યું હતું તથા ઉપનિષદ્કાળમાં જે અરણ્યવાસી મુનિ અને તેના સેંકડો શિષ્યોમાંથી કોઈ લાયક અધિકારી પૂરતું જ નિયત રહ્યું હતું, તે તત્ત્વજ્ઞાન, હવે આમપ્રજામાં ઘસડાઈ આવ્યું છે. અને તેના ફાયદા તેમજ ગેરફાયદા હવે આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ. અમુક અમુક નિયત મર્યાદાઓમાં જ સુંદર લાગતો ગમે તેવો મોટો સિદ્ધાંત પણ હવે સામાન્ય જનસમુદાય આગળ ખુલ્લામાં તપાસાય છે. પરિણામે, સામાન્ય બુદ્ધિ તેનો જે અર્થ સમજી શકે અને સ્વીકારી શકે તે જ અર્થમાં તે સિદ્ધાંત રૂઢ થાય છે અને તેથી ગમે તેવા સારા સિદ્ધાંતો પણ તેમની છેલ્લી હદે લઈ જવાતા આપણે જોઈ શકીએ છીએ. બીજી બાજુથી આડંબરી છતાં ચતુર વાદીઓ પણ લોકોને વધારે ગૂંચવવામાં ઓછો ફાળો નથી આપી રહ્યા. બોલવામાં અમુક પ્રકારની ચાલાકી અને ધૃષ્ટતા, તથા આચારમાં તે જમાનામાં જ્ઞાનીનાં લક્ષણ તરીકે સ્વીકૃત થયેલાં કઠોર તપશ્ચર્યા અને બાહ્ય સંન્યાસ પોતાના જીવનમાં એક વાર દેખાડી બતાવે, એટલે તીર્થંકર તરીકે સ્વીકારાતાં કાંઈ ભારે મુશ્કેલી નડે નહિ; અને એક વાર તીર્થંકર તરીકે પ્રતિષ્ઠા મળી, એટલે

પછી તેના ગમે તેવા અધૂરા કે વિપરીત સિદ્ધાંતો પણ વેદવાક્ય જ ઠરે.

અને તે લોકો જાણી જોઈને જ તેમ કરતા હતા એમ પણ નહોતું. સૂત્રકૃતાંગમાં જ (૨-૧) એ વાત ભારપૂર્વક નોંધી છે કે, 'પ્રથમ તો તે લોકોના મનમાં એવો નિશ્ચય હોય છે કે, આપણે શ્રમણ થઈ હિંસાદિથી વિરત થઈશું તથા અનંત સુખનો માર્ગ પ્રાપ્ત કરીશું. પરંતુ પછી સાચો માર્ગ ઝટ ન મળવાથી તથા અંતરમાંથી ભૌતિક સુખોની લાલસા દૂર થઈ ન હોવાથી, તે લોકો આ પાર કે પેલે પાર પહોંચવાને બદલે અધવચ જ કામભોગોમાં ડૂબી જાય છે.'

આથી જ ઉત્તમ પણ ગજા ઉપરાંતનાં ધ્યેયો ગમે તેવા બિનઅધિકારી આગળ રજૂ ન કરવાની કાળજી રાખવાનો તથા તેવાં ધ્યેયો અમુક અધિકારી વર્ગ કે પુરુષોમાં જ મર્યાદિત કરવાનો પ્રયત્ન વારંવાર ઇતિહાસમાં થતો આપણને માલૂમ પડે છે. પરંતુ, પરિસ્થિતિમાં ફેરફારો થતાં થતાં તે મર્યાદા તોડવાનો પ્રસંગ આવીને ઊભો રહે છે. તે વખતે સામો પ્રત્યાઘાત થઈ, અમુક વર્ગ પૂરતી મર્યાદિત થયેલી તે મૂડી આખા સમુદાયને વહેંચી નાખવામાં આવે છે; અને એક વાર તો પ્રજા ગાંડી બની — પોતાના વિજયના ઉત્સાહમાં આંધળી બની — તે ધ્યેયો પાછળ દોડવા લાગે છે. આપણે જે યુગની વાત કરી રહ્યા છીએ, તેમાં પણ તેવું જ કંઈક થતું આપણને માલૂમ પડે છે. તેથી જ આખી પ્રજાને ઉત્સાહમાં આવી જઈ, અતીંદ્રિય ધ્યેયો પાછળ, ગમે તેટલા અસંભવિત લાગતા ત્યાગો કરીને તથા કઠોરમાં કઠો

સંયમો અને તપસ્યાઓને પણ ન ગણકારીને, દોડતી આપણે જોઈએ છીએ.

પરંતુ આખી પ્રજા એવાં ધ્યેયો પાછળ લાંબો વખત દોડી શકે નહીં. પરિણામે આપણે ટૂંક સમયમાં જ વિવિધ વિકૃતિઓ પેદા થતી સ્પષ્ટ દેખી શકીએ છીએ. ધીમે ધીમે તો ભરતીને ઠેકાણે ઓટ જ આવતી આપણે દેખીએ છીએ. અને તેથી, એક વાર જેટલા જોરથી પ્રજા તે ઇંદ્રિયાતીત ધ્યેયો પાછળ દોડી હતી, તેટલા જ જોરથી તે પાછી સ્થૂલ ભૌતિક ધ્યેયો અને ઐહિક જીવનને જ રજૂ કરતા સિદ્ધાંતોને વળગતી દેખાય છે. પરિણામે તેવા ભૌતિક વાદો ઉપરાંત પ્રજાના ઉન્માર્ગે થયેલા પ્રબળ પ્રયત્નને અંતે આવેલી નિષ્ફળતા અને હતાશતાના સૂચક નિયતિવાદ અને અજ્ઞાનવાદ પણ તેમના સ્થૂલમાં સ્થૂલમાં સ્વરૂપે પ્રચારમાં આવતા આપણને દેખાય છે.

એક વાર પ્રજા આમ થાકીને તથા હતાશ બનીને પુરુષાર્થહીનતા તથા બધા જ પ્રકારના પ્રશ્નોની બાબતમાં આંખો મીંચવા તરફ જ વળી, એટલે તેને ફરી સચેત તથા પુરુષાર્થયુક્ત કરવાનું કામ કેટલું મુશ્કેલ બની જાય તે સહેજે સમજાય એવું છે. આમ તે સમયનો પ્રશ્ન દ્વિવિધ બની જાય છે. એક બાજુ, મૂંઝાયેલા તથા થાકેલા લોકો અજ્ઞાનવાદ સ્વીકારી, ઐહિક સુખોમાં જ મૂઢ થઈ બેઠા છે તેમનામાં ફરી સાચી તત્ત્વજિજ્ઞાસા જાગૃત કરવાની છે તથા તેમને સંયમધર્મમાં સ્થાપિત કરવાના છે. બીજી બાજુ, જે મોટો ભાગ હજુ તે દોડ અવળે માર્ગે ચાલુ રાખી રહ્યો છે, તેને યોગ્ય દિશા આપવાની છે.

એવા કટોકટીના સમયમાં જે મહાપુરુષોએ જીવનભરના પુરુષાર્થથી પ્રજાનું તે કામ બજાવી આપ્યું, તેમાંના ભગવાન મહાવીર એક હતા.

૭

મહાવીરને સમકાલીન સાહિત્યમાં ‘ નિગ્ગંથ નાતપુત્ત ’ એટલે કે, ‘ જ્ઞાત નામના રાજવંશમાં જન્મેલો નિર્ગ્રંથ તપસ્વી’ એ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. ઘણી વાર તેમને કાશ્યપ કે વૈશાલીય પણ કહેવામાં આવે છે. વર્ધમાન એ તેમનું માતપિતાએ આપેલું મૂળ નામ હતું અને મહાવીર, વીર, જિન, અર્હંત વગેરે નામો તેમને તેમના પ્રબળ પુરુષાર્થ અને વિજયને લીધે મળ્યાં હતાં. તેમને કાશ્યપ નામ તેમના ગોત્રને લીધે મળેલું છે અને વૈશાલીય નામ પોતે વૈશાલિ નગરીના હોવાથી મળેલું છે. વૈશાલિનું રાજ્ય તે વખતે આઠ નાનાં નાનાં ક્ષત્રિયકુળોનું એક સમૂહતંત્ર હતું. તે દરેકના મુખિયાઓ ભેગા મળી, તેનો રાજકારભાર ચલાવતા, અને પોતામાંથી એકને રાજા તરીકે ચૂંટી કાઢતા. જ્ઞાત વંશ એ આઠ કુળોમાંનો એક હતો. મહાવીરના પિતા સિદ્ધાર્થ જ્ઞાતલોકોના તે વખતે અગ્રણી હતા અને તેમનું લગ્ન તે વખતના વૈશાલિના રાજાની પુત્રી ત્રિશલાદેવી સાથે થયું હતું. મહાવીરનો જન્મ ઈ. સ. પૂ. ૫૯૯ માં ચૈત્ર સુદ ૧૩ ને દિવસે થયો હતો. અત્યારે પટણાથી નજીક આવેલા બસાર ગામને વૈશાલિનું અવશેષ માનવામાં આવે છે. તેમનો ગર્ભવાસ થતાં કુટુંબની સંપત્તિ, યશ, કીર્તિ વગેરે વધતાં ચાલ્યાં એટલે તેમનું નામ વર્ધમાન પાડવામાં આવ્યું હતું.

યોગ્ય વયે તે યશોદા નામની ક્ષત્રિયકુમારીને પરણ્યા, અને તેમને પ્રિયદર્શના નામની પુત્રી જન્મી. દિગંબરો મહાવીરસ્વામીના લગ્નની વાત નથી સ્વીકારતા. તેમની માન્યતા પ્રમાણે નાનપણથી જ તે વૈરાગ્યવાન હતા અને આઠ વર્ષની વયે તો જૈન શ્રાવકનાં બાર વ્રતો* તેમણે સ્વીકાર્યાં હતાં.

શ્વેતાંબરો જણાવે છે કે, પોતાનામાં તીવ્ર વૈરાગ્ય હોવા છતાં, માતાપિતાના જીવનકાળ દરમ્યાન સંન્યાસ ન લેવાના સંકલ્પને કારણે તેમણે ૩૦ વર્ષ બાદ સંન્યાસ લીધો. દિગંબરો પણ ૩૦ મે વર્ષે તેમણે દીક્ષા લીધી એ બાબતમાં એકમત છે. પરંતુ તેઓ જણાવે છે કે, મહાવીરે માતાપિતાના જીવનકાળ દરમ્યાન જ સંસારત્યાગ કર્યો હતો.

જ્ઞાતવંશી ક્ષત્રિયો ત્યારથી ૨૫૦ વર્ષ પૂર્વે§ થઈ ગયેલા પાર્શ્વનાથના સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ હતા.

---

* (૧) પાંચ અણુવ્રતો : હિંસા, જૂઠ, ચૌર્ય, મૈથુન અને પરિગ્રહનો ત્યાગ.

(૨) ત્રણ ગુણવ્રતો : પ્રવૃત્તિની દિશાઓ મર્યાદિત કરવી, ઉપભોગપરિભોગના પ્રમાણને નિયમિત કરવું તથા નિરર્થક પાપક્રિયાનો ત્યાગ કરવો.

(૩) ચાર શિક્ષાવ્રતો : અમુક કાળ પર્યંત સ્થિર થઈ ધ્યાનમાં બેસવા રૂપી સામાયિક વ્રત, પ્રવૃત્તિઓના ક્ષેત્રને મર્યાદિત કરવા રૂપી દેશાવકાશિક વ્રત, આઠમ, ચૌદશ, પૂનમ અને અમાવાસ્યાને દિવસે ઉપવાસ કરી સાધુજીવન ગાળવારૂપી પોષધ વ્રત; અને શ્રમણ નિર્ગ્રંથોને જોઈતી વસ્તુઓ પૂરી પાડવા રૂપી અતિથિસંવિભાગ વ્રત.

§ મહાવીરની પૂર્વે.

વૈશાલિમાં ક્ષત્રિયો જે વિભાગમાં રહેતા હતા, તે કુંડગ્રામની બાજુના ઉદ્યાનમાં જ તે પંથના સાધુઓને ઉતારો હતો. એટલે સ્વાભાવિક રીતે મહાવીરે શરૂઆતમાં તે પંથનો જ આચાર સ્વીકાર્યો હશે. પાર્શ્વનાથના અનુયાયીઓ વસ્ત્રો પહેરતા એટલે મહાવીર પણ શરૂઆતમાં વસ્ત્ર પહેરતા હશે. પરંતુ પછીથી તે સંપ્રદાયના સાધુઓની આચારશિથિલતાથી કંટાળી અથવા વધુ ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરવા તેમણે વસ્ત્રનો અને તેમના સંસર્ગનો ત્યાગ કર્યો અને એકલા જ કઠોર સંયમધર્મ આચરતા વિચરવા લાગ્યા. એટલી હકીકત આપણે જુદી જુદી દંતકથાઓમાંથી તારવી શકીએ છીએ. દિગંબરો એમ માને છે કે, દીક્ષાને સમયે જ તેમણે તમામ વસ્ત્રોનો ત્યાગ કર્યો હતો.

ત્યાર બાદ તેમનો આજીવિક સંપ્રદાયના ગોસાલ સાથે ભેટો થયો અને તે બંને ૭ વર્ષ સુધી સાથે રહ્યા. પછી કાંઈ મતભેદને કારણે તે બંને છૂટા પડી ગયા. ચોમાસાના ચાર મહિના બાદ કરતાં તે એક જગાએથી બીજી જગાએ એમ વિચર્યા કરતા. ગામડામાં કદી એક રાતથી વધારે નહોતા રહેતા અને શહેરમાં પાંચ રાતથી વધુ નહોતા રહેતા. એક ઠેકાણે પડી રહેતા સાધુ માટે કેવાં પ્રલોભનો ઊભાં થાય છે તેનો તેમને પાર્શ્વનાથના સાધુઓના જીવન ઉપરથી ખ્યાલ આવી ગયો હતો. એટલે એ બાબતમાં તે બહુ સાવચેત હતા. સૂત્રકૃતાંગમાં પણ સાધુને જ્યાં જ્યાં ઉપદેશ આપ્યો છે, ત્યાં ત્યાં અંતે આ શબ્દો આવે જ છે કે, "આમ કરતા કરતા તેણે મોક્ષ થતા સુધી વિચરવું."

બાર વર્ષ આ પ્રમાણે ભિક્ષુજીવનમાં, તપશ્ચર્યામાં અને આત્મચિંતનમાં ગાળ્યા બાદ, ૧૩મે વર્ષે એક દિવસ પારસનાથની ટેકરીઓ પાસેના જૂંભક ગ્રામમાં તેમણે ઉતારો કર્યો હતો. ત્યાં એક જૂના મંદિરની આસપાસ ખેતર આવેલું હતું અને તેમાં થઈને ઋજુવાલિકા નામની નદી વહેતી હતી. બપોરનો સમય હતો અને મહાવીર એક શાલવૃક્ષની છાયામાં ધ્યાનમગ્ન થઈ બેઠા હતા. તેમને અઢી દિવસના ઉપવાસ થયા હતા. તે વખતે અચાનક જે પડદો તેમનામાં આવરણ ઊભું કરી રહ્યો હતો, તે સરી જતાં તેમને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું અને તેમની દીર્ઘ તપશ્ચર્યા સફળ થઈ. તેમનાં જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર્યને રૂંધનારાં કર્મોના છેક છેલ્લા અંશનો પણ નાશ થઈ ગયો અને તે મુક્ત બન્યા. બાકીનું જીવન તેમણે સફળતાથી ઉપદેશ કરવામાં અને અવળે માર્ગે ચડેલા કે મોહનિદ્રામાં પડેલા જનસમુદાયને જગાડવામાં કે સન્માર્ગે વાળવામાં ગાળ્યું. આમ કરતાં વિચરતાં વિચરતાં ૭૨ મા વર્ષે ઈ. સ. પૂર્વે ૫૨૭માં, એટલે કે બુદ્ધથી ૫૦ વર્ષ પહેલાં, તે પાવાપુરીમાં નિર્વાણ પામ્યા.

જૈનો પોતાના ધર્મના ૨૪ તીર્થંકરો માને છે. મહાવીર એ ચોવીસમા અને પાર્શ્વનાથ એ તેવીસમા. પાર્શ્વનાથ ઈ. સ. પૂર્વે ૮૧૭માં બનારસના ઇક્ષ્વાકુવંશના રાજા અશ્વસેનને ત્યાં જન્મ્યા હતા એવી પરંપરા છે. તેમણે પણ ૩૦મે વર્ષે સંસારત્યાગ કર્યો હતો અને ૮૩ દિવસનાં કઠોર તપ અને ધ્યાન પછી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. ત્યારબાદ ૭૦ વર્ષ સુધી તેમણે ઉપદેશ આપ્યો

હતો અને ઘણાં મનુષ્યોને પોતાના પંથમાં આણ્યાં હતાં. તેમનો ધર્મ ચાતુર્યામસંવર કહેવાય છે. કારણ, તેમના ધર્મમાં અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય અને અપરિગ્રહ એ ચાર જ વ્રતો સ્વીકારવામાં આવ્યાં હતાં, અને બ્રહ્મચર્ય વ્રતનો અપરિગ્રહ વગેરેમાં સમાવેશ કરી લેવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ તેમના મૃત્યુ પછી, મહાવીરના સમય સુધીમાં, તે સંપ્રદાયના સાધુઓમાં તેને કારણે ભ્રષ્ટતા દાખલ થઈ ચૂકી હતી. તેથી મહાવીરે બ્રહ્મચર્યને પાંચમા વ્રત તરીકે દાખલ કર્યું અને પ્રતિક્રમણ વિધિ એટલે ગુરુ આગળ દોષની કબૂલાત કરી તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વીકારવાનો વિધિ સ્થાપિત કર્યો. આમ મહાવીરે નવો પંથ સ્થાપ્યો એમ કહેવાને બદલે પાર્શ્વનાથના ધર્મનો સંસ્કાર કર્યો એમ કહેવું જ ઉચિત છે. અને જૈન પરંપરા પણ મહાવીરને પાર્શ્વનાથની હારમાં જ ૨૪ મા તીર્થંકર તરીકે મૂકી એ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરે છે.

જૈન પરંપરા ઋષભદેવને જૈન ધર્મના આદિ તીર્થંકર માને છે. એટલું તો નક્કી કે મહાવીર અને પાર્શ્વનાથની પહેલાં પણ જૈન ધર્મ કોઈ સ્વરૂપમાં હશે જ. મહાવીર અને પાર્શ્વનાથ એ બંને ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ હતી તે વિષે પૂરતાં પ્રમાણો મળે છે. બીજા બાવીસ તીર્થંકરોમાંથી ઋષભદેવ, અજિતનાથ અને અરિષ્ટનેમિ એ ત્રણનાં નામ યજુર્વેદમાં આવે છે. તેમજ ભાગવત પુરાણમાં, ઋષભદેવ જૈન ધર્મના સંસ્થાપક હતા એવો ઉલ્લેખ મળે છે. પરંતુ જૈન પરંપરા પાર્શ્વનાથની પહેલાંના ૨૨મા તીર્થંકર નેમિનાથને જ પાર્શ્વનાથના નિર્વાણ પહેલાં ૮૩,૭૫૦ વર્ષ પૂર્વે નિર્વાણ પામેલા કહીને, ઐતિહાસિક કાલમર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરી જાય છે.

હવે આપણે ભગવાન મહાવીરના મુખ્ય સિદ્ધાંત તરફ પાછા વળીએ. મહાવીર પોતાના વાદને ક્રિયાવાદ કહે છે, અને તેને બીજાઓના અક્રિયાવાદ, અજ્ઞાનવાદ કે વિનયવાદથી જુદો પાડે છે. તે કહે છે: "માણસ જે આમ દુઃખી થાય છે, શોક પામે છે, ઝૂરે છે, પિટાય છે, પીડાય છે, અને પરિતાપ પામે છે, તે બધું તેના પોતાના કરેલાનું ફળ છે. દુઃખ પોતાનું કરેલું થાય છે. બીજાનું કરેલું થતું નથી. તેમજ મોક્ષ પણ જ્ઞાન અને તદનુસાર ચારિત્ર્યથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ વિવિધ પ્રાણીઓ જે સંસારની અંદર વિવિધ પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યાં છે, તે શાશ્વત છે. પ્રાણીઓ પોતપોતાનાં કર્મોનું ફળ પૂરેપૂરું ભોગવી રહે ત્યાં સુધી તે શાશ્વત સંસારમાં વારંવાર જન્મ પામ્યા કરે છે . . . આ જન્મમરણનું ચક્ર વિષમ છે અને કામ ક્રોધ વગેરે વિષયોમાં ખૂંપી ગયેલા જીવો તેમાંથી સહેલાઈથી છૂટી શકતા નથી. આવા જગતમાં, પ્રાણીમાત્રના ચક્ષુરૂપ સર્વજ્ઞ સંતપુરુષો જ, જગતનું અને કર્મનું સત્ય સ્વરૂપ જાણીને, તે ચક્રનો અંત લાવે છે. તેઓ નાના કે મોટા પ્રાણોને પોતાના જેવા ગણે છે અને પ્રયત્નપૂર્વક તેમને સહેજ પણ ઈજા થવા દેતા નથી. તેવા જગતના જ્યોતિરૂપ મહાત્માની સમીપમાં રહીને ધર્મનું સ્વરૂપ જાણવું. તે મહાપુરુષો જગતને, જીવોની ગતિ–અગતિને, જન્મ–મરણને તેમજ પ્રાણીઓના પરલોકમાં થતા જન્મોને જાણે છે; ત્યાં જીવને ભોગવવાં પડતાં દુઃખો જાણે છે; કર્મ કેવી રીતે આત્મામાં દાખલ થાય છે તેમજ તેને કેવી રીતે રોકી શકાય છે તે જાણે છે; ટૂંકમાં, દુઃખ તેમજ તેનો નાશ, ઉભયને જાણે છે."

ક્રિયાવાદનું કાંઈક આવું વર્ણન સૂત્રકૃતાંગ ૧. ૧૨ માં આવેલું છે. તેટલા ઉપરથી આપણે તેમના વાદનો કાંઈક ખ્યાલ બાંધી શકીએ છીએ. તેમાં જીવ અને જગતની શાશ્વતતા જણાવી છે; તથા, 'જીવ કર્મો કરી શકે તેવો સ્વતંત્ર છે, અને બીજા કોઈનું કાંઈ કરાવ્યું થતું નથી,' તે વસ્તુ સ્વીકારી છે. ઉપરાંત તેમાં, બંધ સત્ય અને વાસ્તવિક હોવા છતાં, આત્યંતિક મોક્ષની શક્યતા પણ સ્વીકારી છે.

એ ટૂંક વર્ણનમાંથી આપણે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં સ્વીકારાયેલાં ૭ તત્ત્વો સહેજે તારવી શકીએ. તે સાતે તત્ત્વો ક્રિયાવાદને સ્થાપિત કરવા તથા તેને અનુકૂળ એવા સ્વરૂપમાં જ દર્શાવેલાં છે, એ આ ઉપરથી તરત દેખાઈ આવે છે. પ્રથમ તો ક્રિયાની શક્યતા માટે તે ક્રિયાનો કરનાર (૧) ચેતન જીવ જોઈએ અને તે ક્રિયાના ક્ષેત્રરૂપ જગત અથવા (૨) અજીવ તત્ત્વ જોઈએ. તે જીવ નિર્ગુણ, નિષ્ક્રિય નથી, તેમ ક્ષણિક પણ નથી. પરંતુ નિત્ય હોવા છતા વિવિધ ક્રિયાઓ કરીને પાપી, પુણ્યશાળી, સુખી, દુઃખી વગેરે અવસ્થાઓ પામી શકે તેવો છે.*

*જીવ નિત્ય હોવા છતાં પરિણામી શી રીતે હોઈ શકે એવી ન્યાયશાસ્ત્રની દલીલને અહીં અવકાશ નથી. ક્રિયાવાદ સ્થાપવો હોય તો જીવ નિત્ય પણ હોવો જોઈએ અને પરિણામી પણ હોવો જોઈએ. અજીવ તત્ત્વ પણ જીવનાં કર્મ ભોગવાઈ રહે ત્યાં સુધી ટકી રહે તેવું એટલે કે જીવની પેઠે નિત્ય માનવું જોઈએ. તે બંનેને કોણે સર્જ્યાં એવો પ્રશ્ન ઊભો કરવાની જરૂર નથી. કારણ, તો પછી બધી ક્રિયાઓનો આધાર તેમને સૃજનાર ઈશ્વર બની જાય, અને બંધમોક્ષ તેની કૃપાઅકૃપાનું પરિણામ બની જાય, તથા ક્રિયાવાદ સ્થાપિત ન થઈ શકે. એટલે તે બંનેના કારણ તરીકે ઈશ્વરને માનીને પાછો તેને સ્વયંભૂ માનવો, તેના કરતાં જીવ અજીવ તત્ત્વોને જ સ્વયંભૂ માની લેવામાં શો વાંધો છે?

જીવ અને અજીવ એ બે તત્ત્વો સ્વીકાર્યાં એટલે તે બંનેનાથી શક્ય બનતી ક્રિયાને કારણે જીવ કર્મયુક્ત બનવાનો. જૈન માન્યતામાં કર્મ એ ભૌતિક રજકણ જેવી વસ્તુ છે. અને શુભઅશુભ દરેક પ્રકારની ક્રિયા વખતે તે સૂક્ષ્મ કર્મરજકણો આત્મામાં દાખલ થાય છે અને તેલવાળા શરીર ઉપર ધૂળ ચોટે તેમ તેને ચોટે છે. એ કર્મરજકણોથી જીવાત્માનું મૂળ શુદ્ધ સ્વરૂપ મલિન થયેલું છે. બીજા શબ્દોમાં, તે કર્મરજકણો આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપને આવરે છે, અને તેને કારણે જીવ વિવિધ વાસનાઓ અને અપૂર્ણતાઓવાળો બને છે. આમ વિવિધ ક્રિયાઓ દ્વારા કર્મનો આત્મામાં 'આસ્રવ' થતો હોવાથી ત્રીજું તત્ત્વ તે 'આસ્રવ.' આસ્રવ એ જીવ અજીવ જેવો પદાર્થ ન હોવા છતાં તેને તત્ત્વ કહેવાનું કારણ એ છે કે, અહીં તત્ત્વનો અર્થ ' મોક્ષપ્રાપ્તિમાં ઉપયોગી એવું જ્ઞેય ' એવો લેવામાં આવ્યો છે. 'આસ્રવ'ની વાસ્તવિકતા સ્વીકારો એટલે 'બંધ'ની વાસ્તવિકતા પણ સ્વીકારવી જ જોઈએ. એટલે 'બંધ' એ ચોથું તત્ત્વ. પરંતુ પ્રબળ પુરુષાર્થથી કર્મરજને આવતી રોકી શકાય અને સમૂળગી નષ્ટ પણ કરી શકાય. એટલે 'સંવર' અને 'નિર્જરા' એ પાંચમું તથા ૬ ઠ્ઠું તત્ત્વ થયાં. અને કર્મરજ નષ્ટ થતાં આત્મા તેના બંધનમાંથી મુક્ત થાય. એટલે સાતમું 'મોક્ષ' તત્ત્વ પણ આવીને ઊભું રહ્યું.

વાચક જોઈ શકશે કે આ તત્ત્વોની આખી સંકલના તથા તેમનું સ્વરૂપ ન્યાયશાસ્ત્રની આવશ્યકતા અનુસાર નહિ, પરંતુ મોક્ષાર્થે પુરુષાર્થની શક્યતા બતાવવા અથવા ક્રિયાવાદની આવશ્યકતા અનુસાર કલ્પવામાં આવ્યાં છે. જે જમાનામાં તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે

ચર્ચવામાં આવતા હતા, તે જમાનામાં આટલા સીધા સરળ સિદ્ધાંતો લઈને હાજર થવું, એ ભારે બહાદુરીની વાત છે. સાચે જ જૈન તત્ત્વો એ જમાનામાં ગાંધીજીના રેંટિયા જેવાં લાગતાં હશે. અને છતાં વ્યાપક યંત્રયુગના વીસમી સદીના જમાનામાં એ સીધા સાદા રેંટિયાને પ્રજા સમક્ષ ધરનાર મહાપુરુષની હિંમત વખાણવી કે તેની પાછળ રહેલું સત્ય વખાણવું ?

મહાવીર ભગવાને જે સિદ્ધાંતો પ્રજા આગળ રજૂ કર્યા, તેમાં કાંઈ જ નવીન નહોતું. એ સિદ્ધાંતો ત્યાર આગમચ જુદા જુદા વાદોમાં જુદે જુદે સ્વરૂપે સ્વીકારવામાં આવેલા જ હતા. ઉપનિષદોમાં તેમાંનો એકેએક સિદ્ધાંત આવી ગયેલો બતાવી શકાય તેમ છે. છતાં, અગત્યની વસ્તુને બીજી બિનઅગત્યની અથવા તો અંતિમ અવસ્થાની તથા વીરલા જ અનુભવી શકે તેવી વસ્તુઓ સાથે ભેળવી દેવાથી પ્રજાનો જે બુદ્ધિભ્રંશ થતો હતો, તે જોઈ લઈ, આવશ્યક વસ્તુઓ જ પ્રજા આગળ મૂકવાની વિચક્ષણતા અને કુશળતા બતાવનારે, નવું નથી કર્યું એમ પણ કેમ કહી શકાય ? અને નવું હો કે ન હો, પણ તેમણે જે કર્યું તે કેટલું અગત્યનું હતું તે વિષે તો બે મત હોઈ શકે જ નહિ. તે મહા–વીરના પ્રબળ પુરુષાર્થથી સેંકડોથી ગણાતા વાદીઓનાં અને હજારોની સંખ્યામાં ગણાતા તેમના અનુયાયીઓનાં નામ પણ અત્યારે હંમેશને માટે ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાંથી લુપ્ત થઈ ગયાં છે.

૯

પરંતુ મહાવીર ભગવાનને ઉપર જણાવેલા અક્રિયાવાદીઓ, અજ્ઞાનવાદીઓ કે વિનયવાદીઓ સાથે જ યુદ્ધ કરવાનું

નહોતું. તે જમાનામાં ક્રિયાવાદી કહી શકાય તેવા વાદીઓ પણ પોતાની કાંઈક શિથિલતાઓ અથવા પ્રમાદને કારણે લોકોને તેમની અધોગતિમાં ઓછી મદદ કરી રહ્યા નહોતા. એ વાત તો બધા જ કબૂલ કરી શકે કે, કોઈ પણ ક્રિયાના સારા નરસાપણાનો આધાર તેના બાહ્ય પરિણામ કરતાં તેની પાછળ રહેલા હેતુઓ ઉપર વધારે રહેલો છે. ડૂબતા માણસને બચાવવા કોઈ પૂરમાં ઝંપલાવે; તે ભલે અંતે તેને બચાવી ન શકે, પરંતુ તેથી કરીને તેના પ્રયત્નની કિંમત કાંઈ ઓછી થઈ શકે નહિ. પરંતુ જ્યારે માનસિક હેતુઓની શુદ્ધતાના બહાના હેઠળ શારીરિક ક્રિયાઓ તરફ દુર્લક્ષ કરવામાં આવે, અથવા તો અપ્રત્યક્ષ રીતે પણ જાણી જોઈને પાપક્રિયા જ કરવામાં આવે, ત્યારે એ સિદ્ધાંતને પડતો મૂકી, બાહ્ય ક્રિયાને પણ તેટલી જ અગત્યની ગણી તેના ઉપર ભાર મૂકવો પડે.

અત્યારે જૈન લોકોની જંતુઓ ન મરવા દેવા માટેની વધારે પડતી કાળજી જોઈ તેમની ઓછી ટેકડી નથી કરવામાં આવતી. તે વખતે પણ સમકાલીન બૌદ્ધો વગેરેએ તેમની ઓછી ટેકડી નથી કરી. અજાણતાં થતી હિંસાની ક્ષમ્યતા કદાચ આપણે સ્વીકારી શકીએ. પણ કઈ હિંસાને અજાણતાં થયેલી ગણવી તેને વિષે એકમત થવાય ખરું? અને તેનો દુરુપયોગ કરવા ઇચ્છનારાને એ સિદ્ધાંત હેઠળ ઊંટનાં ઊંટ ચાલ્યાં જાય તેવા દરવાજા ન મળી આવે? સૂત્રકૃતાંગમાં જે વર્ણન મળે છે, તે ઉપરથી ચોખ્ખું દેખાઈ આવે છે કે, તે વખતે ભિક્ષુઓ અચૂક તે પ્રમાણે કરવા જ લાગ્યા હતા. એટલે ભગવાન મહાવીરે ટેકડીનું જોખમ

વહોરી લઈને પણ, શારીરિક ક્રિયાની શુદ્ધિઅશુદ્ધિ ઉપર પણ વાચિક અને માનસિક ક્રિયા જેટલો જ ભાર મૂક્યો અને પ્રમાદ અથવા દુરુપયોગનાં બારણાં હંમેશને માટે બંધ કરી દીધાં.

એક દાખલો બસ થશે. તે વખતે ભિક્ષુસંઘોને ગૃહસ્થીઓ ભોજન માટે નિમંત્રણ આપતા. બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ તેવાં નિમંત્રણો સ્વીકારતા. તે વખતે માંસાહાર તો પ્રચલિત હતો જ.[1] એટલે ગૃહસ્થો ભિક્ષુઓના સત્કાર માટે સૂત્રકૃતાંગની ભાષામાં, 'સ્થૂળ અને પુષ્ટ ઘેટો મારી, તેના માંસને મીઠું નાખી, તેલમાં તળી, પીપર ભભરાવી' તૈયાર કરતા અને 'તે માંસને સારી પેઠે ઠાંસતા છતા, અમે પાપથી લેપાતા નથી.' એવું તે ભિક્ષુઓ માનતા. અત્યારે પણ તિબેટ, બ્રહ્મદેશ વગેરે દેશોમાં અહિંસક બૌદ્ધો બજારમાં વેચાતું માંસ ખરીદી, પોતે અહિંસક રહેવાનો સંતોષ પ્રાપ્ત કરે છે. કારણ કે બકરું કંઈ તેમણે પોતાને હાથે માર્યું નથી!

---

૧. આચારાંગ સૂત્રમાં તેમજ દશવૈકાલિક સૂત્રમાં જૈન ભિક્ષુને કહેવામાં આવ્યું છે કે, તેણે બહુ હાડકાંવાળું માંસ કોઈ આપે તો ન લેવું, પણ આપનારને કહેવું કે ભાઈ, તારે આપવું હોય તો માત્ર માંસ આપ, હાડકાં ન આપ. આમ માંસભિક્ષાનો સ્વીકાર જૈન ભિક્ષુઓ પણ કરતા. પરંતુ મુદ્દો એ હતો કે, વનસ્પત્યાહાર શું કે માંસાહાર શું — બંનેમાં સરખી જ હિંસા રહેલી છે. એટલે સાધુએ તો પોતાને માટે કશું ખાવાનું જ તૈયાર ન કરવું કે ન કરાવવું. પરંતુ ગૃહસ્થીઓએ પોતાને માટે જે કાંઈ તૈયાર કર્યું હોય, તેમાંથી વધ્યુંઘટ્યું — નાખી દેવાનું — જઈને માગી લાવવું અને સંયમપૂર્વક દેહનિર્વાહાર્થે તેને ખાઈ લેવું.

ભગવાન મહાવીરે એ વસ્તુનો તોડ એક જ સપાટે કાઢ્યો; અને તે, નિમંત્રણ સ્વીકારવાની પદ્ધતિ બંધ કરીને. પોતે ગમે તે ઠેકાણે અચાનક જઈને ઊભા રહેવું અને ગૃહસ્થે પોતાને માટે જે કાંઈ તૈયાર કર્યું હોય, તેમાંથી વધ્યુંઘટ્યું અથવા તે આપી શકે તેમ હોય તે મેળવીને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવો. જૈનભિક્ષુઓ પાણી પણ સીધું જળાશયમાંથી લેતા નહિ. પરંતુ બીજા કોઈએ વાસણ વગેરે ધોવામાં વાપર્યું હોય તેવું મરેલું — નિર્જીવ થયેલું — પાણી વાપરતા. 'ઠંડું પાણી ન વાપરવું' તેનો અર્થ એ જ કે જીવતું પાણી ન પીવું, મરેલું પીવું. મરેલાનો અર્થ સામાન્ય રીતે ઉકાળેલું — ગરમ કરેલું — એવો કરવામાં આવે છે.

આ ક્રિયાવાદીઓ સાથેની ચર્ચા સૂત્રકૃતાંગમાં ઠેર ઠેર આવેલી છે. અને તેના વિવિધ જવાબ જુદે જુદે સ્થળે આપેલા છે. પરંતુ છેક છેવટે, મહાવીર ભગવાન એક સીધો જવાબ આપી દે છે; અને તે એ કે, ખાસ વ્રત — નિયમ — લઈને જે જે પાપ કે હિંસાનો ત્યાગ મનુષ્યે નથી કર્યો, તે તે પાપ કે હિંસાને માટે મનુષ્ય જવાબદાર છે જ. 'વનસ્પતિ વગેરે જીવોમાં પાપપુણ્યનો વિચાર કરવાની શક્તિ નથી એમ કહેવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે કેટલાક મૂઢ મનુષ્યોમાં સ્વપ્નામાં પડેલા માણસ જેટલા પણ હોંસ હોતા નથી; છતાં તેઓ પણ તેમનાં બધાં કર્મો માટે જવાબદાર છે.' અન્ય ક્રિયાવાદીઓની શિથિલતાના ઉપાય તરીકે જ મહાવીરભગવાનને સામી આટલી હદે તીવ્રતા બતાવવી પડી હશે, અને તેથી જ

અહિંસામાં અનેક ધર્મો માનતા હોવા છતાં, એકલા જૈન ધર્મમાં જ પ્રવૃત્તિનું ક્ષેત્ર ઘટાડતા જવાનું, મુસાફરીની દિશાઓ નિયંત્રિત કરવાનું, તેમજ ઉપભોગપરિભોગની વસ્તુઓ નિયત કરવાનું — એવાં વ્રતો માલૂમ પડે છે.

૧૦

અંતમાં આ અનુવાદ વિષે બે બોલ કહેવાની જરૂર છે:

આ અનુવાદ કરવામાં પ્રો. જેકોબીના અનુવાદનો તેમજ પંડિત બેચરદાસે 'પુરાતત્ત્વ' ત્રૈમાસિકમાં લખેલા લેખોનો ઘણો ઉપયોગ કર્યો છે, તેની અત્રે નોંધ લેવી આવશ્યક છે. છતાં ઘણી જગ્યાએ યોગ્ય લાગતા જુદા અર્થો પણ કર્યા છે; પરંતુ તે સબળ લાગતાં પ્રમાણોને આધારે જ કર્યા છે. યોગ્ય સ્થળોએ નોંધ તથા ટિપ્પણો પણ આપ્યાં છે. તે વાચકને ઉપયોગી થઈ પડશે એવી આશા છે.

આ સૂત્રનાં અન્ય ગૂજરાતી ભાષાંતરો થયાં જાણમાં નથી. સૂત્રકૃતાંગની ટીકાનો સળંગ અનુવાદ પાંચ ભાગમાં બહાર પડ્યો છે, પરંતુ તે સૂત્રકૃતાંગસૂત્રનો અનુવાદ નથી. જૂની ટીકાઓમાં ટીકાકાર સૂત્રનો સળંગ અર્થ કદી નથી આપતા પરંતુ અમુક અમુક શબ્દો ઉપર વિવેચન કરે છે. ઉપર જણાવેલા અનુવાદમાં ટીકાના અર્થ પ્રમાણે સૂત્રની નીચે શબ્દાર્થ પણ આપ્યો હોત, તો વાચકવર્ગને તે પુસ્તક કાંઈક ઉપયોગી થઈ પડત. ટીકાના અનુવાદ વગેરે વિષે અહીં કશું કહેવાની આવશ્યકતા નથી.

શરૂઆતમાં જ જણાવ્યું હતું તેમ, સૂત્રકૃતાંગમાં મોક્ષાર્થની સાથે સાથે જ પરવાદીઓના વાદોનું ખંડનમંડન

છે. પરંતુ તેથી તેનું વાચન અરસિક બને તેવું નથી. આ ઉપોદ્ઘાતમાં પરવાદીઓનો થોડો ઘણો પરિચય મેળવી લીધા પછી તો તે ચર્ચા વળી વધુ રસિક થઈ પડવાનો સંભવ છે. મહાવીર ભગવાનના સાચા ઋણની કિંમત તો તેથી જ આંકી શકાય તેમ છે તે ઉપર જણાવી આવ્યા છીએ. સન્મતિતર્કના કર્તાએ તો પોતાના પુસ્તકને અંતે જિનવચનને પ્રણામ કરતાં એ વસ્તુને જિનવચનની વિશિષ્ટતારૂપે જણાવી છે. પરવાદીઓની જાળમાંથી પ્રજાને બચાવી, તથા તેમના સિદ્ધાંતોનો સમન્વય બતાવી, જિન સિદ્ધાંતે લોકોની અને તે વાદીઓની પોતાની ઓછી સેવા નથી બજાવી. એટલે આપણે પણ સન્મતિકારના શબ્દોમાં જ ભક્તિભાવે જિન સિદ્ધાંતને આપણા પ્રણામ નિવેદિત કરી, આ પ્રસ્તાવના પૂરી કરીએ.

भद्दं मिच्छादंसणसमूहमइयस्स अमयसारस्स ।
जिणवयणस्स भगवओ संविग्गसुहाहिगम्मस्स ॥
सन्मति० ६९ ॥

—મિથ્યાદર્શનોના સમૂહરૂપ, અમૃત આપનાર અને મુમુક્ષુઓ વડે અનાયાસે સમજી શકાય એવા પૂજ્ય જિનવચનનું ભદ્ર હો !

પરિશિષ્ટ ૧

શ્વેતાંબરોના ૪૫ આગમ ગ્રંથો

૧૧ 'અંગ' ગ્રંથો

(૧) આચારાંગ સૂત્ર (આયારાંગ): સાધુઓના આચાર વિષે.
(૨) સૂત્રકૃતાંગ સૂત્ર (સૂયગડાંગ): આ ગ્રંથ પોતે જ.
(૩) સ્થાનાંગ સૂત્ર (ઠાણાંગ): જૈન ધર્મનાં મૂળતત્ત્વોની ગણના અને વ્યાખ્યા.
(૪) સમવાયાઙ્ગ સૂત્ર: " "
*(૫) વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્ત્યંગ (વિયાહપન્નત્તિ): સંવાદો અને કથાઓ દ્વારા ધર્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ.
*(૬) જ્ઞાતાધર્મકથાઙ્ગ (નાયાધમ્મકહાઓ): કથાઓ અને ઉદાહરણો દ્વારા ધર્મનો ઉપદેશ.
*(૭) ઉપાસકદશાંગ (ઉવાસગદસાઓ): જૈન ધર્મના ૧૦ ઉપાસકોનાં જીવન.

---

* આ સૂત્રોનો અનુવાદ આ ગ્રંથાવલીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે.

(૮) અંતકૃદ્દશાંગ (અંતગડદસાઓ): કર્મક્ષય કરનાર દશ સાધુઓની કથા.

(૯) અનુત્તરૌપપાતિક દશાંગ (અનુત્તરોવવાઇયદસાઓ): સર્વોચ્ચ સ્વર્ગ પામેલા દશ આચાર્યોની કથા.

(૧૦) પ્રશ્નવ્યાકરણાંગ (પન્હાવાગરણાઇં): ધર્મના વિધિનિષેધ.

(૧૧) વિપાકસૂત્રાંગ (વિવાગસૂયમ્): કર્મફળના ભોગ વિષેની કથાઓ.

બારમું 'અંગ' દૃષ્ટિવાદ (દિટ્ઠિવાઅ) જે લુપ્ત થઈ ગયેલું કહેવાય છે, તેના વિષયોનું વર્ણન બીજા ગ્રંથોમાં મળી આવે છે. તે આ પ્રમાણે છે. તેના નીચે પ્રમાણે પાંચ વિભાગ કહેવામાં આવે છે:

(क) પરિક્રમ: દિગંબરોને મતે તેમાં ચંદ્ર, સૂર્ય, જંબુદ્વીપ વગેરે દ્વીપો અને સાગરો તથા જીવ અજીવ વગેરે તત્ત્વોનું વર્ણન છે.

(ख) સૂત્ર: તેમાં સાચું અને ખોટું જ્ઞાન દેખાડનાર સૂત્રો છે.

(ग) અનુયોગ: તેમાં ધાર્મિક મહાપુરુષોની કથાઓ છે.

(घ) પૂર્વગત: આ વિભાગમાં પહેલાં જણાવેલાં ૧૪ પૂર્વોનો સમાવેશ થાય છે. તે દરેકના વિષયો અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે છે: દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય; મૂળતત્ત્વ અને દ્રવ્ય; દ્રવ્યની, મહાપુરુષોની અને દેવોની શક્તિ; નિર્ણયના સાત પ્રકાર અને ન્યાયનાં સાત પ્રમાણ વડે વસ્તુસ્થિતિનો નિર્ણય; સત્ય અને મિથ્યા જ્ઞાન; સત્ય અને અસત્ય વચન; આત્માનો સ્વભાવ; કર્મ; કર્મક્ષય; વિદ્યા શી રીતે પ્રાપ્ત કરાય; ૬૩

શલાકા પુરુષોની જીવનકથા; ઔષધ; સંગીત, વાદ્ય આદિ કલાઓ અને ધર્મક્રિયાઓ; લોક, ધર્મક્રિયા અને ગણિત.

(ङ) ચૂલિકા : તે ટીકા જેવી છે. દિગંબરોને મતે તેમાં જળ થંભાવવાની, તેમાંથી પાર નીકળવાની, અગ્નિને ખાવાની, મંત્રસાધનાથી દૂર દેશ જઈ શકવાની, ચમત્કારો કરવાની, સિંહ, હાથી વગેરેનું રૂપ ધારણ કરવાની, વનસ્પતિ અને ધાતુનાં રૂપ બદલવાની અને આકાશમાં ઊડવાની વગેરે જુદી જુદી સિદ્ધિઓ મેળવવાની વિદ્યાઓનું વર્ણન છે.

૧૨ ઉપાંગો

(૧) ઔપપાતિક (ઓવવાઇય): મહાવીરનાં દર્શને કોણિક રાજા ગયેલો તેનું અને દેવલોકમાં જન્મ કેમ પામી શકાય તેનું વર્ણન.

(૨) રાજપ્રશ્નીય (રાયપસેણઇજ્જ) : પાર્શ્વનાથના અનુયાયી કેશિએ, પ્રદેશી રાજાને જૈનધર્મમાં આણ્યો; પછી તે સૂર્યાભ નામનો દેવ થયો અને તેણે મહાવીરનું સન્માન કર્યું તેની કથા.

(૩) જીવાભિગમ : જગતનું અને તેમાં વસતા જીવોનું વર્ણન.

(૪) પ્રજ્ઞાપના (પન્નવણા) : જીવનાં રૂપ, ગુણ વગેરે અનેક બાબતોનું વર્ણન.

(૫) સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ (સૂરિયપન્નત્તિ) : સૂર્ય અને ગ્રહનક્ષત્રનું વર્ણન.

(૬) જમ્બુદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ (જમ્બુદીવપન્નત્તિ): જંબુદ્વીપનું અને પ્રાચીન રાજાઓનું વર્ણન.

(૭) ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ (ચન્દપન્નત્તિ): ચંદ્ર અને ગ્રહનક્ષત્રોનું વર્ણન.

(૮) નિરયાવલી: જે દશ કુમારો ઓરમાન ભાઈ રાજા કુણિક સાથે મળી, પોતાના દાદા વૈશાલીના રાજા ચેટક સાથે યુદ્ધમાં ઊતર્યા, માર્યા ગયા, અને નરકમાં ઊપજ્યા, તેનું વર્ણન.

(૯) કલ્પાવતંસિકા (કપ્પાવદંસિઆઓ): એ જ રાજાના પુત્રો સાધુ થયા અને વિવિધ સ્વર્ગમાં ગયા તેનું વર્ણન.

(૧૦) પુષ્પિકા: (પુપ્ફિઆઓ): જે દેવોએ મહાવીરની પૂજા કરી તેમના પૂર્વજન્મની કથાઓ.

(૧૧) પુષ્પચૂલિકાઃ (પુપ્ફચૂલિઆઓ): ઉપરના જેવી જ કથાઓ.

(૧૨) વૃષ્ણિદશાઃ (વન્હિદસાઓ): તીર્થંકર અરિષ્ટનેમિએ વૃષ્ણિવંશના દશ રાજાઓને જૈન ધર્મમાં આણ્યા એની કથા.

૧૦ પ્રકીર્ણો

(૧) ચતુઃશરણ (ચઉસરણ): પ્રાર્થના અને પ્રાયશ્ચિત્ત વિષે.

(૨) આતુરપ્રત્યાખ્યાન (આઉરપચ્ચક્ખાન): જ્ઞાનીઓના અંત સમયના પ્રયત્નો.

(૩) ભક્તપરિજ્ઞા (ભત્તપરિણ્ણા): ઉપરના વિષયને લગતો વિધિ.
(૪) સંસ્તારક (સંથારગ): મૃત્યુની ઇચ્છાએ જ્ઞાનીઓ જે કુશાસન ઉપર સૂતા તેનું વર્ણન.
(૫) તંદુલવૈતાલિકા (તંદુલવેયાલિયા): શરીરવિદ્યા, ગર્ભવિદ્યા ઇ.
(૬) ચન્દ્રવેધ્યક (ચન્દાવિજ્ઝય): ગુરુશિષ્યના ગુણો, પ્રયત્નો ઇત્યાદિ.
(૭) દેવેન્દ્રસ્તવ (દેવિન્દત્થવ): સ્વર્ગના રાજાઓની ગણના.
(૮) ગણિવિદ્યા (ગણિવિજ્જા): ફલિત, જ્યોતિષ ઇત્યાદિ.
(૯) મહાપ્રત્યાખ્યાન (મહાપચ્ચક્ખાન): પ્રાયશ્ચિત્ત ઇત્યાદિ.
(૧૦) વીરસ્તવ (વીરત્થવ): મહાવીરની નામાવલી.

૬ છેદસૂત્રો

(૧) નિશીથ (નિસીહ): સાધુઓના ધર્મો અને દોષોનાં પ્રાયશ્ચિત્તો.
(૨) મહાનિશીથ (મહાનિસીહ): પાપ તથા પ્રાયશ્ચિત્ત.
(૩) વ્યવહાર (વવહાર): શાસનના વિધિ.
(૪) આચારદશાઃ (આયારદસાઓ): આચારના વિધિ. આ અથવા દશાશ્રુતસ્કંધ — ગ્રંથનો નવમો અધ્યાય ભદ્રબાહુ રચિત 'કલ્પસૂત્ર' છે. તેમાં તીર્થંકરનાં જીવનચરિત્રો, સાધુઓના આચાર વિષયક નિયમો તથા સંપ્રદાયોનાં નામોનું વર્ણન છે.

(૫) બૃહત્કલ્પસૂત્ર: સાધુઓ અને સાધ્વીઓ માટેના વિધિ.

(૬) પંચકલ્પ (પંચકપ્પ): ઉપર પ્રમાણે. કેટલાક જિતકલ્પને છઠ્ઠું છેદસૂત્ર કહે છે.

---

૨ સૂત્રો

(૧) નંદીસૂત્ર: જ્ઞાનના પાંચ પ્રકારનું વર્ણન.

(૨) અનુયોગદ્વારસૂત્ર (અનુઓગદાર): વિદ્યાસર્વસ્વનું વર્ણન.

૪ મૂલસૂત્રો

(૧) ઉત્તરાધ્યયન (ઉત્તરજ્ઝયન): સિદ્ધાંતો ઉપર કથાઓ દૃષ્ટાન્તો, ઉપમાઓ, સંવાદો અને ઉપદેશો.

(૨) આવશ્યક (આવસ્સય): દિનચર્યાના આવશ્યક વિધિઓ ઇત્યાદિ.

(૩) દશવૈકાલિક (દસવેયાલિય) : સાધુજીવનના નિયમો.

(૪) પિણ્ડનિર્યુક્તિ (પિંડનિજ્જુત્તિ): સાધુઓએ દાન સ્વીકારવાના વિધિ. કેટલાક તેને ઓઘનિર્યુક્તિ પણ કહે છે.

આ ૪૫ ઉપરાંત બીજા ૨૦ પ્રકીર્ણ, ૧૨ નિર્યુક્તિ અને બીજા કેટલાક ગ્રંથો ઉમેરીને એકંદરે ૮૪ ધર્મગ્રંથોની ગણના પણ કરવામાં આવે છે.

શ્વેતાંબરોમાં પણ, સ્થાનકવાસી[1] સંપ્રદાયવાળા દશ પ્રકીર્ણો તથા છઠ્ઠા છેદસૂત્રને અને પિંડનિર્યુક્તિને પ્રમાણભૂત નથી માનતા. તેમના ધર્મગ્રંથોની સંખ્યા એ હિસાબે ૩૨ છે.

---

૧. એ સંપ્રદાય મૂર્તિપૂજાના વિરોધમાંથી ઉદ્ભવેલો. ઈ. સ. ૧૪૭૪ ના અરસામાં અમદાવાદના લોંકાશાહે પ્રતીમાપૂજનનો વિરોધ કર્યો. અને ત્યાર બાદ તેમના પંથના ફાંટા તરીકે સ્થાનકવાસી કે ઢૂંઢિયા સંપ્રદાય ઊભો થયો. લોંકાશાહ તો વ્યવહારસૂત્રને પણ આગમગ્રંથ તરીકે નહોતા સ્વીકારતા.

પરિશિષ્ટ ૨

દિગંબરોની માન્યતા પ્રમાણે

આગમ ગ્રંથો

જે પ્રાચીન ગ્રંથો લુપ્ત થઈ ગયા છે, તેમને સ્થાને દિગમ્બરોએ કેટલાક અર્વાચીન ગ્રંથોને પ્રમાણભૂત સિદ્ધાંતગ્રંથો તરીકે સ્વીકાર્યા છે. તેમના ચાર વર્ગ છે: (૧) ઇતિહાસ, (૨) વિશ્વવ્યાખ્યાન, (૩) તત્ત્વજ્ઞાન, (૪) નીતિ. આ ચાર વર્ગને દિગમ્બરો ચાર વેદ કહે છે. એ બધા ગ્રંથો ઈ. સ. ૯૦૦ પૂર્વે રચાયેલા છે. તે ગ્રંથો નીચે પ્રમાણે છે:

(૧) ઇતિહાસ (પ્રથમાનુયોગ): રવિસેનનું પદ્મપુરાણ (ઈ. સ. ૬૫૦?) જિનસેનનું હરિવંશપુરાણ અને આદિપુરાણ (૭૮૩); ગુણભદ્રનું ઉત્તરપુરાણ (૮૭૯).

(૨) વિશ્વવ્યાખ્યાન (કરણાનુયોગ): સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ, ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિ, જયધવલ.

(૩) તત્ત્વજ્ઞાન (દ્રવ્યાનુયોગ) : કુન્દકુન્દનો પ્રવચનસાર, સમયસાર, નિયમસાર, પંચાસ્તિકાય; ઉમાસ્વાતીનું તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર અને સમન્તભદ્ર (૬૦૦), પૂજ્યપાદ (૭૦૦), અકલંક (૭૫૦), વિદ્યાનન્દ (૮૦૦) વગેરેએ એના ઉપર લખેલી ટીકાઓ; સમન્તભદ્રની આપ્તમીમાંસા (૬૦૦) અને અકલંક, વિદ્યાનંદ વગેરેએ એના ઉપર લખેલી ટીકાઓ.

(૪) નીતિ (ચરણાનુયોગ) : વટ્ટેઉરનો મૂલાચાર અને ત્રિવર્ણાચાર; સમન્તભદ્રનો રત્નકરણ્ડશ્રાવકાચાર (૬૦૦).

મહાવીરસ્વામીનો સંયમધર્મ

ખંડ ૧ લો

અધ્યયન ૧ લું

જુદા જુદા વાદો

૧

"જીવના બંધનનું કારણ જાણી, તેને દૂર કરવું જોઈએ."

એ પરથી જંબુસ્વામીએ શ્રીસુધર્મસ્વામીને પૂછ્યું: "મહારાજ! મહાવીર ભગવાને બંધન કોને કહ્યું છે? અને શું જાણવાથી તે ટળે?" [૧]

શ્રીસુધર્માએ ઉત્તર આપ્યોઃ — હે આયુષ્મન્! જ્યાં સુધી માણસ જડચેતન[૧] વસ્તુઓમાં થોડીઘણી પણ પરિગ્રહ—

---

૧. મૂળ: સચિત્ત અને અચિત્ત। જૈન માન્યતા પ્રમાણે, પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ વગેરે જડ દેખાતા પદાર્થો પણ જીવયુક્ત તો છે જ; પરંતુ તેઓમાં ચિત્ત ન હોવાથી, પુરુષાર્થ સાધવાની શક્તિ નથી.

અધ્યયન ૧ લું

જુદા જુદા વાદો

૧

"જીવના બંધનનું કારણ જાણી, તેને દૂર કરવું જોઈએ."

એ પરથી જંબુસ્વામીએ શ્રીસુધર્મસ્વામીને પૂછ્યું: "મહારાજ! મહાવીર ભગવાને બંધન કોને કહ્યું છે? અને શું જાણવાથી તે ટળે?" [૧]

શ્રીસુધર્માએ ઉત્તર આપ્યો: — હે આયુષ્મન્! જ્યાં સુધી માણસ જડચેતન[1] વસ્તુઓમાં થોડીઘણી પણ પરિગ્રહ—

---

૧. મૂળ: સચિત્ત અને અચિત્ત। જૈન માન્યતા પ્રમાણે, પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ વગેરે જડ દેખાતા પદાર્થો પણ જીવયુક્ત તો છે જ; પરંતુ તેઓમાં ચિત્ત ન હોવાથી, પુરુષાર્થ સાધવાની શક્તિ નથી.

બુદ્ધિવાળો[1] હોય છે, કે બીજાના પરિગ્રહમાં અનુમતિવાળો છે, ત્યાં સુધી તે દુઃખમાંથી છૂટી શકતો નથી. જ્યાં સુધી તે જાતે પ્રાણીની હિંસા કરે છે, કે બીજા પાસે કરાવે છે, કે કરનાર કોઈને અનુમતિ આપે છે, ત્યાં સુધી તેનું વેર વધ્યે જાય છે, અર્થાત્ તેને શાંતિ નથી હોતી. પોતાના કુળમાં કે સગાંસંબંધીમાં મોહમમતાવાળો મનુષ્ય, છેવટે છેતરાઈને નાશ પામે છે; કેમકે, ધન વગેરે પદાર્થો કે સગાંસંબંધી સાચું રક્ષણ કરી શકતાં નથી.

આમ જાણીને, બુદ્ધિમાન મનુષ્યો પોતાના જીવનનું સાચું મહત્ત્વ વિચારી, આવાં કર્મબંધનનાં કારણોથી દૂર રહે છે.[૨-૫]

પરંતુ આ સદ્બોધને ન ગણકારી, કેટલાક શ્રમણો ને બ્રાહ્મણો[2] પોતપોતાના મતમતાંતરોને વળગી રહે છે ને કામભોગોમાં રાચ્યા કરે છે. કેટલાક માને છે કે, 'આ જગતમાં જે છે તે પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ ને આકાશ એ પાંચ ભૂતોમાત્ર છે. છઠ્ઠો જે દેહી કે જીવ, તે આ પાંચમાંથી જ નીપજે છે. એટલે એ પાંચ નાશ પામે તેની સાથે દેહી જીવનો પણ અંત આવે છે.'[3] [૬-૮] બીજા

૧. એટલે કે આસક્ત. જુઓ તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૭. ૧૨ : मूर्छा परिग्रहः। "પદાર્થોમાં આસક્તિ, તેનું નામ પરિગ્રહ."

૨. બૌદ્ધ ગ્રંથોની પેઠે અહીં પણ श्रमणब्राह्मण એવો ભેગો શબ્દ, "જુદા જુદા પંથોના પ્રચારક" એવા સામાન્ય અર્થમાં જ વપરાયો છે.

૩. મૂળમાં આ મતનું કાંઈ નામ નથી. બીજા ખંડમાં (૨. ૧. ૧૦.) આ મતને મૂળમાં 'પંચમહાભૂતિક' તરીકે ઉલ્લેખ્યો છે. નિર્યુક્તિકાર ભદ્રબાહુએ (ઈ. સ. પૂ. ૨૯૭) આ વિભાગને 'પંચમહાભૂત' નો કહ્યો છે અને ટીકાકાર શીલાંકદેવે (ઈ. સ. ૮૭૬) આને ચાર્વાક મત કહ્યો છે.

વિશ્વ એક આત્મરૂપ હોવા છતાં, પશુ, પક્ષી, વનવૃક્ષાદિરૂપે અનેક દેખાય છે.' અને એમનું કહ્યું માની ચાલનારાઓ, પાપો કરી કરીને દુઃખોમાં સડ્યા કરે છે.[1] [૯–૧૦]
વળી કેટલાક એવું માનનારા છે કે, 'આત્મા કે જીવ જે કાંઈ છે, તે આ પ્રત્યેક શરીર જ છે. એટલે મર્યા પછી જ્ઞાની કે અજ્ઞાની કહેવાતા કોઈ નથી રહેતા; પુનર્જન્મ છે જ નહિ; કે નથી પુણ્યપાપ કે પરલોક. શરીરનાશની સાથે શરીરી જીવનો પણ નાશ થાય છે.'[2] [૧૧–૧૨]
અને કેટલાક બીજા તો ધૃષ્ટતાપૂર્વક કહે છે કે, 'કરવા કરાવવા વગેરેની ક્રિયાઓ આત્મા નથી કરતો — એ તો અકર્તા છે!'[3] [૧૩]

આ પ્રમાણે કહેનાર લોકો આ વૈવિધ્યપૂર્ણ જગતની સાચી સમજ પછી શી રીતે મેળવી શકે?[4] પ્રવૃત્તિઓના

---

૧. મૂળમાં આ મતનું નામ નથી. નિર્યુક્તિકારે આ વિભાગને 'એકાત્મક' કહ્યો છે. ટીકાકારે આને એકાત્મ-અદ્વૈત-વાદ કહ્યો છે.

૨. મૂળમાં આ વાદનું કશું નામ નથી. પરંતુ નિર્યુક્તિકાર તેમજ ટીકાકાર બંને આ વાદને 'तज्जीवतच्छरीरवाद' કહે છે. આ વાદનું વધુ વર્ણન ૨. ૧. ૯ માં આવે છે. અને ત્યાં તેને મૂળમાં જ તે નામે ઉલ્લેખેલો છે. આની અને ચાર્વાકમતની વચ્ચેના તફાવત માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ ૧.

૩. નિર્યુક્તિકાર આ મતને 'અકારકવાદ' કહે છે. ટીકાકારે આને 'સાંખ્ય' કહ્યો છે. મૂળમાં તેનું નામ નથી.

૪. કારણ કે, ચાર્વાકમત અનુસાર પાપપુણ્યનાં ફળ જન્મ-જન્માંતરમાં ભોગવનાર કોઈ આત્મા જ ન હોય, અથવા એકાત્મવાદીના કહ્યા પ્રમાણે એક આત્મા સિવાય બીજું કાંઈ

કીડા જેવા એ અબોધ લોકો વધારે ને વધારે અંધારામાં ખૂંચ્યે જાય છે. [૧૪] વળી બીજા કેટલાક ભ્રમ-વાદો તને કહું. કેટલાક કહે છે, ‘ છ તત્ત્વો છે : પાંચ મહાભૂત ને આત્મા. અને તે બધાં શાશ્વત છે. એમાંના એકેનો નાશ થતો નથી. અને જે વસ્તુ અસત્ છે — છે જ નહિ — એ ઉત્પન્ન જ ક્યાંથી થાય ? આમ બધા પદાર્થો સર્વથા નિત્ય છે.’[૧] [૧૫-૧૬] અને કેટલાક દોઢડાહ્યા મૂર્ખાઓ કહે છે, ‘ ક્ષણે ક્ષણે ઊપજતા ને નાશ પામતા રૂપાદિ પાંચ સ્કંધો[૨] સિવાય બીજો એકે (આત્મા જેવો) પદાર્થ જ નથી; પછી એ હેતુવાળો છે કે હેતુ વિનાનો છે, બધાંથી ભિન્ન છે કે એકરૂપ છે, એવો કશી જાતનોય વાદ જ શો ? પૃથ્વી, પાણી, તેજ અને વાયુ – આ ચાર ‘ધાતુઓનું’[૩] રૂપ (એટલે કે શરીર, તેમજ આ સંસાર) બનેલું છે.’[૪] [૧૭-૧૮]

જ ન હોય, તથા સાંખ્યવાદીના કહ્યા પ્રમાણે આત્મા પાપ કે પુણ્ય કરતો જ ન હોય, તો કોઈ સુખી અને કોઈ દુઃખી એવા ભેદવાળું આ જગત શી રીતે ઘટી શકે ?

૧. મૂળમાં આ વાદનું નામ નથી. નિર્યુક્તિકાર આને આત્મષષ્ઠવાદી કહે છે. ટીકાકાર તેને શૈવાધિકારી (વૈશેષિક) કે સાંખ્ય મત હોવાનું જણાવે છે.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૩. ધારણા કરે છે, પોષે છે, માટે તે તત્ત્વો ‘ધાતુ’ કહેવાય છે.

૪. મૂળમાં આ મતનું નામ નથી. નિર્યુક્તિકાર એ બંને શ્લોકમાં વર્ણવેલા વાદને ‘અફલવાદ’ એવું એક જ નામ આપે છે. ટીકાકાર ૧૭મા શ્લોકના વાદને બૌદ્ધ અને ૧૮મા શ્લોકના વાદને ‘બૌદ્ધવિશેષ’ તરીકે ઉલ્લેખે છે.

અને વળી, આ બધા જ વાદીઓ પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે, 'ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ કે સંન્યાસી, જે કોઈ અમારા સિદ્ધાંતનું શરણ લેશે, તે સર્વ દુઃખોમાંથી છૂટશે.' [૧૯]

હું તને કહું છું કે, આ બધા વાદીઓને નથી ખબર સાચા જ્ઞાનની, કે નથી ભાન સાચા ધર્મનું. પરિણામે તેઓ આ સંસારસાગર નથી તરી શકતા; અને જરા-મરણ-વ્યાધિ-પૂર્ણ આ સંસારચક્રમાં આંટા ખાતા દુઃખ ભોગવ્યા જ કરે છે. જ્ઞાતપુત્ર જિનેશ્વર મહાવીરે કહ્યું છે કે, તે બધા લોકો સારીનરસી યોનિઓમાં ભમતા અનેક વાર જન્મશે ને મરશે. [૨૦-૨૧]

૨

વળી કેટલાક જાણવા જેવા મિથ્યાવાદો તને કહું. કેટલાક દૈવમાં માનનારા નિયતિવાદીઓ કહે છે: 'જીવો છે, તેમને સુખદુઃખનો અનુભવ થાય છે, તથા છેવટે તે સ્થાનભ્રષ્ટ થઈ નાશ પામે છે: આ તો બધા સ્વીકારશે. હવે જે સુખદુઃખાદિ છે, તે કોઈ જીવનાં જાતે કર્યાં થતાં નથી. એ તો દૈવનિયત છે." અને આવી વાત કરી, તે પોતાને પંડિત માની બીજી અનેક ધૃષ્ટ કલ્પનાઓ દોડાવે છે; ને તે મુજબ ઉન્માર્ગી આચરણ કરી કરીને, દુઃખમાંથી છૂટી શકતા જ નથી. એ ઘમંડી લોકને એટલુંય જ્ઞાન નથી કે, સુખદુઃખમાં તો દૈવ તેમજ પુરુષાર્થ બેઉ કારણો સંકળાયેલાં હોય છે. [૧-૫]

આ બધા લોકોની દશા કોના જેવી છે? શિકારીના ભયથી ભાગતું હરણ જેમ અભય સ્થાનોમાં ભય પામે છે, ને ભયવાળાંમાં નીડર રહે છે, તથા જ્યાં જાળ હોય ત્યાં

તેને કૂદી જવાને કે તેની નીચેથી સરી જવાને બદલે, તેને દેખ્યા વિના તેમાં પડતું જ નાખે છે, અને એમ પોતાના જ અજ્ઞાને કરીને ફસાય છે; તેમજ આ મિથ્યાવાદી મૂર્ખ લોકોનું છે. સાચા ધર્મજ્ઞાનથી તેઓ ગભરાઈને ભાગે છે, ને જ્યાં ભયસ્થાન છે, એવી અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ, તેમાં નિર્ભય વિચરે છે. પ્રવૃત્તિઓનાં પ્રેરનારાં લોભ, માન, માયા ને ક્રોધનો[1] ત્યાગ કરીને માણસ કર્મબંધથી છૂટી શકે. પરંતુ આ મૂઢ વાદીઓ પેલા મૃગની પેઠે, એ જ નથી જાણતા અને આ સંસારજાળમાં ફસાઈ વારંવાર જન્મે ને મરે છે. [૬–૧૩]

કેટલાક બ્રાહ્મણો ને શ્રમણો વળી એવા છે કે, તે એમ જ માની બેઠા છે કે, 'જ્ઞાન તો અમારી પાસે જ છે, બીજા તો બિચારા કાંઈ નથી જાણતા.' પરંતુ એમનું જ્ઞાન એટલે શું? પરંપરાથી ઊતરી આવેલી તત્ત્વની વાતો તે પોપટની પેઠે બોલે છે એ જ. એના પર પછી એ અજ્ઞાની લોકો તર્કો દોડાવે છે. પણ તેથી તે કાંઈ જ્ઞાન મળતું હશે? અને પોતે જ જ્યાં એવા અપંગ છે, ત્યાં તેઓ બીજાને તો શું જ આપી શકવાના હતા? આમ આંધળાનું ગાડું કુટાયા કરે છે. નથી તેઓ બીજા પાસેથી સાચું જ્ઞાન લેતા, કે નથી ઘમંડમાં પોતાનું જ જ્ઞાન પૂરું માની હાંકયે રાખવાનું છોડતા. પોતાનાં કલ્પના – સત્યોની પ્રશંસા ને પારકાનાં વચનોની નિંદા એ લોકો છોડતા જ નથી. પરિણામે પાંજરાના પક્ષી પેઠે તેઓ બંધાયેલા જ રહે છે. [૧૪–૨૩]

---

૧. મૂળ: सर्वात्मक, व्युत्कर्ष, णूम, अप्पत्तिय।

આ ઉપરાંત એક જૂના જમાનાથી ચાલતા ક્રિયાવાદ[1] વિષે જાણવા જેવું છે. કર્મબંધન વિષે સાચું જ્ઞાન નહિ બતાવનાર એવા એ વાદને અનુસરીને કેટલાય લોકો સંસારમાં ફસાતા રહ્યા છે. આ વાદમાં એમ કહ્યું છે કે, "જે માણસ ઇરાદો છતાં શરીરથી હિંસા નથી કરતો, તથા જે અજાણમાં હિંસા કરે છે, તેઓને કર્મનો સ્પર્શ લાગે છે ખરો, પરંતુ તેનું પૂરેપૂરું પાપ નથી લાગતું. જ્યાંથી પાપ પૂરેપૂરું લાગે તેવાં સ્થાન ત્રણ છે : જાતે ઇરાદાપૂર્વક કરવાથી, બીજા પાસે કરાવવાથી કે બીજાના કરેલાને અનુમતિ દેવાથી. પરંતુ એ ત્રણ રીતે હૃદય જો પાપમુક્ત હોય, તો જરૂર નિર્વાણ મળે." [૨૪–૨૭] અને એ વાદમાં એક દૃષ્ટાંત આપ્યું છે કે, "કોઈ ગૃહસ્થ પિતા દુકાળમાં ભૂખનો માર્યો પુત્રમાંસ ખાતો હોય, ને કોઈ ભિક્ષુ તેમાંથી ભિક્ષા લઈને ખાય, તો તેને કર્મનો લેપ ન લાગે." [૨૮]

હું કહું છું કે, આ વાદ અજ્ઞાન છે. મનથી પણ જે દોષ કરે છે, તેને નિર્દોષ ન માની શકાય. કારણ કે, તે સંયમમાં કાચો છે. પરંતુ ભોગાસક્ત લોક ઉપરની વાતો માની પાપમાં પડ્યા કરે છે. આ બધા મિથ્યાવાદીઓ કોના જેવા છે ? કાણી હોડીમાં બેસી કોઈ જન્માંધ પ્રાણી

1. 'ક્રિયા છે,' અને 'ક્રિયાનું ફળ છે' એવું માનનાર વાદી તે ક્રિયાવાદી કહેવાય. એ રીતે તો જૈનો પોતે પણ ક્રિયાવાદી જ છે. પરંતુ ક્રિયાવાદીઓમાં પણ બૌદ્ધો જેવા કેટલાક માત્ર માનસિક હેતુ ઉપર જ ભાર મૂકનારા હોઈ, અજાણતાં થતાં કર્મો માટે બેદરકારી કે બેજવાબદારી દાખવતા. તેથી તેમનો અહીં વિરોધ કર્યો છે. આની જ વધુ ચર્ચા ૨. ૪ અને ૨. ૬ માં છે.

પાર કરવા ચાહે, એના જેવી એમની દશા છે અને થાય છે. એવા અનાર્ય શ્રમણો સંસારમાં ચાક ખાયા જ કરે છે. [૨૯–૩૨]

૩

અને પેલા દૃષ્ટાંત વિષે તો શું જ કહેવું ? કોઈ શ્રદ્ધાળુ ગૃહસ્થે ભિક્ષુ માટે બનાવેલું ભોજન, ભલેને તે હજાર હાથમાં થઈને મળે, પણ જો તે નિષિદ્ધ હોય, તો તે ખાનારને દોષ લાગે જ. પરંતુ કેટલાક શ્રમણો આ વાત નથી સ્વીકારતા; દુનિયામાં ક્યાં જોખમ છે એનું એમને ભાન નથી; ને વર્તમાન સુખની લાલસાના માર્યા તેઓ આમાં પડે છે. પછી, ભરતી કાળે તણાઈ આવી, ઓટમાં જમીન પર રહી જતા માછલાની પેઠે તેમનો વિનાશ થાય છે. [૧–૪]

વળી બીજા પ્રકારના કેટલાક મૂર્ખ વાદીઓ વિષે કહું છું તે સાંભળ. કોઈ કહે છે, દેવે આ જગત રચ્યું છે, ને કોઈ કહે છે કે બ્રહ્માએ. કોઈ વળી એમ જણાવે છે કે, જડચેતનથી ભરપૂર તથા સુખદુઃખવાળું આ જગત ઈશ્વરે ઘડ્યું છે; અને કોઈ કહે છે, 'ના, એ તો પ્રકૃતિનું કાર્ય છે, કોઈ મહર્ષિએ વળી એમ કહ્યું છે કે, સ્વયંભૂ આત્મામાંથી આ જગતની ઉત્પત્તિ છે; જ્યારે બીજું એક કથન છે કે, મૃત્યુએ પોતાની માયાશક્તિથી આ અશાશ્વત જગત રચ્યું છે.[૧] કેટલાક શ્રમણો ને બ્રાહ્મણો કહે છે, ' આ જગત ઈંડામાંથી ઊપજેલા પ્રજાપતિનું રચેલું છે. '[૨] [૫ – ૭]

---

(૧) બૃહદારણ્યકોપનિષદ ૧. ૨. ૧ – ૨. (૨) શતપથ ૧૧. ૧. ૬ – ૧.

આવું રહસ્ય ન સમજનારા આ વાદીઓ મિથ્યાભાષી છે. તેમને આની ઉત્પત્તિની ખબર જ નથી. એમ જાણો કે, આ સંસાર સારાં માઠાં કર્મોનું ફળ છે. પણ એ સાચું કારણ ન જાણનારા પેલા બધા વાદીઓ, તેમાંથી ઊગરવાનો માર્ગ તો પછી ક્યાંથી જ જાણે ? [૮–૧૦]

એક બીજા મિથ્યાવાદ વિષે વળી કહ્યું. કેટલાક કહે છે, "શુદ્ધ પાણી જેમ મલિન થઈ શકે, એમ જ પ્રયત્નો કરીને શુદ્ધ નિષ્પાપ બનેલો સંયમી મુનિ પણ પાછો પાપ-યુક્ત મલિન થાય. તો પછી બ્રહ્મચર્યાદિ પ્રયત્નોનું શું ફળ રહ્યું ? અને બધા વાદીઓ પોતપોતાના વાદનું ગૌરવ તો ગાય જ ને !"[૧] વળી કેટલાક સિદ્ધિઓ (અણિમા, ગરિમાદિ) નું ગૌરવ કરતા કહે છે, " જુઓ, અમે તો અમારા સિદ્ધિબળે કરીને સમાધિમાં, ને અરોગ થઈ યથેચ્છ આ જગતમાં માણીએ છીએ. "[૨] [૧૧–૧૫]

પોતપોતાના સિદ્ધાંતની આવી આવી સમજો રાખીને, તેમાં જ ડૂબ્યા રહેનારા આ બધા અસંયમી લોકો, સંસારના આ અનાદિ ચક્રમાં ગોથાં ખાતા કલ્પ સુધી અધમ અસુરો બની અવતરશે. [૧૬]

૪

રાગદ્વેષાદિથી જિતાયેલા આ બધા વાદીઓ પોતાને પંડિત માને છે, અને ત્યાગી સંન્યાસી બન્યા છતાં

૧. દાખલા તરીકે મંખલિ ગોશાલનું એવું કહેવું હતું કે, " પ્રાણીઓ કારણ સિવાય અપવિત્ર થાય છે અને કારણ સિવાય શુદ્ધ થાય છે; અને શુદ્ધ થઈને પાછાં એમની મેળે અપવિત્ર થાય છે.... "

૨. ટીકાકારના કહેવા પ્રમાણે શૈવો અને એકદંડીઓ.

સાંસારિક ઉપદેશ જ આપ્યા કરે છે. એવા એ મંદબુદ્ધિ પુરુષો તમારું શું ધોળી શકવાના હતા ? એટલે, સમજુ વિદ્વાન ભિક્ષુએ એમની સોબતમાં ન ફસાતાં, નિરભિમાન, નિરાસક્ત થઈ, રાગદ્વેષાતીત એવો મધ્યમ માર્ગ લઈને, મુનિજીવન ગાળવું. એવું કહેનારા લોક પણ પડ્યા છે કે, પરિગ્રહી તથા પ્રવૃત્તિમય હોવા છતાં મુક્ત થઈ શકાય. આ ન માનતાં ભિક્ષુએ તો અપરિગ્રહી અને નિવૃત્તિમયનું શરણ લેવું. વિદ્વાન ભિક્ષુએ બીજાને માટે તૈયાર કરેલો આહાર અને ખુશીથી જે આપવામાં આવે તે, રાજી થઈને ભિક્ષામાં લેવો. રાગદ્વેષરહિત થઈ, કોઈનો તિરસ્કાર ન કરવો. કેવા કેવા લોકવાદો પ્રચલિત હોય છે ! જેમકે, લોક અનંત છે, નિત્ય છે, શાશ્વત છે, અપરિમિત છે, ઇત્યાદિ. વિપરીત બુદ્ધિમાંથી ઉપજેલા કે ગતાનુગતિક ચાલેલા આ અને આવા બધા લોકવાદો[1] ભિક્ષુએ સાવધાન રહીને જાણવા. [૧–૭]

બાકી જ્ઞાનમાત્રનો સાર તો આ જ છે કે, કોઈ પણ જીવની હિંસા ન કરવી. પ્રાણીઓનું સ્થાવર હોવું કે

---

૧. આ જગત અનંત છે કે સાંત છે (કાળની અપેક્ષાએ) તથા અપરિમાણ છે (દેશની અપેક્ષાએ) એ પ્રશ્નોની બાબતમાં કોઈ પણ એક છેડો પકડવાની જરૂર નથી; પરંતુ, અપેક્ષાએ બંને દૃષ્ટિનો સમન્વય કરવો એવું અહીં વિવક્ષિત છે. જુઓ ખંડ ૨, અધ્ય. ૫, શ્લો. ૧. ૩ તથા તેના ઉપર નોંધ.

બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં આવા વાદોને 'લોકચિંતા' શબ્દથી ઓળખવામાં આવ્યા છે. જુઓ દ.ઘનિકાય — બ્રહ્મજાલસુત્ત. ટીકાકાર આ ઉપરાંત લોકવાદોના બીજા દાખલા આ પ્રમાણે આપે છે: 'અપુત્રની ગતિ ન થાય,' 'કૂતરાં યક્ષ છે,' 'ગાયથી મરનાર કે ગાયને મારનારની ગતિ નથી ઇત્યાદિ.

જંગમ[1] એ અમુક ચોક્કસ કારણોને લીધે હોય છે. બાકી બધાં જ જીવભાવે સમાન છે. તેમાંય જંગમ પ્રાણીઓ વિષે તો આ સ્પષ્ટ સમજાય એવું છે. એટલે, પોતાની જેમ કોઈને દુઃખ નથી ગમતું, માટે કોઈની હિંસા ન કરવી. અહિંસાનો સિદ્ધાંત તે આ જ છે. માટે મુમુક્ષુએ ચાલવામાં, સૂવા બેસવામાં તથા ખાવાપીવામાં સતત જાગૃતિભેર સંયમી ને નિરાસક્ત રહેવું તથા માન, ક્રોધ માયા ને લોભ તજવાં.[2] આ પ્રમાણે સમ્યક્ આચારવાળા[3] થઈ, તથા કર્મો આત્માને ન લેપે એ સારુ અહિંસા, સત્યાદિ પાંચ મહાવ્રતો રૂપી સંવર[4] (એટલે કે વ્રત) દ્વારા સુરક્ષિત બનવું: અને એમ કરી કર્મબંધનના આ લોકમાં પવિત્ર ભિક્ષુએ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરતા સુધી રહેવું. [૮-૧૩]

આમ કહી શ્રીસુધર્મસ્વામી બોલ્યા.

---

૧. જૈન પરિભાષામાં સ્થાવરજંગમ લોકોને માટે त्रसस्थावर એવો પ્રયોગ છે. ત્રસ એટલે ત્રાસ થતાં નાસી જઈ શકે તેવા – જંગમ.

૨. મૂળ શબ્દો उत्कर्ष, ज्वलन, णूम, मध्यस्थ (આખા સંસારમાં બધામાં રહેલો). જુઓ ૧. ૧. ૨ – ૧૨; ૧. ૨. ૩ – ૨૯.

૩. મૂળ : समित, એટલે કે 'સમિતિ'ઓ યુક્ત. અમુક પાંચ નિયમયુક્ત સમ્યક્ પ્રવૃત્તિઓને જૈન પરિભાષામાં સમિતિ કહે છે. (અનુદ્વેગકર—સમ્યક્ રીતે ચાલવું તે.) જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩.

૪. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૪.

ટિપ્પણો

ટિપ્પણ નં૦ ૧ : આગળ આવી ગયેલો [૭-૮] ચાર્વાક મત જેને બીજા ખંડમાં (૨. ૧. ૧૦.) મૂળમાં જ પંચમહાભૂતિક વાદ તરીકે ઓળખાવ્યો છે — તેમાં અને તજ્જીવતચ્છરીરવાદમાં ફેર આટલો જ દેખાય છે કે, તજ્જીવતચ્છરીરવાદ શરીરને જ આત્મા માને છે, જ્યારે પંચમહાભૂતવાદી શરીરાકારે ભેગાં થયેલાં પંચમહાભૂતોમાંથી જુદું ચેતન તત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે, તથા તે શરીરની બધી ચેતન ક્રિયાઓ કરે કરાવે છે, એમ માને છે. જો કે, તે ચેતનનો પણ શરીરના નાશની સાથે નાશ થાય છે જ.

ટિપ્પણ નં૦ ૨ : બૌદ્ધો આત્મા જેવી સ્થાયી, અવિનાશી વસ્તુ નથી માનતા. પરંતુ ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા પાંચ સ્કંધો માને છે. તે પાંચ સ્કંધો આ પ્રમાણે : (૧) પૃથ્વી, પાણી, તેજ અને વાયુ એ ચાર મહાભૂતો તે **રૂપસ્કંધ** (૨) સુખકારક, દુઃખકારક અને ઉપેક્ષાયુક્ત એ ત્રણ પ્રકારની વેદનાઓ તે **વેદનાસ્કંધ** (૩) એક જ જડ સૃષ્ટિના બનેલા મૂર્ત અમૂર્ત એમ સર્વ પદાર્થોનું જે શક્તિ વડે આપણને ઘડો, ગામ એવું ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપ લાગે છે, તે **સંજ્ઞાસ્કંધ** (૪) પ્રેમાદિ કુશળ, દ્વેષાદિ અકુશળ અને અમુક પ્રકારની અભિરુચિ, આવડત વગેરે અવ્યાકૃત સંસ્કારો તે **સંસ્કારસ્કંધ** (૫) ચક્ષુ, શ્રોત્ર, ઘ્રાણ, જિહ્વા, કાય અને મન એ છ વિજ્ઞાનો તે **વિજ્ઞાનસ્કંધ.**

ટિપ્પણ નં૦ ૩ : પાંચ સમિતિઓ આ પ્રમાણે છે :—

(૧) **ઈર્યાસમિતિ** : કોઈ જંતુને ઈજા ન થાય તેમ કાળજીપૂર્વક ચાલવું. (૨) **ભાષાસમિતિ** : સત્ય, હિતકર, પરિમત અને સંદેહ વિનાનું બોલવું. (૩) **એષણાસમિતિ** : જીવનયાત્રામાં આવશ્યક એવાં નિર્દોષ સાધનો મેળવવા સાવધાનતાથી પ્રવૃત્તિ કરવી. (૪) **આદાનનિક્ષેપસમિતિ** : વસ્તુમાત્રને જોઈ તપાસી કાળજીથી લેવી મૂકવી. (૫) **ઉત્સર્ગસમિતિ** : અનુપયોગી વસ્તુ જંતુ વિનાને સ્થળે જોઈ તપાસી નાખવી.

ટિપ્પણ નં૦ ૪: સંવરનો મૂળ અર્થ જૈન પરિભાષામાં, 'કર્મોને આત્મામાં દાખલ થતાં રોકવાં' એવો થાય છે. કર્મબંધનની જૈન કલ્પના એવી છે કે, શુભ અશુભ પ્રવૃત્તિઓ વખતે કર્મરજ આત્મા તરફ ખેંચાય છે અને ત્યાં તેલવાળા શરીર ઉપર ધૂળ ચોંટે તેમ ચોંટી જાય છે. કર્મો આત્મામાં દાખલ થાય તેને આસ્રવ કહે છે. અને તે આસ્રવને રોકવા તેનું નામ સંવર. ઉપર જણાવેલી સમિતિરૂપ સમ્યક્ પ્રવૃત્તિથી, તથા સમજપૂર્વક મન વાણી અને કાયાને ઉન્માર્ગેથી રોકવારૂપી ગુપ્તિ (રક્ષણ) થી, ક્ષમા, માર્દવ, શૌચ, સત્ય, સંયમ, તપ, ત્યાગ, અપરિગ્રહ અને બ્રહ્મચર્યરૂપ ધર્મથી, જીવનશુદ્ધિમાં ઉપયોગી થાય તેવા તાત્ત્વિક ચિંતનથી (અનુપ્રેક્ષા), ધર્મમાર્ગમાં ટકી રહેવા અને કર્મબંધનો ખંખેરી નાખવા સમભાવપૂર્વક આચરેલી તિતિક્ષાથી (પરિષહ), તથા આત્મિક શુદ્ધ દશામાં સ્થિર થવાના પ્રયત્નરૂપ ચારિત્રથી સંવર સિદ્ધ થાય છે. જુઓ તત્ત્વાર્થ સૂત્ર અ. ૯, સૂત્ર ૨.

અધ્યયન ૨ જું

કર્મનાશ

૧

શ્રીસુધર્મસ્વામી પછી કહેવા લાગ્યા :

મનુષ્યજન્મ મળવો દુર્લભ છે, અને એક વાર ગયેલી પળ પાછી ફરતી નથી. મૃત્યુ તો બાલ્ય, યૌવન કે જરા એ કોઈ પણ અવસ્થામાં ગમે ત્યારે આવીને ઊભું રહે છે. માટે તમે બધા સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા વેળાસર પ્રયત્ન કરો । (૧)

---

(૧) મૂળ: वेयालिय। તેના બે અર્થ થાય. वैदारिक તેમજ वैतालीय। આ અધ્યયન વૈતાલિક છંદમાં છે એટલે वैतालीय અર્થ પણ બેસે; તેમજ विदृ–विदलन 'કર્મનો નાશ' એ આ અધ્યયનનો વિષય છે, એટલે वैदारिक અર્થ પણ બેસે.

મનુષ્યો જીવન દરમ્યાન કામભોગોમાં તેમજ આપ્તજનાદિના સ્નેહમાં અટવાઈ રહે છે. તથા પોતાને તેમજ પોતાનાં સંબંધીઓને માટે અનેક સારાંનરસાં કર્મો કર્યા કરે છે. પરંતુ દેવ ગાંધર્વ સર્વને આયુષ્ય પૂરું થયે, ન ગમતું હોવા છતાં, પોતાના પ્રિય સંજોગો અને સંબંધો છોડીને અવશ્ય જવું પડે છે; તથા પોતપોતાનાં કર્મનાં ફળ જાતે એકલા ભોગવવાં પડે છે. તે વખતે રાજ્યવૈભવ, ધનસંપત્તિ, શાસ્ત્રજ્ઞાન, ધર્મજ્ઞાન, બ્રાહ્મણપણું કે ભિક્ષુપણું કોઈને પોતાનાં પાપકર્મનાં ફળમાંથી બચાવી શકતાં નથી. માટે, વખત છે ત્યાં સુધી, એ ક્ષુદ્ર તથા દુઃખરૂપ કામભોગોથી નિવૃત્ત થઈ, સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરો. જેથી, કર્મો તેમજ કર્મોના હેતુઓનો નાશ કરી, તમે આ દુઃખચક્રમાંથી મુક્ત થઈ શકો. [૧-૭] આ અંતવાન જીવિત દરમ્યાન મૂઢ મનુષ્યો જ જગતના કામભોગોમાં મૂર્છિત રહે. સમજુ પુરુષે તો ઝટપટ તેમાંથી વિરત થઈ, પરાક્રમ અને પુરુષાર્થપૂર્વક નિર્વાણપ્રાપ્તિનો માર્ગ હાથ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. [૧૦,૧૨]

પરંતુ, એ કર્મનાશનો માર્ગ ઘણો સૂક્ષ્મ તથા દુર્ગમ છે. ઘણાય મનુષ્યો તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને ઘરબાર સંન્યાસી થઈ, ભિક્ષાચર્યા સ્વીકારે છે, નગ્નાવસ્થા સ્વીકારે છે, તથા મહિના મહિનાને આંતરે ખાવારૂપી કઠોર તપશ્ચર્યાઓ કરે છે. પરંતુ પોતાની આંતર કામનાઓ નિર્મૂળ ન કરી શકતા હોવાથી, તેઓ કર્મચક્રમાંથી મુક્ત થવાને બદલે, તેમાં ને તેમાં રહેંસાયા કરે છે. મનુષ્યે પ્રથમ જ્ઞાની પુરુષોનું શરણ સ્વીકારી, તેમની પાસેથી યોગ્ય માર્ગ જાણી, તેમણે બતાવેલા માર્ગે પ્રયત્નપૂર્વક તથા યોગયુક્ત

બની, આગળ વધવું. સામાન્ય માર્ગ ઉપર ચાલવામાં જ કેટલી આંટીઘૂંટી જાણવાની હોય છે ? તો પછી, આ કર્મનાશના દુર્ગમ માર્ગે જતાં ગોથાં ન ખાઈ જવાય તે માટે, પ્રથમ એ માર્ગના ભોમિયા પુરુષનું શરણ સ્વીકારવું જોઈએ. વળી સામાન્ય જીવનવ્યહારમાં જેમ અનેક મુશ્કેલીઓ સહન કરવાની હોય છે, તેમ જેને આત્માનું હિત સાધવું છે, તેને એ માર્ગે જતાં કેટલીય મુશ્કેલીઓનો વીરતા પૂર્વક સામનો કરવાનો હોય છે. એ બધાથી ગભરાઈ ગયે કેમ ચાલે ? તેણે તો, છાણાં થાપેલી દીવાલ જેમ છાણાં ઉખાડી નાખવાથી પાતળી થઈ જાય, તેમ પોતાનાં શરીર મનનાં પડ વ્રતસંયમાદિથી ઊખડી જવાથી, તે બંનેને કૃશ થઈ જતાં જોવાનાં છે. એ બધું કાંઈ સહેલું નથી. જે સાચો વૈરાગ્યવાન તથા તીવ્ર મુમુક્ષુ છે, સંત પુરુષોએ શાસ્ત્રોમાં બતાવેલ માર્ગને જે અનુસરે છે, તથા જે કઠોર તપસ્વી છે, તે જ ધૂળથી છવાયેલી પંખિણીની પેઠે પોતાનાં કર્મ ખંખેરી નાખી શકે છે, બીજું કોઈ નહીં. [૮–૯, ૧૧, ૧૩–૧૫]

સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા સાંસારિક સંબંધો છોડીને ચાલી નીકળેલા ભિક્ષુને, સૌથી પ્રથમ પોતાના પૂર્વસંબંધીઓ પ્રત્યેની મમતા દૂર કરવી પડે છે. કોઈ વખત ભિક્ષા માગવા તે પોતાને ઘેર આવી ચડે છે, ત્યારે તે બધાં તેને સામટાં ઘેરી લઈ, વિનંતિઓ, કાકલૂદીઓ અને રુદન વગેરેથી સમજાવવા લાગે છે. વૃદ્ધ માતપિતા વગેરે તેને કરગરતાં કહે છે કે, 'અમને આમ અસહાય છોડી જવાને બદલે અમારું ભરણપોષણ કર. એ તારી સૌથી પહેલી ફરજ

છે. તેને જીતી કરીને તું શું પુણ્ય પ્રાપ્ત કરી શકીશ ? વળી તેઓ તેને એક જ વંશરક્ષક પુત્ર ઉત્પન્ન થતા સુધી જ ઘરમાં રહેવાનું કહીને સમજાવે છે; તથા બીજી પણ ઘણી લાલચો બતાવે છે. કોઈ વાર બળજબરી પણ વાપરે છે. જોતાં જેને જીવિત ઉપર મમતા નથી, એવા ભિક્ષુને તેઓ કાંઈ કરી શકતાં નથી. પરંતુ સગાંસંબંધીમાં મમતાવાળા અસંયમી ભિક્ષુઓ તે વખતે મોહ પામી જાય છે, અને ઘેર પાછા ફરી, ધૃષ્ટતાપૂર્વક બમણા વેગથી પાપકર્મો કરવાં શરૂ કરે છે ! માટે બુદ્ધિમાન ભિક્ષુએ પ્રથમ પોતામાં રહેલી એ માયામમતા દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. આ મહામાર્ગમાં પરાક્રમી પુરુષો જ અંત સુધી સ્થિર રહી શકે છે. [૧૬–૨૨]

૨

સગાંસંબંધીઓમાં મમતા જેવું જ આ માર્ગમાં બીજું મોટું વિઘ્ન તે અહંકાર છે. ઘણા ભિક્ષુઓ ગોત્ર વગેરેને કારણે અભિમાન કરે છે તથા બીજાનો તિરસ્કાર કરે છે. પરંતુ સાચો મુનિ તો પોતાની મુક્તાવસ્થાનો પણ ગર્વ નથી કરતો. તેમ, ખરો ચક્રવર્તી રાજા, સંન્યાસી થયેલા પોતાના એક વખતના દાસાનુદાસનું પણ વિના સંકોચે યથાયોગ્ય સન્માન કરે છે. અહંકારપૂર્વક બીજાનો તિરસ્કાર કરવો, એ પાપરૂપ છે. માટે મુમુક્ષુએ, કશી વાતનું અભિમાન કર્યા સિવાય, અપ્રમત્ત રીતે, સાધુ પુરુષોએ બતાવેલ સંયમધર્મમાં[1] સમાન વૃત્તિથી અલીપ્ત રહેવું;

---

૧. જૈન મોક્ષસાધન સંયમપ્રધાન હોવાથી, તેને માટે 'સંયમ' અથવા 'સંયમધર્મ' એવો પ્રયોગ ઘણો આવે છે.

તથા દૂરનો વિચાર કરી, શરૂઆતમાં ગમે તેટલી મુશ્કેલીઓ આવી પડે તોપણ, પોતાના માર્ગમાં અડગ રહીને વિચરવું. આ પ્રકારે જે સતત્ સંયમધર્મનું સંપૂર્ણ પાલન કરી શકે છે, તથા સર્વ પ્રકારની આસક્તિ દૂર થવાથી જેની પ્રજ્ઞા સરોવર જેવી નિર્મળ બની છે, તેવો મુનિ ધર્મનો તથા પ્રવૃત્તિઓનો અંત પામી શકે છે અને જગતના પદાર્થોમાં મમત્વવાળા અને પોતાની કામનાઓ તૃપ્ત ન થવાથી શોક કરતા અન્ય સંસારીઓને ઉપદેશ વડે માર્ગ બતાવી શકે છે. સંસારના સર્વ પ્રાણોને સુખદુઃખની બાબતમાં પોતાની સમાન જાણી, સર્વ પ્રકારની હિંસાથી વિરત થયેલો તે મુનિ, અંતકાળ પૂર્વે જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી કૃતકૃત્ય થાય છે. માટે જગતના પદાર્થોને આ લોકમાં તેમજ પરલોકમાં પણ દુઃખ આપનાર તથા ક્ષણભંગુર જાણી, ઘરનો ત્યાગ કરી બહાર ચાલ્યા આવો. પદાર્થોમાં તીવ્ર આસકિત તથા જગતનાં વંદનપૂજન, એ કાંટો બહુ સૂક્ષ્મ છે તથા મહાકષ્ટે કાઢી શકાય તેવો છે. માટે બુદ્ધિશાળી પુરુષે જગતના સંસર્ગનો ત્યાગ કરી, એકલા થઈ જવું અને મનવાણીને અંકુશમાં રાખી, સમાધિ અને તપમાં પરાક્રમી બનવું. [૧–૧૨]

પરંતુ, એમ સર્વ સંબંધોનો ત્યાગ કરી, એકલા ફરવું ઘણું મુશ્કેલ છે. એકલા વિચરનાર ભિક્ષુને નિર્જન સ્થાનોમાં કે શૂન્ય ઘરમાં નિવાસ કરવાનો હોય છે. ત્યાં જમીન ઊંચીનીચી હોય, ડાંસમચ્છર હોય તેમજ સાપ વગેરે ભયંકર પ્રાણીઓનો પણ વાસ હોય. છતાં, તેણે તેથી ગભરાઈને, બારણાં બંધ કરી કે ઘાસ પાથરી, રસ્તો ન કાઢવો. કારણ તેણે તે ભયોને જીતવાના જ છે. તો જ તે એવી નિર્જન જગાઓમાં

શાંતિથી, એકાગ્રતાપૂર્વક સ્થિર થઈને ધ્યાનાદિ કરી શકે અથવા ચોક્કસ વખતે ત્યાં હોય ત્યાં ઉતારો કરનાના યતિધર્મનું પાલન કરી શકે.

જ્યાં સુધી તે એકાંતમાં નિર્ભયતાથી રહી શકતો નથી, ત્યાં સુધી તે વસતીમાં કે સોબતમાં રહેવા પ્રયત્ન કરે છે. અને સાધુ માટે સંગ જેવી જોખમકારક એકે વસ્તુ નથી. બીજી બધી રીતે માણસ ઉચ્ચ ચારિત્ર્ય અને સંયમને પાળતો હોય, છતાં જો તે સંગદોષનો ત્યાગ ન કરે, તો તે તથાગત બન્યો હોય તો પણ સમાધિથી ચ્યુત થઈ જાય. કારણ, સંગ એ કજિયાનું, આસક્તિનું તથા પૂર્વે ભોગવેલા ભોગોની સ્મૃતિનું કારણ છે. માટે બુદ્ધિશાળી ભિક્ષુએ સંસારીઓના સંસર્ગથી દૂર રહેવું, તથા જીવિતને ક્ષણભંગુર જોઈ, સર્વ પ્રકારનો પ્રમાદ દૂર કરી, મોહમાયાથી રહિત થઈ, સ્વચ્છંદે અનુસરવું છોડી દઈ, શીતોષ્ણ વગેરે દ્વંદ્વો સહન કરી લઈ, જ્ઞાની પુરુષોએ બતાવેલા ધર્મને જ અનુસરવો. [૧૩–૨૨]

વધારે શું કહેવું ? કુશળ દ્યૂતકાર જેમ ખોટા દાવ[1] છોડી દઈ, સારામાં સારો દાવ જ લે છે, તેમ તમે પણ સ્ત્રીસંગાદિ ગ્રામધર્મો તથા ભોગવેલા વિષયોની કામના કરવાનું મૂકી દઈ, જગતને તારનારા સંતપુરુષોએ ઉપદેશેલા સર્વોત્તમ ધર્મમાર્ગને જ અનુસરવા માંડો. જેઓ મનને દૂષિત કરનારા વિષયોમાં ડૂબેલા નથી, તેઓ જ સંત પુરુષોના માર્ગને અનુસરવા શક્તિમાન થાય છે. માટે તમે મનના મોહને દૂર કરી, માયા, લોભ, માન, ક્રોધ, પ્રમાદ કે

1. મૂળ : કલિ, ત્રેતા અને દ્વાપર નામના પાસા. કૃતનો પાસો જ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે.

શિથિલતાનો ત્યાગ કરી, તેમજ નકામી વાતચીત, પડપૂછ કે વાતડહાપણ વગેરે નિરર્થક પ્રવૃત્તિઓમાં વખત ખોવાનું છોડી, પોતાના કલ્યાણમાં તત્પર થાઓ, ધર્માર્થ સાધવાની ઉત્કંઠા વાળા બનો અને તપ વગેરેમાં પ્રબળ પુરુષાર્થ દાખવો. મન વચન અને કાયા ઉપર જેણે કાબૂ મેળવ્યો નથી, તેને માટે આત્મકલ્યાણ સધાવું સહેલું નથી.

મહર્ષિ જ્ઞાતપુત્ર[1] વગેરેએ જીવો ઉપરની કરુણાથી, જગતનું સંપૂર્ણ તત્ત્વ જાણી, જે પરમ ધર્મમાર્ગ[2] ઉપદેશ્યો છે, તે અદ્‌ભુત છે. માટે સદ્‌ગુરુની આજ્ઞાનુસાર તે માર્ગ વડે આ સંસારરૂપી મહાન પ્રવાહનો અંત લાવો. [૨૨–૩૨]

૩

એ જ વિષયને આગળ ચલાવતા સુધર્મસ્વામી કહેવા લાગ્યાઃ—

કામોને રોગરૂપ સમજી, જેઓ સ્ત્રીઓથી અભિભૂત નથી થતા, તેમની ગણના મુક્ત પુરુષો સાથે થાય છે. જેઓ કામભોગને જીતી શકે છે, તેઓ જ તેમનાથી પર વસ્તુને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પરંતુ કોઈ વીરલા મનુષ્યો જ તેમ કરી શકે છે. બાકી, બીજાં મનુષ્યો તો કામભોગોમાં આસક્ત અને મૂઢ બની જાય છે. એટલું જ નહિ, ઊલટાં તેમાં બહાદુરી માને છે. તેઓ માત્ર વર્તમાનકાળ જ દેખી

---

૧. જ્ઞાત નામના રાજવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ મહાવીર સ્વામી.

૨. મૂળ : समाधि। જૈન ગ્રંથમાં समाधि શબ્દ યોગના રૂઢ અર્થમાં નથી વપરાતો, પણ सम्यक् आधीयते मोक्षं प्रति आत्मा येन એટલે કે, જે જે સાધન વડે આત્મા મોક્ષ પ્રત્યે વ્યવસ્થિત થાય, તે બધાં સાધનના અર્થમાં વપરાય છે.

રહે છે અને કહે છે કે, પરલોક કોણે જોઈ આવ્યું છે? તેવાં મનુષ્યોને ગમે તેટલું સમજાવો પણ તેઓ પોતાનાં વિષયસુખો છોડી શકતાં જ નથી. નબળા બળદને ગમે તેટલો મારો કૂટો, પણ તે આગળ ચાલવાને બદલે ઊલટો ગળિયો થઈને બેસી પડે છે. તેના જેવી દશા વિષયરસ ચાખેલા મનુષ્યની છે. વિષયોમાં લેશમાત્ર સુખ નથી તથા તે ક્ષણભંગુર છે, એમ જાણવા છતાં, તથા આયુષ્ય પણ તેવું જ હોવા છતાં, તેઓ છેવટ સુધી તેમને વળગી રહે છે. અને અંતે, તે ભોગોને કારણે કરેલાં હિંસાદિ અનેક પાપકર્મોનાં ફળ ભોગવવા, તેમને હીન આસુરી ગતિને પામવું પડે છે. તે વખતે તેઓ પસ્તાય છે અને વિલાપ કરે છે. આવાં મનુષ્યો દયા ખાવા જેવાં છે. કારણ, તેઓ જ્ઞાનીઓએ ઉપદેશેલા મોક્ષમાર્ગને જાણતાં નથી; તેમજ સંસારનું સત્ય સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ કરી, જેણે તેમાંથી છૂટવાનો માર્ગ બતાવ્યો છે, તેવા મુનિના વચન ઉપર પણ તેમને શ્રદ્ધા નથી. અનંત વાસનાઓથી ઘેરાયેલા તે અંધ મનુષ્યો પોતાની અથવા પોતાના જેવી બીજાની અંધતાને જ ઉત્તરોત્તર અનુસર્યા કરી, ફરી ફરી મોહ પામ્યા કરે છે અને સંસારચક્રમાં ભટક્યા કરે છે. [૨–૧૨]

માટે, વિવેકી પુરુષે ગૃહસ્થાશ્રમ દરમ્યાન પણ, પોતાની યોગ્યતાનુસાર અહિંસાદિ વ્રતો પાળવા પ્રયત્ન કરવો. અને જેને મહાપુરુષોએ કહેલા ઉપદેશને સાંભળી, સત્ય માર્ગ ઉપર શ્રદ્ધા જન્મી છે, તેણે તો પ્રવ્રજ્યા લઈ સત્યપ્રાપ્તિ અર્થે જ સર્વભાવે પ્રયત્નશીલ બનવું તથા તેમાં સ્થિર થવું. તેણે તો રાગદ્વેષાદિનો ત્યાગ કરી, મન વચન અને કાયાને સંયમમાં રાખી, નિરંતર પરમાર્થપ્રાપ્તિમાં જ મંડ્યા રહેવું.

કારણ, મૂર્ખ મનુષ્ય જ સાંસારિક પદાર્થો અને સંબંધીઓને પોતાનું શરણ માની, તેમાં બંધાઈ રહે છે. તે જાણતો નથી કે, અંતે તો તે બધાંને છોડી એકલા જ જવાનું છે તથા પોતાનાં કર્મોનાં વિષમ પરિણામો ભોગવતા, દુઃખથી પીડાઈ હંમેશાં આ યોનિચક્રમાં ભટકવું પડવાનું છે. પોતાનાં કર્મો ભોગવ્યા વિના કોઈનો છૂટકો જ નથી અને દરેકને તેનાં કર્મો અનુસાર જ દશા પ્રાપ્ત થાય છે. માટે જાગૃત થાઓ! વર્તમાનકાળ એ જ એકમાત્ર તક છે અને બોધપ્રાપ્તિ સુલભ નથી. માટે આત્મકલ્યાણ સારુ તીવ્રતાથી કમર કસો. ત્રણે કાળના સંતપુરુષો ભારપૂર્વક એ જ વસ્તુ કહેતા આવ્યા છે તથા વિશાલા નગરીના રહેવાસી જ્ઞાતપુત્ર ભગવાન મહાવીરે પણ એ જ કહ્યું છે. સર્વ પ્રકારે[1] હિંસાદિ પાપકર્મોથી રહિત થાઓ, આત્માના કલ્યાણમાં તત્પર બનો, અને ફળની કામના રાખ્યા વિના સંયમધર્મમાં પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરો. એ જ માર્ગે અનંત પુરુષો સિદ્ધિ પામ્યા છે અને બીજા પણ પામશે.[2] [૧૩–૨૨]

એમ કહી શ્રીસુધર્મા થોભ્યા.

---

૧. મન, વાણી અને કાયાથી; તથા કરવાથી, કરાવવાથી કે અનુમતિ આપવાથી.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં ૧.

ટિપ્પણો

ટિપ્પણ નં૦ ૧ : આ અધ્યયનનો ઉપદેશ ઋષભદેવે પોતાના ૯૮ પુત્રોને આપ્યો હતો એમ ટીકાકાર જણાવે છે. ઋષભદેવ સો પુત્રોને રાજ્ય વહેંચી આપી, સાધુ થયા હતા. તેમાંથી ભરતે ચક્રવર્તી થવા પોતાના બધા ભાઈઓને પોતાને તાબે થવા જણાવ્યું, ત્યારે ૯૮ ભાઈઓ પિતાની સલાહ લેવા ગયા. તે વખતે ઋષભદેવે તેમને સાંસારિક કામનાઓથી પર વસ્તુનો ઉપદેશ આપી, તેમને સંસારથી વિમુખ કર્યા. એટલે તે સંન્યાસી થયા. ૯૯ મા ભાઈ બાહુબલિએ ભરતનું કહેણ સ્વીકાર્યું નહીં અને તેને હરાવ્યો. પરંતુ પછી તે પણ બીજા ભાઈઓને પેઠે સંન્યાસી થયા, એટલે ભરત પૂર્ણ ચક્રવર્તી થયો.

અધ્યયન ૩ જું

જુદાં જુદાં વિઘ્નો

૧

શ્રીસુધર્મસ્વામી આગળ કહેવા લાગ્યા :

ઘણા લોક આવેશમાં આવી જઈ, પ્રથમથી કશી મુશ્કેલીઓનો વિચાર કર્યા વિના, ભિક્ષુજીવન સ્વીકારી બેસે છે. પછી, જ્યારે એક પછી એક મુશ્કેલીઓ આવતી જાય છે, ત્યારે તેઓ હતાશ થઈ જાય છે તથા ઢીલા થઈ બેસી પડે છે. ઘણા ભિક્ષુઓ હેમંતની ટાઢ કે ગ્રીષ્મનો તાપ દેખી ગભરાઈ જાય છે; જ્યારે કેટલાક ભિક્ષા માગવા જતાં ખિન્ન થઈ જાય છે. શેરીઓમાં કરડકણા કૂતરા તેમને જોઈ કરડવા દોડે છે તથા ઘણા અસંસ્કારી લોકો તેમને ગમે તેવા શબ્દો સંભળાવી તેમનો તિરસ્કાર કરે છે. તેઓ કહે છે કે : "કામ કરવું પડે એટલે સાધુ થયા!" વળી બીજાઓ તેમને, 'નાગડા, ભિખારા, અધમ, મૂંડિયા, ખસિયલ, ગંદા, કે અપશુકનિયા' કહીને ગાળો ભાંડે છે.

તે વખતે નબળા મનનો ભિક્ષુ ભીરુ થઈ જાય છે. વળી ત્યારે ડાંસમચ્છર કરડે છે, અને ઘાસની અણીઓ ખૂંચે છે, ત્યારે તેને પોતાના ભિક્ષુજીવનની સાર્થકતા વિષે જ શંકા આવે છે: 'કદાચ પરલોક જેવું કોઈ જ ન હોય અને મરણ એ જ બધાનો અંત હોય તો!' બીજા કેટલાક, વાળ ચૂંટાવવા પડતા હોવાથી ત્રાસી જાય છે; અથવા બ્રહ્મચર્ય પાળી ન શકાવાથી હારી જાય છે. વળી કોઈ વાર ભિક્ષુ ફરતાં ફરતાં સરહદના ભાગોમાં જઈ ચડે છે, તો ત્યાંના લોકો તેને જાસૂસ કે ચોર સમજી પકડે છે અને મારે છે. તે વખતે, ગુસ્સામાં પતિને છોડી ચાલી નીકળેલી સ્ત્રીની પેઠે તે ઘર યાદ કરે છે! આ બધાં વિઘ્નો અસહ્ય બહુ કઠોર છે તથા દુ:સહ છે, છતાં તેમનાથી ગભરાઈ પાછા ભાગવાને બદલે, ધીરજથી તેમને સહન કરતાં શીખવું જોઈએ.

૨

વળી પોતાના નાજુક સ્નેહસંબંધો તોડતાં પણ નવા ભિક્ષુને ઓછી મુશ્કેલી નથી પડતી. તેને ભિક્ષા માગવા આવેલો દેખી, સગાંસંબંધીઓ તેને ઘેરી લઈ વિલાપ કરવા માંડે છે કે: "હે તાત! અમે તને ઉછેરી મોટો કર્યો, હવે તું અમારું ભરણપોષણ કર. તેમ કરવાને બદલે તું અમારો ત્યાગ કેમ કરે છે? વૃદ્ધ માતાપિતાનું ભરણપોષણ કરવું એ તો આચાર છે. તેનો ત્યાગ કરવાથી તને ધર્મ શી રીતે પ્રાપ્ત થશે? તારા વડીલો [illegible] જીવતા છે, તારા પુત્રો હજુ બાળક છે, તારી સ્ત્રી પણ જુવાન છે. રખે તે અવળે માર્ગે ચડી જાય! માટે

હે તાત ! તું ઘેર પાછો ચાલ. તારે હવે કાંઈ કામ નહીં કરવું પડે. અમે બધા તને મદદ કરીશું. તારું દેવું અમે વહેંચી લીધું છે અને વેપારધંધા માટે તારે ફરી પૈસા જોઈતા હશે તો પણ અમે આપીશું. માટે એક વાર તું પાછો ચાલ. પછી તને ન ફાવે તો ભલે પાછો ચાલ્યો જજે. એમ કરવાથી તારા શ્રમણપણાને વાંધો નહીં આવે.” આ બધું સાંભળી, સ્નેહીઓના દુસ્તર સ્નેહબંધમાં બંધાયેલો નબળા મનનો માણસ ઘર તરફ દોડવા માંડે છે. અને તેનાં સંબંધીઓ પણ, એક વાર તે હાથમાં આવ્યો એટલે, તેને ચારે બાજુથી ભોગવિલાસમાં જકડી લઈ, પળ વાર વીલો મૂકતાં નથી.

આ ઉપરાંત બીજાં પણ ઘણાં પ્રલોભનો છે. કોઈ પવિત્ર જીવન ગાળનારા ઉત્તમ સાધુને જોતાં જ રાજાઓ, અમાત્યો તથા બ્રાહ્મણક્ષત્રિયો તેને વીંટળાઈ વળે છે અને સત્કારપૂર્વક તેને પોતાને ત્યાં નિમંત્રણ આપે છે. તેઓ કહે છે, “ હે મહર્ષિ ! અમારા આ રથવાહન, સ્ત્રી, અલંકાર, શય્યા વગેરે સર્વ પદાર્થો આપના જ છે. આપ કૃપા કરી તેમનો સ્વીકાર કરો, જેથી અમારું કલ્યાણ થાય. અમારે ત્યાં પધારવાથી આપના વ્રતનો ભંગ નહીં થાય. તે ઉપરાંત, હવે આપે ઘણી તપશ્ચર્યાઓ કરી છે. હવે આવા પદાર્થોનો સ્વીકાર કરવાથી આપને દોષ નહિ લાગે. ” આવું સાંભળી, પરાણે ભિક્ષુજીવન ગાળતા તથા તપશ્ચર્યાથી કંટાળેલા નબળા લોકો, ઢોળાવ ચડતા ઘરડા બળદની પેઠે, અધવચ બેસી પડે છે અને કામભોગોથી લોભાઈ, સંસાર તરફ પાછા ફરે છે.

૩

વળી કેટલાક ભિક્ષુઓ પહેલેથી જ આત્મવિશ્વાસ વિનાના હોય છે. ઓગો વગેરેથી કે ગરમ પાણી પીવા વગેરેના કડક નિયમોથી પોતે ક્યારે હારી જશે, તેનો ભરોસો એમને નથી હોતો. તેઓ પ્રથમથી જ, તેવો પ્રસંગ આવે ત્યારે આજીવિકામાં વાંધો ન આવે તે માટે, વૈદક, જ્યોતિષ વગેરે ગુજરાનનાં સાધન શોધી રાખે છે. આવા માણસોથી કાંઈ જ થઈ શકતું નથી. કારણ, મુશ્કેલી આવે ત્યારે તેની સામે ઝૂઝવાને બદલે, તેઓ પહેલેથી શોધી રાખેલાં બચાવનાં સાધનોનો આશરો લઈ બેસી જાય છે. મુમુક્ષુએ તો પ્રાણ હાથમાં લઈ નિઃશંકતાથી અડગપણે પોતાના માર્ગમાં આગળ વધવું જોઈએ. [૧-૭]

ભિક્ષુને વળી ભિન્ન ભિન્ન આચારવિચારવાળા પરતીર્થિકોના આક્ષેપોનો[1] પણ સામનો કરવાનો હોય છે. તે વખતે પોતાના માર્ગમાં દૃઢ નિશ્ચય વિનાનો ભિક્ષુ ગભરાઈ જાય છે અથવા શંકિત બની જાય છે.

પરતીર્થિકો દ્વેષથી તેને ઉતારી પાડવા, તેના આચારવિચાર વિષે ગમે તેવા આક્ષેપો કરે છે. તે વખતે બુદ્ધિશાળી ભિક્ષુએ ગભરાયા વિના, ચિત્તને સ્વસ્થ રાખી, અનેક ગુણોથી યુક્ત એવી યુક્તિસંગત વાણીથી તેમનો રદિયો આપવો. કેટલાક પરતીર્થિકો, જૈન ભિક્ષુઓ સામે એવો આક્ષેપ કરે છે કે, 'તમે લોકો પોતાના સંઘનો કોઈ ભિક્ષુ માંદો પડે ત્યારે, તેને માટે ભિક્ષા માગી લાવી તેને ખવરાવો છો. એટલે તમે એકબીજામાં આસક્તિવાળા તથા

1. બીજા તીર્થ-ધર્મમાર્ગ-ને અનુસરનાર, પરવાદી.

હે તાત ! તું ઘેર પાછો ચાલ. તારે હવે કાંઈ કામ નહીં કરવું પડે. અમે બધા તને મદદ કરીશું. તારું દેવું અમે વહેંચી લીધું છે અને વેપારધંધા માટે તારે ફરી પૈસા જોઈતા હશે તો પણ અમે આપીશું. માટે એક વાર તું પાછો ચાલ. પછી તને ન ફાવે તો ભલે પાછો ચાલ્યો જજે. એમ કરવાથી તારા શ્રમણપણાને વાંધો નહીં આવે.” આ બધું સાંભળી, સ્નેહીઓના દુસ્તર સ્નેહબંધમાં બંધાયેલો નબળા મનનો માણસ ઘર તરફ દોડવા માંડે છે. અને તેનાં સંબંધીઓ પણ, એક વાર તે હાથમાં આવ્યો એટલે, તેને ચારે બાજુથી ભોગવિલાસમાં જકડી લઈ, પળ વાર વીલો મૂકતાં નથી.

આ ઉપરાંત બીજાં પણ ઘણાં પ્રલોભનો છે. કોઈ પવિત્ર જીવન ગાળનારા ઉત્તમ સાધુને જોતાં જ રાજાઓ, અમાત્યો તથા બ્રાહ્મણક્ષત્રિયો તેને વીંટળાઈ વળે છે અને સત્કારપૂર્વક તેને પોતાને ત્યાં નિમંત્રણ આપે છે. તેઓ કહે છે, “ હે મહર્ષિ ! અમારા આ રથવાહન, સ્ત્રી, અલંકાર, શય્યા વગેરે સર્વ પદાર્થો આપના જ છે. આપ કૃપા કરી તેમનો સ્વીકાર કરો, જેથી અમારું કલ્યાણ થાય. અમારે ત્યાં પધારવાથી આપના વ્રતનો ભંગ નહીં થાય. તે ઉપરાંત, હવે આપે ઘણી તપશ્ચર્યાઓ કરી છે. હવે આવા પદાર્થોનો સ્વીકાર કરવાથી આપને દોષ નહિ લાગે. ” આવું સાંભળી, પરાણે ભિક્ષુજીવન ગાળતા તથા તપશ્ચર્યાથી કંટાળેલા નબળા લોકો, ઢોળાવ ચડતા ઘરડા બળદની પેઠે, અધવચ બેસી પડે છે અને કામભોગોથી લોભાઈ, સંસાર તરફ પાછા ફરે છે.

3

વળી કેટલાક ભિક્ષુઓ પહેલેથી જ આત્મવિશ્વાસ વિનાના હોય છે. સ્ત્રીઓ વગેરેથી કે ગરમ પાણી પીવા વગેરેના કડક નિયમોથી પોતે ક્યારે હારી જશે, તેનો ભરોસો એમને નથી હોતો. તેઓ પ્રથમથી જ, તેવો પ્રસંગ આવે ત્યારે આજીવિકામાં વાંધો ન આવે તે માટે, વૈદક, જ્યોતિષ વગેરે ગુજરાનનાં સાધન શોધી રાખે છે. આવા માણસોથી કાંઈ જ થઈ શકતું નથી. કારણ, મુશ્કેલી આવે ત્યારે તેની સામે ઝૂઝવાને બદલે, તેઓ પહેલેથી શોધી રાખેલાં બચાવનાં સાધનોનો આશરો લઈ બેસી જાય છે. મુમુક્ષુએ તો પ્રાણ હાથમાં લઈ નિઃશંકતાથી અડગપણે પોતાના માર્ગમાં આગળ વધવું જોઈએ. [૧-૭]

ભિક્ષુને વળી ભિન્ન ભિન્ન આચારવિચારવાળા પરતીર્થિકોના આક્ષેપોનો[1] પણ સામનો કરવાનો હોય છે. તે વખતે પોતાના માર્ગમાં દૃઢ નિશ્ચય વિનાનો ભિક્ષુ ગભરાઈ જાય છે અથવા શંકિત બની જાય છે.

પરતીર્થિકો દ્વેષથી તેને ઉતારી પાડવા, તેના આચારવિચાર વિષે ગમે તેવા આક્ષેપો કરે છે. તે વખતે બુદ્ધિશાળી ભિક્ષુએ ગભરાયા વિના, ચિત્તને સ્વસ્થ રાખી, અનેક ગુણોથી યુક્ત એવી યુક્તિસંગત વાણીથી તેમનો રદિયો આપવો. કેટલાક પરતીર્થિકો, જૈન ભિક્ષુઓ સામે એવો આક્ષેપ કરે છે કે, 'તમે લોકો પોતાના સંઘનો કોઈ ભિક્ષુ માંદો પડે ત્યારે, તેને માટે ભિક્ષા માગી લાવી તેને ખવરાવો છો. એટલે તમે એકબીજામાં આસક્તિવાળા તથા

૧. બીજા તીર્થ–ધર્મમાર્ગ–ને અનુસરનાર, પરવાદી.

એકબીજાને પરાધીન છો.' તે વખતે તેમને જવાબ આપવો કે, 'તમે તો તેથી પણ ભૂંડું કરો છો. કેમકે, તેવે વખતે તમે ગૃહસ્થીઓ પાસે માંદા માણસને ઉદ્દેશીને ભોજન તૈયાર કરાવી મંગાવો છો અને તેમનાં જ વાસણોમાં આરોગો છો ! આમ પોતાને માટે ખાસ તૈયાર કરેલું નિષિદ્ધ અન્ન ખાવું સારું કે પોતાના સાથીએ ગૃહસ્થો પાસેથી વધ્યુંઘટ્યું માગી આણેલું નિર્દોષ ભોજન ખાવું સારું ?' તેઓને આમ સચોટ રદિયો મળે છે, ત્યારે તેઓ આગળ બોલી શકતા નથી. પછી તેઓ ગાળાગાળી કરવા લાગે છે. પણ ડાહ્યા ભિક્ષુએ સ્વસ્થ રહી, સામો વાદી તપી ન જાય તે રીતે તેને શાંતિથી યોગ્ય જવાબ આપવો. [૮–૧૯]

૪

બીજા કેટલાક પરતીર્થિકો એવો આક્ષેપ કરે છે કે, "બીજ ધાન્ય વગેરે ખાવામાં તેમજ ઠંડું પાણી પીવામાં[૧] એવો તે શો વાંધો છે, કે તમે તેમનો ત્યાગ કરો છો ? વિદેહનો રાજા નમિ તેમજ રામગુપ્ત વગેરે બીજ–ધાન્યાદિ પદાર્થો ખાતા હોવા છતાં સિદ્ધિ પામ્યા હતા. તેમજ બાહુક તથા નારાયણ ઋષિ ઠંડું પાણી પીતા હતા અને અસિત, દેવિલ, દ્વૈપાયન અને પારાશર વગેરે તો [૨] ઠંડું પાણી, બીજ ધાન્ય ઉપરાંત લીલોતરી વગેરેનો ઉપયોગ કરતા હતા છતાં મુક્તિ

૧. જૈન આચારમાં ગરમ કરી નિર્જીવ કરેલું તથા બીજાએ પોતાના ઉપયોગમાં લીધેલું પાણી વાપરવાનો જ વિધિ છે; તેમજ ઊગવાની શક્તિ હજુ જેમની નાશ નથી પામી તેવાં ધાન્ય વગેરે પદાર્થોનું ભિક્ષાન્ન ગ્રહણ કરવાનો નિષેધ છે. સામાન્ય રીતે ત્રણ વર્ષ બાદ બીજની ઉત્પાદક શક્તિ નાશ પામી જાય છે એમ મનાય છે.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

પામ્યા હતા. તો પછી એ બધા પદાર્થોનો ત્યાગ કરી, તમે શા માટે દુઃખ વેઠો છો ?" [૧–૫]

તે જ પ્રમાણે બીજા કેટલાક એવો આક્ષેપ કરે છે કે, "સુખ વળી દુઃખકર સાધનોથી પ્રાપ્ત થતું હશે ? તો પછી તમે લોકો આત્યંતિક સુખની પ્રાપ્તિ માટે આવાં દુઃખકર કઠોર સાધનો શા માટે આચરો છો ? આ તે તમારો કેવોક અવળો માર્ગ છે ?" [૬–૭]

તેમના જેવા જ બીજા વળી કહે છે, "સ્ત્રીઓ સાથે કામભોગ ભોગવવામાં શો દોષ છે કે તમે તેનો ત્યાગ કરો છો ? તેમાં કોઈને પીડા નથી થતી કે કાંઈ પાપ ચોંટતું નથી; પણ બેઉને શાંતિ થાય છે." [૮–૧૨]

પરંતુ મહાકામી નાસ્તિક પુરુષોના આવા શબ્દો સાંભળી, ડાહ્યા ભિક્ષુએ ડામાડોળ થઈ જઈ પોતાના સાધનમાર્ગ વિષે અશ્રદ્ધાળુ ન બની જવું. જગતમાં વિવિધ માન્યતાવાળા તથા વિવિધ આચારવાળા પુરુષો પોતાને શ્રમણ કહેવડાવતા ફરે છે. તેમના આવા લોભાવનારા કે આક્ષેપ કરનારા શબ્દો સાંભળીને ગૂંચવાઈ ન જવું. માત્ર વર્તમાન સુખોમાં જ રાચતા તે મૂર્ખ લોકો જાણતા નથી કે, આયુષ્ય અને જુવાની તો ક્ષણભંગુર છે. અંતકાળે તે લોકો જરૂર પસ્તાય છે. માટે બુદ્ધિશાળી પુરુષે તો, વખત છે ત્યાં સુધી, પ્રબળ પુરુષાર્થથી વૈતરણી જેવા એ દુસ્તર કામભોગોમાંથી નીકળી જઈ, સંત પુરુષોએ ઉપદેશેલા માર્ગ અનુસાર સંસારપ્રવાહથી મુક્ત થવાનો પ્રયત્ન કરવો. જેઓ કામભોગોનો તથા પૂજન સત્કારની કામનાનો ત્યાગ કરી શક્યા છે, તેઓ જ

આ મોક્ષમાર્ગમાં સ્થિત થઈ શકયા છે, એ યાદ રાખવું. [૧૩–૧૭]

આવાં આવાં આંતર બાહ્ય અનેક વિઘ્નો અને પ્રલોભનો મુમુક્ષુના માર્ગમાં આવી પડે છે. તે બધાંને પ્રથમથી સમજી લેનાર ભિક્ષુ, તે બધાં અચાનક આવી પડે ત્યારે ગભરાતો નથી. બાકી, ઘણા કાચા ભિક્ષુઓ, એ બધાં વિઘ્નો દેખ્યાં નથી હોતાં ત્યાં સુધી, પોતાને મહા શૂર માન્યા કરે છે; પણ પછી, પ્રથમ વિઘ્ને જ બેસી પડે છે, — કૃષ્ણને જોયા નહોતા ત્યાં સુધી શિશુપાળ પોતાની બહાદુરીનો ગર્વ કરતો હતો તેમ. પરંતુ જેઓ આ બધાં વિઘ્નોને પ્રથમથી જાણી લઈ, પ્રસંગ આવ્યે તેમની સામે પ્રાણાંત સુધી ઝૂઝે છે, તેઓ જ પરાક્રમી નાવિકોની પેઠે આ સંસારરૂપી દુસ્તર સમુદ્રને અંતે તરી જાય છે. [૧૮]

આટલું કહી શ્રીસુધર્મસ્વામી થોભ્યા.

ટિપ્પણો

ટિપ્પણ નં૦ ૧ : નમિ રાજા અને ઇંદ્રનો સંવાદ ઉતરાધ્યયનસૂત્ર અ. ૯ માં આવે છે. ત્યાં નમિને રાજર્ષિ કહેલા છે; તથા વિદેહ દેશના રાજા હોવાથી તે વૈદેહી પણ કહેવાય છે, એમ ટીકાકારે ત્યાં જણાવ્યું છે. ઋગ્વેદમાં નમિ ઋષિને ઇંદ્રે સહાય કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. (મંડળ ૬. સૂ. ૨૦, મં. ૬.). મહાભારતમાં અનુશાસન પર્વના ૧૪ મા અધ્યાયમાં 'નિમિ' નામના 'તપોધન'નો ઉલ્લેખ છે. ભાગવત ૯. ૧૩માં ઇક્ષ્વાકુવંશીય 'નિમિ'નું વૃત્તાંત છે. તેને ત્યાં વિદેહ, જનક, અને મિથિલ પણ કહ્યો છે. રામગુપ્તને ટીકાકાર રાજર્ષિ કહે છે. જેકોબી તે રામ હોવાનો તર્ક કરે છે. બાહુકનો ઉલ્લેખ મહાભારત (વન. ૭૩) માં નળના બીજા નામ તરીકે આવે છે. નારાયણને ટીકાકાર મહર્ષિ કહે છે. વિક્રમોર્વશીયમાં તેમનો ઉલ્લેખ છે. અસિત અને દેવલ એ બે નામો મહાભારતમાં તથા ગીતામાં એકસાથે આવે છે. (આદિ. ૫૩–૮; સભા. ૪–૧૬; ૧૧–૨૪; શાંતિ. ૨૩૬–૫; ૨૮૧–૧; ગીતા અ. ૧૦–૧૩.) દેવલ સ્મૃતિમાં મહર્ષિ તરીકે તેમનું એકલાનું નામ પણ આવે છે. અસિત દેવલ એ એક જ નામ હોય એવો સંભવ છે.

વ્યાસમુનિનું બીજું પ્રસિદ્ધ નામ તે દ્વૈપાયન. મહાભારત આદિ. ૬૪માં તેમની ઉત્પત્તિનું વર્ણન આવે છે. પારાશરની હકીકત મહાભારત આદિ. ૧૯૪માં વિગતવાર આવે છે.

અધ્યયન ૪ થું

સ્ત્રીપ્રસંગ

૧

શ્રીસુધર્મસ્વામી આગળ કહેવા લાગ્યા :

માતાપિતા વગેરે કુટુંબીઓનો તથા કામભોગોનો ત્યાગ કરી, પોતાના કલ્યાણ માટે તત્પર બની, નિર્જન સ્થાનમાં જ રહેવાનો સંકલ્પ કરનાર ભિક્ષુને, ભિક્ષા તથા ઉપદેશાદિ પ્રસંગે સારીનરસી અનેક સ્ત્રીઓના પ્રસંગમાં આવવાનું થાય છે. તે વખતે, પ્રમાદથી અથવા તો પોતામાં રહેલી વાસનાને કારણે, તે પ્રસંગ વધવા દેનાર ભિક્ષુનું શીઘ્ર અધઃપતન થાય છે.

કારણ, ઘણી દુશ્ચરિત્ર સ્ત્રીઓ તેવે વખતે જુવાન સુંદર ભિક્ષુને લોભાવવા અનેક પ્રયત્ન કરે છે. તેઓ ગમે તે મિષે તેની લગોલગ આવીને બેસે છે તથા પોતાનાં સુંદર વસ્ત્રો તેમજ અંગપ્રત્યંગો તરફ તેનું ધ્યાન ખેંચવા પ્રયત્ન કરે છે. [૧–૩] તેઓ સુંદર વસ્ત્રાલંકારથી

સજ્જ થઈ, તેની પાસે આવીને કહે છે, હે ભિક્ષુ! હું સંસારથી વિરત થઈ ગઈ છું, માટે મને ધર્મોપદેશ આપો. [૨૫] ત્યારબાદ, સુતાર જેમ રથના પૈડાને ધીમે ધીમે ગોળ બનાવે છે, તેમ તે સ્ત્રીઓ, તે જાણે નહીં તેવી રીતે, તેને લોભાવતી જાય છે. પછી, પાશમાં બંધાયેલા મૃગની પેઠે, તે ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરે પણ તેમનામાંથી છૂટી શકતો નથી. [૯] પરિણામે, અગ્નિ પાસે મૂકેલો લાખનો ઘડો જેમ ઓગળી જઈ નાશ પામે છે, તેમ તેમના સહવાસથી તે વિદ્વાન ભિક્ષુ પોતાનાં સમાધિ યોગથી ભ્રષ્ટ થઈ, નાશ પામે છે. [૧૬–૨૬]

વિષમિશ્રિત દૂધ પીનારની જેમ અંતે તે ભિક્ષુ ઘણો પસ્તાય છે. માટે પ્રથમથી જ ભિક્ષુએ સ્ત્રીઓ સાથેના પ્રસંગનો ત્યાગ કરવો. ભલે ને પુત્રી હોય, પુત્રવધૂ હોય, પ્રૌઢા હોય કે નાની કુમારી હોય, તોપણ તેણે તેનો સંસર્ગ ન કરવો. તથા કોઈ પણ કારણે તેમના નિકટ પ્રસંગમાં અવાય તેવી રીતે, તેમના ઓરડાઓમાં કે ઘરોમાં એકલા ન જવું. [૯–૧૩] કારણ, સ્ત્રીસંગ કરી ચૂકેલા તથા સ્ત્રીચરિત્રના અનુભવી બુદ્ધિશાળી પુરુષો પણ સ્ત્રીઓનો સંસર્ગ રાખવાથી થોડા જ વખતમાં ભ્રષ્ટ થઈ, દુરાચારીઓની કોટીના બની જાય છે. [૧૨, ૨૦]

પછી તો હાથપગ કાપો, ચામડી અને માંસ ઉતરડી નાખો, જીવતા અગ્નિમાં શેકો, શરીર છેદી છેદીને ઉપર તેજાબ છાંટો, કાન અને નાક કાપી નાખો, કે ડોકું ઉડાવી દો, પણ તેઓ તેમનો સંગ છોડી શકતા નથી. તેઓ પરસ્ત્રીસંગ કરનારને થતી બધી સજાઓ સાંભળવા છતાં, તથા કામ-

શાસ્ત્રોમાં કુટિલ સ્ત્રીઓના હાવભાવ, તથા તેમનું માયાવીપણું જાણવા છતાં, અને હવેથી નહીં કરીએ એવા સંકલ્પો કરવા છતાં, એ અપકર્મ કર્યાં જ કરે છે. [૨૧-૨૪]

તેવા ભિક્ષુ બહારથી તો સદાચરણની અને મોક્ષમાર્ગની વાતો બમણા જોરથી કર્યા કરે છે. કારણ, દુરાચરણીનું જોર જીભમાં હોય છે! છતાં, તેમનું સાચું સ્વરૂપ અંતે પ્રગટ થયા વિના રહેતું નથી. તે વખતે તે સાચી વાત કબૂલ કરવાને બદલે ઊલટા પોતાની નિર્દોષતાનાં બણગાં ફૂંકે છે, અને 'એવું હીન કર્મ તે હું કરું?' એમ કહી, ઉપરથી ગ્લાનિ બતાવે છે. કોઈ વાર ઉઘાડેછોક પકડાઈ જાય, તો તે કહે છે, "હું કાંઈ પાપ નહોતો કરતો, તે તો માત્ર મારા ખોળામાં સૂઈ રહી હતી!" આમ એ મૂર્ખ માણસ આબરૂ સાચવવા જૂઠું બોલી, બેવડું પાપ કરે છે. માટે પ્રથમથી જ સ્ત્રીઓના નિકટ પ્રસંગમાં આવવું નહીં, એ પ્રથમ બુદ્ધિલક્ષણ છે. [૧૭-૧૯, ૨૮-૨૯]

૨

એક વાર તેવા પ્રસંગમાં આવી, કોઈ સ્ત્રીના પ્રેમમાં પડ્યા પછી તેવા ભોગેચ્છુ ભિક્ષુઓની શી દશા થાય છે તેના નમૂના તરીકે, ભિક્ષુના ગૃહસંસારનું વર્ણન હું કહું છું તે તમે સાંભળો. અને એ બધું કંઈ કલ્પિત નથી પણ સ્ત્રીઓમાં ફસાયેલા ઘણા ભિક્ષુઓએ ખરેખર કરેલું છે!

જ્યાં સુધી ભિક્ષુ પોતાના વશમાં આવ્યો નથી હોતો, ત્યાં સુધી તો સ્ત્રી તેને અત્યંત સ્નેહ દર્શાવતી કહે છે, 'હે ભિક્ષુ, હું તમારી પ્રિયતમા હોવા છતાં, હું સંસારી હોવાને કારણે જ તમે મારી સાથે સહવાસ ન કરી શકતા હો, તો

હું મારા કેશ ટૂંપાવી નાખી સાધ્વી બનવા તૈયાર છું. પરંતુ મને મૂકીને ક્યાંય ચાલ્યા ન જશો.' પણ પછી, જ્યારે તે ભિક્ષુ બરાબર પોતાને વશ થાય છે, ત્યારે તે સ્ત્રી તેનો તિરસ્કાર કરવા માંડે છે. તથા પોતાનાં સારાંનરસાં બધાં કામ તેની પાસે કરાવવા લાગે છે. તેને નર્યું ભિક્ષાન્ન ભાવે નહીં, એટલે તે શાક રાંધવા તપેલી, શાક, તથા બળતણની વ્યવસ્થા કરવાનું તેને કહે છે. પોતાનાં એંઠાં વાસણ પણ તેની પાસે જ મંજાવરાવે છે તથા પગચંપી પણ કરાવે છે. તેને માટે ગંધ, રજોયણું વગેરે પદાર્થો, અન્નવસ્ત્ર તથા (વાળ ટૂંપાવવાનું સહન ન થતું હોવાથી) હજામની જોગવાઈ પણ તેને જ કરવી પડે છે. [૧-૬]

આ તો સાધ્વી બનેલી સ્ત્રી સાથેના ગૃહસંસારની વાત થઈ. પણ જો તે ભિક્ષુ ગૃહસ્થી સ્ત્રી સાથે જ બંધાઈ જાય છે, તો તો પછી તેને માટે લાવવાની વસ્તુઓનો પાર નથી રહેતો. સવારમાં જ દાંત સાફ કરવાનું મંજન, નાહવા માટે લોધ્રચૂર્ણ તથા આમળાં, મોંએ ઘસવાનું તેલ, ઓઠે લગાડવાનું નંદીચૂર્ણ, અંબોડે પહેરવા લોધ્રકુસુમ, નાકના વાળ ટૂંપવાનો ચીપિયો, વાળ ઓળવાનો કાંસકો, વેણી બાંધવાની ઊનની દોરી, તિલક કરવાની અંજનની સળી તથા કંકુ, અને કાજળ; પછી પહેરવાનાં વસ્ત્રો અને આભૂષણ; ત્યાર બાદ ખાવાપીવાની તથા તેનાં સાધનોની જોગવાઈ: ઘડો, તપેલી, શાકપાન, અનાજ, સૂપડું, ખાંડણિયો વગેરે; અને ખાધા બાદ જોઈતાં સોપારી તથા તંબોળ. તે ઉપરાંત છત્રી, મોજડિયો, સીવવાના સોયદોરા, કપડાં ધોવા માટે કુંડી તથા ખાર અને કપડાંનો રંગ ઝાંખો થાય એટલે તેમને અવારનવાર રંગાવવાની વ્યવસ્થા પણ કરવાની. સંગીત

માટે વીણા વગેરે વાદ્ય તથા વર્ષાકાળ આવે ત્યારે ઘર, અનાજ, નવી દોરીઓવાળો ખાટલો તથા કાદવમાં પગ ન પડે માટે પહેરવાની પાવડિયો વગેરે પણ ખરાં જ ! [૭–૧૫]

એમ કરતાં કરતાં તે ગર્ભિણી થાય, એટલે તો તેના દોહદોનો પાર ન રહે. તે બધા પણ તેણે નાકે દમ આવે તોય પૂરા કરવાના. પછી જ્યારે દંપતીજીવનના ફળરૂપ પુત્ર ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે તો તે ભિક્ષુમાં અને ભાર વહેનાર ઊંટમાં કશો તફાવત જ રહેતો નથી. તેની સ્ત્રી વારંવાર તેનો તિરસ્કાર કરી, છોકરાને રમાડવાનું તથા સંભાળવાનું કહ્યા કરે છે, તથા કોઈવાર ગુસ્સે થઈ, તેને ફેંકી દેવાનું પણ કહે છે! રાત્રે પણ તેને ઊંઘમાંથી ઊઠીને પુત્રને હાલરડાં ગાઈ ઊંઘાડવો પડે છે; અને શરમ આવતી હોય છતાં, સ્ત્રીને ખુશ કરવા, તેનાં કપડાં ધોવાં પડે છે. [૧૫–૧૭]

આમ, ભોગોને માટે સ્ત્રીઓને વશ બનેલા ઘણા ભિક્ષુઓએ કરેલું છે. માટે ડાહ્યા પુરુષે સ્ત્રીઓની શરૂઆતની લોભાવનારી વિનંતિઓ તરફ લક્ષ આપી, તેમનો પરિચય કે સહવાસ ન વધારવો. સ્ત્રી સાથેના કામભોગો એ હિંસાપરિગ્રહાદિ સર્વ મહાપાપોનાં કારણ છે, એમ જ્ઞાની પુરુષોએ કહ્યું છે. એ ભોગો ભયરૂપ છે અને કલ્યાણથી વિમુખ કરનારા છે. માટે, નિર્મળ ચિત્તવાળા બુદ્ધિમાન ભિક્ષુએ તો આત્મા સિવાયના સર્વ પર પદાર્થોની કામનાનો ત્યાગ કરી, મન વચન અને કાયાથી સર્વ સ્પર્શો સહન કરતા કરતા, મોક્ષ પામતા સુધી, વીરભગવાને બતાવેલા માર્ગને અનુસરવું. [૧૮–૨૨]

આમ કહી, શ્રીસુધર્મસ્વામી થોભ્યા.

અધ્યયન ૫

પાપનું ફળ

મેં [સુધર્માએ] એક વાર મહર્ષિ કેવલી મહાવીરને પૂછ્યું હતું : ‘ હે મુનિ ! અજ્ઞાનીઓની નરકમાં શી દશા થાય છે ? ત્યાં કેવા પ્રકારનાં દુઃખ હોય છે ? હું એ જાણતો નથી, તો તે મને કહો.’ [૧]

એટલે તીવ્રબુદ્ધિ કાશ્યપે જવાબ આપ્યો, “ સાંભળ, દુષ્કર્મીઓ દીન બનીને કેવાં અપાર દુઃખો ભોગવે છે, તે હું કહું છું. પોતાના જીવને અર્થે પાપકર્મો કરનારા મંદબુદ્ધિ ક્રૂર લોકો; પોતાના સુખને કારણે પ્રાણીઓની છડેચોક હિંસા કરનારા; તેમને વિવિધ રીતે રિબાવનારા; ચોરી કરનારા; જરા પણ સંયમધર્મ નહિ રાખનારા ને ધૃષ્ટતાપૂર્વક નિરંતર પ્રાણીવધ કર્યે જનારા; — આવા આવા દુષ્કર્મી અજ્ઞાની લોકો નરકગામી બને છે. [૨–૫]

"ત્યાંના નરક-દેવો[1] 'મારો, કાપો, ચીરો, બાળો' એવી ગર્જનાઓ કરતા હોય છે. બિચારા નરકગામીઓ આ સાંભળતાં ભયથી બેબાકળા બની, ક્યાંક નાસવા ચાહે છે; પણ તેમને માર્ગેય મળતો નથી, અને અવશ બની ત્યાંના તાપોથી દાઝતા ને ચીસો પાડતા, ત્યાં જ લાંબા કાળ સુધી બળ્યા કરે છે. [૬-૭]

"હે વત્સ! અસહ્ય દુઃખકારક એવી નરકની વૈતરણી નદી વિષે તેં સાંભળ્યું છે? અસ્ત્રાની ધાર જેવા કારી નીરવાળી એ નદી પાર કરવા આ નરકગામીઓને ત્યાંના દૂતો ભાલા ને બાણો ભોંકી ભોંકીને ધકેલે છે; અને ક્યાંક રાહત મેળવવા વચ્ચે થોભે, તો તેમને શૂળ ને ત્રિશૂળથી પાછા ગોદાવે છે. [૮-૯]

"અને આ વૈતરણી જેવાં દુઃખદરિયાનાં તો અનેક સ્થાનો ત્યાં પડેલાં છે. દુર્ગન્ધ, તાપ, અગ્નિ, અંધકાર અને અનેકવિધ શસ્ત્રાસ્ત્રોનો માર — આવાં નર્યાં રિબાવવાનાં જ સાધનોથી ભરપૂર એવાં એ૦ સ્થાનોમાં આ જીવોને રિબાવ્યા જ કરવામાં આવે છે. કોઈ નગરની કતલ ચાલતી હોય તેમ, ત્યાંથી સતત્ અતિશય દુઃખી ચીસો સંભળાયા જ કરે છે. નરક-દેવો પાપીઓને તેમનાં કર્યાં પાપો યાદ દઈ દઈને માર્યે જાય છે. અને બિચારા જીવોને એ માર અને એ ત્રાસસામગ્રીમાં નિરંતર જાતે ને એકલા જ સડવું પડે છે; કોઈ તેમને ત્યાં બચાવી પણ શકતું નથી. અનેક પાપો એકઠાં

૧. મૂળમાં આ દેવો માટે પરમ અધાર્મિક, અસાધુકર્મ, ક્રૂરકર્મ, વગેરે શબ્દો છે.

કરનારા એ અનાર્યોને, પોતાની બધી ઇષ્ટ અને પ્રિય વસ્તુઓથી વિખૂટા પડી, આવાં અત્યંત દુર્ગંધયુક્ત, ભીડથી સબડતાં, ચીતરી ચડે એવાં ને માંસપરુથી અસહ્ય એવાં નરકસ્થાનોમાં લાંબો કાળ કાઢવો પડે છે. અને પૂર્વના વૈરી હોય એમ, પેલા નરક-દેવો ક્રોધ કરી કરીને એમનાં શરીર પર શસ્ત્રાસ્ત્રનો મારો ચલાવ્યે જાય છે. હે આયુષ્યમાન ! એવું વિકરાળ ત્રાસસ્થાન આ નરક છે. પૂર્વે જેવું કર્યું હોય, તેવું પરલોકમાં સાથે આવે છે. પાપીઓને ભાગ આવાં નરકમાં સડવાનું હોય છે.

"હે આયુષ્માન ! બુદ્ધિમાન મનુષ્ય આ જાણીને, સમસ્ત વિશ્વમાં કોઈની હિંસા નહિ કરે; પણ સંસારને વશ ન થતાં, સર્વ પ્રકારે પરિગ્રહબુદ્ધિ છોડીને, સાચા સિદ્ધાંતનું શરણ લઈ, પરમ બોધને પામશે. પશુ, પક્ષી, દેવ, મનુષ્ય બધાં આ કર્મફળના ચક્રમાં રહેલાં છે, એ જાણીને, મતિમાન મનુષ્યે, મરણ પર્યંત સંયમધર્મ આચરવાનો બોધ લેવો."

આમ કહી, શ્રીસુધર્મસ્વામી થોભ્યા.

અધ્યયન ૬ ઠું

ભગવાન મહાવીર

ભગવાન મહાવીર વિષે વધુ જાણવાનો પ્રસંગ જોઈ જંબુસ્વામી પૂછવા લાગ્યા :

હે ભગવન્ ! અસંખ્ય જીવોને હિતકર એવો ધર્મ ઉપદેશનાર મહાવીરસ્વામી કોણ હતા તથા કેવા હતા તે જાણવાની મારી પેઠે બીજા ઘણાઓને ઇચ્છા છે. માટે તમે જે રીતે સાંભળ્યું હોય કે જાણ્યું હોય, તે પ્રમાણે અમને કહી સંભળાવો

શ્રીસુધર્મસ્વામી કહેવા લાગ્યા :

તે મહાપુરુષ સર્વદર્શી હતા, કેવળજ્ઞાની[૧] હતા, કાંઈ પણ દૂષણ વિનાના હતા, ધૃતિમાન તથા સ્થિર ચિત્તવાળા હતા. તે બધી ગ્રંથીઓને પાર કરી ગયેલા હોઈ, તેમને હવે ફરી જન્મ નથી. તે ઘરબારનો ત્યાગ

---

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

કરનારા સંન્યાસી તથા સૂર્યની પેઠે અનુત્તમ તપ કરનારા તપસ્વી હતા. [૧–૬]

પ્રજ્ઞાનમાં તે અક્ષય સાગર જેવા હતા; અગાધતા અને સ્વચ્છતામાં મહાસાગર જેવા હતા; તેજમાં દેવાધિપતિ ઇંદ્ર જેવા હતા, તથા સહન કરવામાં પૃથ્વી જેવા હતા. તે અનુભવી હતા; કુશળ હતા; તીવ્ર બુદ્ધિમાન હતા; ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ વગેરે દોષોથી રહિત હતા; મુક્ત હતા; પરિપૂર્ણ પરાક્રમી હતા; તથા પર્વતોમાં ઉત્તમ સુદર્શન (મેરુ)[૧]ની જેમ, તથા આનંદના ધામરૂપ દેવભૂમિની જેમ, અનેક ગુણોયુક્ત હતા. [૭–૧૪]

લંબાઈવાળા પર્વતોમાં નિષધ પર્વતની પેઠે,[૨] ઘેરાવવાળા પર્વતોમાં રુચકની પેઠે,[૩] વૃક્ષોમાં સુપર્ણ દેવોના ક્રીડાસ્થાન શાલ્મલિ વૃક્ષની પેઠે, વનોમાં નંદનવનની પેઠે, શબ્દોમાં મેઘગર્જનાની પેઠે, તારાઓમાં ચંદ્રની પેઠે, સુગંધી પદાર્થોમાં ચંદનની પેઠે, સાગરોમાં સ્વયંભૂરમણ મહાસાગરની પેઠે, નાગોમાં ધરણેન્દ્રની પેઠે, રસોમાં શેરડીના રસની પેઠે, હાથીઓમાં ઐરાવતની પેઠે, જાનવરોમાં સિંહની પેઠે, નદીઓમાં ગંગા અને પક્ષીઓમાં ગરુડની પેઠે,[૪] યોદ્ધાઓમાં કૃષ્ણની[૫] પેઠે, પુષ્પોમાં કમળની પેઠે;

---

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨

૨ – ૩. નિષધ અને રુચક એ બંને જંબુદ્વીપની પાર આવેલા મનાતા પૌરાણિક પર્વતો છે.

૪. મૂળમાં 'ગરુડ વેણુદેવ' છે. 'વેણુ એટલે વિષ્ણુ દેવ છે જેના' (?) — જેકોબી.

૫. મૂળમાં : 'વિષ્વક્સેન.'

ક્ષત્રિયોમાં દંતવક્રની[1] પેઠે, દાનોમાં અભયદાનની પેઠે, સત્ય વચનોમાં પારકાને પીડા ન ઉપજાવનાર વચનની પેઠે, તપોમાં બ્રહ્મચર્યની પેઠે, વધુ જીવનારાઓમાં લવસત્તમ દેવોની[2] પેઠે. સભાઓમાં સુધર્માની[3] સભાની પેઠે, તથા સર્વ ધર્મોમાં નિર્વાણની પેઠે, તે જ્ઞાતપુત્ર મહામુનિ મહાવીર સર્વ મુનિઓમાં તથા સર્વ મનુષ્યોમાં જ્ઞાન, શીલ અને તપની બાબતમાં સર્વોત્તમ હતા. [૧૫,૧૮–૨૪]

આ લોક તથા પરલોકના સર્વ કામભોગોનો ત્યાગ કરી, દુઃખક્ષય કરવાના હેતુથી તેમણે અતિ દુષ્કર તપ આચર્યું હતું; અને સ્ત્રીભોગ, રાત્રીભોજન તથા તમામ ભોગપદાર્થોનો હમેશાં ત્યાગ કર્યો હતો. પછી સર્વોત્તમ શુક્લ ધ્યાન[4] પ્રાપ્ત કરી, તે મહામુનિ પરમ સિદ્ધિને પામ્યા હતા. તેમના સમયમાં પ્રચલિત ક્રિયાવાદી, અક્રિયાવાદી, વૈનયિક અને અજ્ઞાનવાદીઓના સર્વ વિરોધી વાદો જાણવા છતાં, તેમણે જીવનપર્યંત પોતાને યોગ્ય લાગતો સંયમધર્મ આચર્યો હતો. તથા, સર્વ પદાર્થોનું સ્વરૂપ જાણીને, લોકોના કલ્યાણ અર્થે હિતકર એવો તે ધર્મ, દીપકની પેઠે પ્રગટ કર્યો હતો. તેજસ્વી અગ્નિની જેમ તે ધર્મ સર્વ કર્મોનો નાશ કરનાર છે. [૧૫–૧૭; ૨૬–૨૮]

---

૧. મહાભારત, સભાપર્વ, અ. ૩૨. શ્લો. ૩ માં એમનું વર્ણન છે.

૨. 'લવ' એટલે મુહૂર્તનો ૧૭ મો ભાગ. આ દેવો વિષે એમ કહેવાય છે કે, તેઓ માત્ર સાત લવ વધારે જીવે તો, સિદ્ધ થઈ જાય.

૩. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩.

૪. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૪.

શુદ્ધ યુક્તિઓથી સંસ્થાપિત તે ધર્મને તમે પણ શ્રદ્ધાપૂર્વક તથા પ્રમાદરહિતપણે અનુસરો. તે ધર્મને બરાબર સમજી શ્રદ્ધાપૂર્વક અનુસરનારા, કાંતો સંપૂર્ણ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે, અથવા દેવોના અધિપતિ ઇંદ્ર જેવું ઉત્તમ પદ પામે છે. [૨૯]

ટિપ્પણો

ટિપ્પણ નં૦ ૧: જ્ઞાન પાંચ પ્રકારનાં છે: મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યવ અને કેવલ. મતિજ્ઞાન એટલે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મન વડે થતું જ્ઞાન. શ્રુતજ્ઞાન એટલે શાસ્ત્ર કે આપ્તવચન સાંભળવાથી થતું જ્ઞાન. અવધિજ્ઞાન એટલે ઇંદ્રિયો કે મનની સહાય વિના જ, આત્માની યોગ્યતાના બળથી થતું સમગ્ર લોકનાં રૂપી, મૂર્ત દ્રવ્યોનું જ્ઞાન. મનઃપર્યવજ્ઞાન એટલે સામા માણસના મનનાં ચિંતનોનું જ્ઞાન. કેવળજ્ઞાન એટલે સર્વ વસ્તુઓ અને ભાવોનું સંપૂર્ણ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન. પ્રથમનાં ચાર જ્ઞાન ગમે તેટલાં શુદ્ધ હોય તો પણ, ચેતનાશક્તિના અપૂર્ણ વિકાસરૂપ હોવાથી, એક પણ વસ્તુના સમગ્ર ભાવો જાણવાને અસમર્થ છે. કેવળજ્ઞાન ચેતનાશક્તિના સંપૂર્ણ વિકાસ વખતે, સર્વ આવરણ દૂર થયા બાદ પ્રગટે છે.

ટિપ્પણ નં૦ ૨: જૈન માન્યતામાં મેરુનું વર્ણન મોટે ભાગે હિંદુ માન્યતા જેવું છે. તે એક લાખ યોજન ઊંચો છે, જેમાંથી હજાર યોજન જમીનની અંદર છે. તેને પૃથ્વી, સોનું અને વૈડૂર્ય એ ત્રણના ત્રણ કાંડ – મજલા છે. તેના ઉપર ભદ્રશાલ, નંદન, સૌમનસ અને પાંડુક એમ ચાર વન છે. તેનો રંગ સોનાનો છે; તેની આસપાસ સૂર્યો ફરે છે; અને તેના ઉપર મહેન્દ્રો આનંદક્રીડા કરે છે.

ટિપ્પણ નં૦ ૩: દેવોની ચાર જાતિ છે. (૧) અસુરકુમાર, નાગકુમાર, સુપર્ણકુમાર વગેરે ૧૦ પ્રકારના દેવો **ભવનપતિ** કહેવાય છે. (૨) કિન્નર, ગાંધર્વ, યક્ષ, ભૂત, પિશાચ વગેરે આઠ પ્રકારના દેવો

વ્યંતર કહેવાય છે. (૩) સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારા એ પાંચ પ્રકારના દેવો જ્યોતિષ્ક કહેવાય છે. (૪) **વૈમાનિક** દેવોના બે પ્રકાર છે : ૧. કલ્પમાં રહેનારા અને ૨. કલ્પાતીત. સૌધર્મ, ઐશાન, સાનત્કુમાર, માહેન્દ્ર એમ કલ્પના બાર વિભાગ છે. એ બાર કલ્પોની ઉપર કલ્પાતીત દેવોનાં નવ ગ્રૈવેયક અને (વિજય, વૈજયંત, જયંત, અપરાજિત અને સર્વાર્થસિદ્ધ એ) પાંચ અનુત્તર વિમાનો છે. તેમની ઉપર મુક્ત જીવોનું સિદ્ધક્ષેત્ર જ છે. શ્લોક ૨૪માં જે લવસત્તમ દેવોની વાત છે, તે પાંચ અનુત્તર (કે અનુત્તરમાંથી પાંચમા) વિમાનમાં રહેનારા દેવોની વાત છે. તેમનું આયુષ્ય સંસારી જીવોમાં સૌથી વધારે (૩૩ સાગરોપમ વર્ષ) છે.

એ જ શ્લોકમાં સુધર્માની સભાની વાત છે. તે કલ્પોપપન્ન વૈમાનિકોમાંના પહેલા સ્વર્ગ સૌધર્મકલ્પના શક્ર નામના ઇંદ્રની સભાની વાત છે.

ટિપ્પણ નં૦ ૪: આર્ત, રૌદ્ર, ધર્મ અને શુક્લ એવા ધ્યાનના ચાર ભેદ છે. તેમાંથી પ્રથમ બે સંસારનાં કારણ હોઈ હેય છે. અપ્રિય વસ્તુ કે દુઃખના વિયોગ માટે, તથા પ્રિય વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવા માટે સતત્ ચિંતા કર્યા કરવી તે આર્તધ્યાન; અને હિંસા, અસત્ય, ચોરી અને વિષયરક્ષણ ઇ૦ માટે સતત્ ચિંતા તે રૌદ્રધ્યાન. જ્ઞાનીઓએ શી આજ્ઞા કરી છે, દોષ કયા છે, તેમાંથી કેમ છુટાય વગેરે ધાર્મિક બાબતોનો વિચાર કરવામાં મનોયોગ આપવો તે ધર્મધ્યાન. શુક્લધ્યાન એ વધુ સૂક્ષ્મ છે: આખા જગતના ભિન્ન ભિન્ન વિષયોમાં અસ્થિરપણે ભટકતા મનને કોઈ પણ એક વિષય ઉપર લાવી સ્થિર કરવામાં આવે, અને પછી એક વિષય ઉપર સ્થિરતા આવતાં છેવટે મન પણ તદ્દન શાંત–નિષ્પ્રકંપ થઈ જાય, અને શરીરની શ્વાસોચ્છ્વાસ જેવી સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓ પણ અટકી જઈ, આત્મપ્રદેશનું સર્વથા અકંપપણું પ્રગટે, તે વખતે સર્વ આસ્રવો, અને બંધનો નિરોધ થઈ, સર્વ કર્મો ક્ષીણ થાય છે અને જ્ઞાનનાં બધાં આવરણો વિલય પામી, સર્વજ્ઞપણું પ્રગટે છે.

પામે છે; અને જુદી જુદી યોનિઓમાં સ્થાવર કે જંગમરૂપે જન્મી, પોતાનાં દુષ્કર્મોનું ફળ ભોગવતાં, (પોતે જે રીતે અન્ય જીવોનો નાશ કર્યો હોય તે રીતે, કે બીજી રીતે) વિનાશ પામ્યા કરે છે. [૧-૮]

વળી તે લોકોની મૂઢતાને પણ શું કહેવું? સવારસાંજ અગ્નિ સળગાવવાથી કે ધૂણી તાપવાથી જો મોક્ષ મળતો હોય, તો લુહાર વગેરેને તો પાકા સિદ્ધ કહેવા જોઈએ! [૧૮]

વળી કેટલાક મૂઢ લોકો એમ કહે કે છે કે, મીઠાનો[1] ત્યાગ કરવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. તે લોકો મીઠું તો છોડે છે; પણ મદ્ય, માંસ અને લસણ તો આરોગ્યા જ કરે છે! જેમની બુદ્ધિ આમ છેક મંદ બની ગઈ છે, તેવા તે લોકો મોક્ષને બદલે તેથી ઊલટી જ ગતિ પોતાને માટે તૈયાર કરે છે. [૧૨-૧૩]

વળી બીજા કેટલાક એમ માને છે કે, ઠંડા પાણીથી (સવારસાંજ નાહવાધોવાથી) મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. સવારસાંજ પાણીમાં નાહ્યા કરવાથી જો મોક્ષ પ્રાપ્ત થતો હોય, તો પાણીમાં રહેનાર માછલાં વગેરે જળચર પ્રાણીઓને તો મોક્ષ તરત જ પ્રાપ્ત થઈ જાય! પાણીથી જો પાપકર્મો ધોવાઈ જતાં હોય, તો પુણ્યકર્મો પણ સાથે ધોવાઈ ન જાય વારુ! આમ એ લોકોના સિદ્ધાંતો વગર વિચાર્યે ઉપજાવેલા છે. તે પ્રમાણે સિદ્ધિ મળે જ નહિ; ઊલટું તે અજ્ઞાનીઓ વિવિધ પ્રકારે અગ્નિ, પાણી વગેરે જીવોની હિંસા કરીને, સંસારને જ પામ્યા કરે છે. પોતાના સુખને ખાતર બીજાની હિંસા કરનારો મુક્ત ક્યાંથી થાય? માટે બુદ્ધિમાન મનુષ્યે તો

---

૧. મૂળ: આહારસંપતજનન — 'આહારમાં રસ (સંપત્તિ) લાવનાર'

સ્થાવરજંગમ સર્વ પ્રાણીઓની હિંસાથી સર્વ પ્રકારે વિરત થવું તથા બીજાં પણ વિવિધ પાપકર્મોથી પોતાના આત્માનું રક્ષણ કરવું. કારણ, દરેક પાપ કરનારાને અંતે રડવું પડે છે તથા રિબાવું પડે છે. [૧૪–૨૦]

આ તો વિધર્મી લોકોની વાત પણ થઈ. પરંતુ સદ્ધર્મ રૂપી માર્ગ પામેલા જૈન ભિક્ષુઓમાંના પણ કેટલાક, અમુક બાહ્ય આચારનું પાલન કરી, પછી બીજી રીતે અનાચાર કરે છે. તેઓ પણ અધર્મીઓ જ છે. જેમકે, કેટલાક ભિક્ષુઓ કંદ, બીજ વગેરે સજીવ આહારનો ત્યાગ કરે છે, તથા જીવ વિનાનું તથા બીજાએ પોતાના ઉપયોગ માટે તૈયાર કરેલું નિર્દોષ અન્નપાણી પ્રાપ્ત કરવાનો વ્યવહાર પાળે છે; પરંતુ પછી તે નિર્દોષ ભિક્ષાનો પણ સંઘરો કરે છે; અથવા જ્યાં સ્વાદવાળી ભિક્ષા મળતી હોય, તેવા ઘર તરફ ઉત્સાહથી દોડે છે; અથવા ઉદર ભરવાની લાલસાથી ધર્મોપદેશ આપે છે; અથવા અન્નને કારણે પોતાની કે બીજાની પ્રશંસા કરે છે; અથવા અન્યની ખુશામદ કરે છે. નીવારના લોલુપ ડુક્કરની પેઠે અન્નલોલુપ તે ભિક્ષુઓ, થોડા જ વખતમાં આચારભ્રષ્ટ, કુશીલ તથા દાણા વિનાનાં ફોતરાં જેવા નિઃસાર થઈ, વિનાશ પામે છે. સાચા ભિક્ષુએ તો ઓળખાણ ન હોય તેવે ઠેકાણે જઈ ભિક્ષા મેળવવા પ્રયત્ન કરવો, તેમજ પોતાની તપશ્ચર્યાને કારણે પૂજનસત્કારની આકાંક્ષા ન રાખવી. મુનિનો આહાર સંયમના નિર્વાહાર્થે જ હોય. તે જ પ્રમાણે નિર્દોષ પાણીનો પણ જીવવા પૂરતો જ ઉપયોગ કરવાનો હોય. કારણ, ગમે તેટલું નિર્દોષ હોય તો પણ, પાણીમાત્રના ઉપયોગમાં કર્મબંધન રહેલું જ છે. છતાં, કેટલાય જૈન ભિક્ષુઓ આચાર પ્રમાણે, બીજાએ ઉપયોગમાં લીધેલું, ગરમ કરેલું, નિર્જીવ

તથા નિર્દોષ પાણી માગી લાવી, પછી શરીરની તથા કપડાંની ટાપટીપ અર્થે નાહવાધોવામાં તેને વાપરે છે. એવા ભિક્ષુઓ સાચા ભિક્ષુપણાથી ક્યાંય દૂર છે. બુદ્ધિમાન ભિક્ષુ તો પોતામાંથી સર્વ પાપો દૂર થઈ સંયમધર્મમાં પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થાય એ અર્થે જ શરીર ધારણ કરતો હોય છે. તેણે સર્વ સંગો તથા સર્વ પ્રકારના કામભોગોની આસક્તિનો ત્યાગ કર્યો હોય છે; તે સર્વ જીવોને અભયદાન દેનારો તથા નિર્મળ અંતઃકરણવાળો હોય છે; પોતામાં રહેલી સર્વ પાપવૃત્તિઓ સામે, તે સંગ્રામને મોખરે ઝૂઝનારા વીરની પેઠે ઝૂઝતો હોય છે, તથા પોતાનું પરિપૂર્ણ પરાક્રમ દાખવતો હોય છે. તેમાં તે બધી તરફથી (આંતરબાહ્ય શત્રુઓ વડે) પાટિયાની પેઠે ભલે છોલાઈ જાય, કે મોત પણ આવીને ઊભું રહે; તોપણ, એક વાર કર્મોને ખંખેરી નાખ્યા પછી, ધરી ભાગેલા ગાડાની પેઠે, ફરી તે સંસાર તરફ ડગલું ભરતો નથી. [૨૧–૩૦]

આમ કહી, શ્રીસુધર્મસ્વામી થોભ્યા.

ટિપ્પણો

ટિપ્પણ નં૦ ૧: આ સૂત્રમાં અનેક જગાએ જણાવ્યું છે કે, પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ એ બધામાં માનવ જેવું ચૈતન્ય છે. તેમને લગતી બીજી માહિતી જૈન ગ્રંથોમાં આ પ્રમાણે હોય છે :—

'તે બધાં આહાર કરે છે, શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે, અને તે બધાંને આપણી પેઠે આયુષ્યમર્યાદા હોય છે. એ બધા એકેંદ્રિય જીવો છે. એટલે કે, તેઓ માત્ર એક સ્પર્શઇંદ્રિયથી જ પોતાનો વ્યવહાર ચલાવે છે. તે બધામાં આહાર, નિદ્રા, ભય, મૈથુન અને પરિગ્રહ-સંજ્ઞા છે; ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચારે કષાયો છે; તેઓ સ્પર્શઇંદ્રિય દ્વારા ખોરાક મેળવે છે; તે બધાં જ્યારે મરણ પામે છે, ત્યારે પોતાની એ પાંચ યોનિમાંની કોઈ એક યોનિમાં આવવાની કે બે, ત્રણ, ચાર અને પાંચ ઇંદ્રિયોવાળા જીવોની યોનિમાં આવવાની પણ યોગ્યતા ધરાવે છે. માત્ર અગ્નિ અને વાયુના જીવો મનુષ્યની યોનિમાં આવવાની યોગ્યતા ધરાવતા નથી.

અધ્યયન ૮ મું

સાચું વીરત્વ

શ્રીજંબુસ્વામી પૂછે છે:

"હે ભગવન્ ! વીરતા બે પ્રકારની કહેવાય છે. તેમાં ધર્મવીરનું વીરત્વ શામાં રહેલું છે, તથા તેનું વર્ણન શી રીતે કરવામાં આવ્યું છે, તે અમને કહો." [૧]

શ્રીસુધર્મસ્વામી કહેવા લાગ્યા :

હે આયુષ્મન્ ! તારું કહેવું બરાબર છે. લોકોમાં તે વિષે બે પક્ષ પડેલા દેખાય છે. કેટલાક કર્મને વીર્ય કહે છે, જ્યારે કેટલાક સુવ્રતી મુનિઓ અકર્મને વીર્ય કહે છે. પ્રમાદ એ કર્મ છે અને અપ્રમાદ એ અકર્મ છે. જે જે પ્રવૃત્તિઓ પ્રમાદયુકત છે, એટલે કે સત્ય ધર્મથી વિમુખ છે, તે બધી પ્રવૃત્તિઓ કર્મરૂપ છે, તેથી ત્યાજ્ય છે. જે જે પ્રવૃત્તિઓ પ્રમાદરહિત એટલે સદ્ધર્મ અનુસાર છે, તે અકર્મ છે, અને તે કરવા યોગ્ય છે.

જેમકે, પ્રાણીઓના નાશ માટે શસ્ત્રવિદ્યા શીખવામાં, કે કામભોગો માટે માયાદિ આચરવામાં, કે સંયમરહિતપણે

વેરભાવયુક્ત બની, મન વચન અને કાયાથી આ લોક કે પરલોકને લગતાં કર્મો કરવામાં — ટૂંકમાં, જેથી આત્માનું અહિત થાય, એવી રાગદ્વેષયુક્ત પ્રવૃત્તિઓમાં — દાખવેલું વીર્ય અથવા પરાક્રમ, સંસાર પ્રાપ્ત કરાવનાર કર્મ (બંધન)નું કારણરૂપ હોઈ, હેય છે. [૧–૯]

હવે શાણા લોકોનું અકર્મવીર્ય કહું છું, તે સાંભળ. બુદ્ધિમાન પુરુષ સમજે છે કે, જેમ જેમ માણસ વધારે ને વધારે પાપકર્મ કર્યે જાય છે, તેમ તેમ ચિત્તની અશુભતા વધતી જાય છે, અને મનુષ્ય વધારે ને વધારે વેરોમાં બંધાતો જઈ, અંતે દુઃખનો જ ભાગી થાય છે. ઉપરાંત, સ્વર્ગાદિ સ્થાનો પણ નિત્ય રહેનારાં નથી; તથા સગાંસંબંધી અને મિત્રો સાથેનો સહવાસ પણ અનિત્ય છે. તેથી, સમજુ લોક બધી મમતાનો ત્યાગ કરી, સર્વ શુભધર્મયુક્ત અને શ્રેષ્ઠ પુરુષોએ કહેલા તથા મુક્તિ માર્ગે લઈ જનારા આર્ય ધર્મનું શરણ લઈ, પાપકર્મરૂપી કાંટાને મૂળમાંથી ખેંચી કાઢવા ધર્મ અનુસાર પ્રબળ પુરુષાર્થ કરે છે. કારણ, પોતાના કલ્યાણનો જે કોઈ ઉપાય જણાવવામાં આવે, તે બુદ્ધિશાળી મનુષ્ય જીવન દરમ્યાન તરત જ શીખી લે છે. [૯–૧૫]

તેવો બુદ્ધિશાળી મનુષ્ય, સ્વબુદ્ધિથી કે બીજા પાસેથી ધર્મનું રહસ્ય સમજી લઈ, તેમાં પૂર્ણભાવે પ્રયત્નશીલ થવા, ઘરબારનો ત્યાગ કરી ચાલી નીકળે છે. કાચબો જેમ પોતાનાં અંગો પોતાના શરીરમાં સમેટી લે છે, તેમ તે સર્વ પાપવૃત્તિઓને, તથા હાથપગ વગેરે કર્મેન્દ્રિયો અને પાંચે જ્ઞાનેન્દ્રિયો સહિત મનને અને તેમના દોષોને પોતામાં સમેટી લે છે; સર્વ પ્રકારની સુખશીલતાનો ત્યાગ કરે છે; અને કામનાઓથી ઉપશાંત થઈ, આસક્તિ વિનાનો બની,

મોક્ષમાર્ગમાં જ પ્રબળ પુરુષાર્થ આદરે છે. આ વીરત્વ ધર્મવીરનું છે. [૧૫–૧૮]

તે પ્રાણોની હિંસા કરતો નથી; ચોરી કરતો નથી; વિશ્વાસઘાત કરતો નથી; જૂઠું બોલતો નથી; ધર્મનું ઉલ્લંઘન મનવાણીથી ઇચ્છતો નથી; તથા જિતેન્દ્રિય થઈ, આત્માનું સર્વ પ્રકારે રક્ષણ કરતો વિચરે છે. તે થોડું ખાય છે, થોડું પીવે છે, તથા થોડું બોલે છે; તે ક્ષમાયુક્ત અને નિરાતુર બની સદા પ્રયત્નશીલ રહે છે, તથા સર્વપ્રકારની પાપવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરી, તિતિક્ષાને પરમધર્મ સમજી, ધ્યાનયોગ આચરતો મોક્ષ પર્યંત વિચરે છે. [૧૯–૨૧; ૨૫–૬]

આમ, જ્ઞાની તેમજ અજ્ઞાની બંને સમાન વીરત્વ દાખવતા હોવા છતાં, અધૂરા જ્ઞાનવાળાનું કે છેક જ અબોધનું ગમે તેટલું પરાક્રમ હોય તોપણ તે અશુદ્ધ છે તથા કર્મબંધનનું કારણ છે; પરંતુ જ્ઞાન અને બોધયુકત પુરુષનું પરાક્રમ શુદ્ધ છે અને તેનું કાંઈ ફળ તેને ભોગવવું પડતું નથી.

યોગ્ય માર્ગે કરેલું તપ પણ જો કીર્તિની ઇચ્છાથી કરાયું હોય, તો તે પણ શુદ્ધ નથી. પરંતુ જે તપ બીજા જાણતા નથી, તે જ ખરું તપ છે. [૨૨–૨૪]

આમ કહી, શ્રીસુધર્મસ્વામી થોભ્યા.

અધ્યયન ૯ મું

ધર્મ વિષે

જંબુસ્વામી પૂછે છે:

"હે ભગવન્! મતિમાન બ્રાહ્મણ મહાવીરે કયો ધર્મ કહ્યો છે? તે અમને કૃપા કરી કહો. જેથી, તે જાણીને અમે તેમાં પ્રયત્નવાન થઈએ."

શ્રીસુધર્મસ્વામી કહે છે:

જિનેશ્વરે પ્રબોધેલો જિનોનો તે સીધો યથાર્થ માર્ગ હું તમને કહી સંભળાવું છું. તે તમે સાંભળો. તે ધર્મ જાણવાનો અને આચરવાનો અધિકાર કોનો છે તે હું પ્રથમ તમને કહું. જે પુરુષ પોતામાં વિવેક પ્રગટવાથી જગતના પદાર્થો અને ભાવો પ્રત્યે વૈરાગ્યયુક્ત બન્યો છે, તથા જે મનુષ્ય આસક્તિપૂર્વક કરાતી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓથી બંધાતું

વેર તથા પુષ્ટ થતા કામો અને તેમનું દુઃખરૂપી ફળ જાણે છે, તે આ માર્ગનો અધિકારી છે. તે જાણે છે કે, માણસ જે જે પદાર્થો માટે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરે છે, તે બધા પદાર્થો મૃત્યુ બાદ સગાંસંબંધીઓના જ હાથમાં જાય છે અને તેને પોતાને તો પોતાનાં કર્મોનું ફળ જ ભોગવવાનું રહે છે. તે વખતે, જેમને માટે તે બધી પ્રવૃત્તિઓ કરી હતી, તે બધાં — માતપિતા, ભાઈ, પત્ની, પુત્રો તથા પુત્રવધૂ — રક્ષણ કરવા આવતાં નથી. આવો વિચાર કરી, તે મમતા અને હુંપણું તજી દઈ, જિનભગવાને કહેલા પરમ માર્ગનું શરણ સ્વીકારે છે. મનુષ્યના વિવેક અને વૈરાગ્યની સાચી પરીક્ષા એ છે કે, પ્રાપ્ત થયેલા કામભોગો પ્રત્યે પણ આકર્ષણ ન થાય. આવો વિવેક અને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયા પછી, અધિકારી મનુષ્ય ધનસંપત્તિ, પુત્રો, સગાંસંબંધી, મમતા અને શોક તજી, તથા સંસારથી નિરપેક્ષ થઈ, સંન્યાસી બને. [૧–૭, ૩૨]

પછી તે મુમુક્ષુ સુંદર પ્રજ્ઞાવાંળા, સંપૂર્ણ તપસ્વી, પરાક્રમી, આત્મજ્ઞાનના વાંછુક, ધૃતિમાન તથા જિતેંદ્રિય એવા સદ્ગુરુનું શરણ શોધે. કારણકે, જ્ઞાનપ્રકાશ પ્રાપ્ત કરવા ગૃહસંસારનો ત્યાગ કરનારા ઉત્તમ સત્પુરુષો જ મુમુક્ષુ જનોનું પરમ શરણ છે. તેઓ સર્વ બંધનોથી મુક્ત હોઈ, જીવિતની તેમજ વિષયોની આકાંક્ષા વિનાના તથા સર્વ પ્રકારની પાપી પ્રવૃત્તિઓથી રહિત હોય છે. એવા સદ્ગુરુનું શરણ સ્વીકારીને, તેણે નિર્ગ્રંથ મહામુનિ મહાવીરે ઉપદેશેલા માર્ગમાં પુરુષાર્થ આદરવો. [૩૨–૩૪]

પૃથ્વી, (પાણી,) અગ્નિ અને વાયુ; તૃણ, વૃક્ષ અને

બીજ; અંડજ, પોતજ,[1] જરાયુજ,[2] રસજ,[3] સ્વેદજ,[4] તથા ઉદ્ભિજ્જ એમ જીવોના ૭ વર્ગો છે. તેમને જાણી; વિદ્વાન પુરુષે મન વાણી અને કાયાથી તેમની હિંસાનો તેમજ પોતાના સુખ ખાતર તેમના પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવો. તે જ પ્રમાણે તેણે જૂઠ, મૈથુન અને ચોરીને પણ મહા પાપ સમજી છોડવાં. માયા, લોભ, ક્રોધ, અને માન[5] પણ જગતમાં કર્મબંધનનાં કારણો છે એમ જાણી, તેમનો પણ ત્યાગ કરવો.[6] [૮-૧૧]

તેણે શરીરના સર્વ સંસ્કારો — જેવા કે બસ્તીકર્મ, વિરેચન, વમન, અંજન, ગંધ, માલ્ય, સ્નાન, દંતપ્રક્ષાલન (દાતણ), ધોવું, રંગવું વગેરે — નો તેમને સંયમના વિરોધી ગણી, ત્યાગ કરવો. તે બધા પરિગ્રહ તથા કામવાસનાનાં કારણરૂપ છે. તે જ પ્રમાણે, તેણે પગરખાં, છત્રી, માંચો, પલંગ, ચામર વગેરેનો ત્યાગ કરવો. અને નિર્જીવ તથા સાફ કરેલા નિર્દોષ પાણીથી પણ અંગો વગેરે ન ધોવાં. [૧૨-૩; ૧૮-૯]

---

(૧) બચ્ચાં રૂપે જ પેદા થનારાં હાથી વગેરે. (૨) ઓરથી વીંટળાઈને જન્મતાં ગાય, મનુષ્ય ઇત્યાદિ. (૩) દહીં, આથો વગેરેમાં થતા. (૪) પરસેવાથી થતાં જૂ, માંકડ, ઇત્યાદિ. (૫) સામાન્ય રીતે આનો અર્થ જમીન ફોડીને નીકળતી વનસ્પતિ એવો થાય. પણ ટીકાકાર અહીં તેનો અર્થ 'કાંઈ ફોડીને બહાર નીકળતાં દેડકાં વગેરે' એવો લે છે. (૫) આ ચારે માટે મૂળમાં અનુક્રમે આ શબ્દો છે: पलिकुञ्चन વક્રતા પમાડે છે માટે. भजन: બધા વડે ભજાય છે માટે. स्थण्डिल: આત્માને વેરાન ખેતર જેવો બનાવે છે માટે. उच्छ्राय: માણસ માતી ઊઠે છે માટે. (૬) જુઓ પ્રકરણ ૧૧ ને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

આહારની બાબતમાં તેણે પૂર્ણ સંયમ સ્વીકારવો. પોતાને ઉદ્દેશીને ગૃહસ્થે તૈયાર કરેલું, ખરીદેલું, ઉછીનું આણેલું, કે પોતે જ્યાં રહેતો હોય ત્યાં ગૃહસ્થ લઈ આવ્યો હોય તેવું, કે તે બધાના અંશોવાળું ભિક્ષાન્ન તેણે ન સ્વીકારવું. તેણે માદક આહારનો સર્વથા ત્યાગ કરવો. તથા જેનાથી માત્ર જીવિત ટકી રહે, તેટલું જ અન્નપાન માગી લાવવું. વધારે માગી લાવી, બીજાને આપી દેવું પડે તેમ ન કરવું. [૧૪-૫, ૨૩]

ચારિત્રવાન ભિક્ષુએ કોઈનો સંગ ન કરવો. કારણ, તેમાં સુખના વેશમાં જોખમો રહેલાં છે. માટે વિદ્વાને તેનાથી ચેતતા રહેવું. તેણે સંસારીઓ સાથે મંત્રણા, તેમની ક્રિયાઓની પ્રશંસા, તેમની સાંસારિક ગૂંચવણોમાં સલાહ, તેમના ઘરમાં બેસીને કે, તેમના વાસણમાં ભોજન કે પાન, તેમનાં કપડાં પહેરવાં, તેમના ઘરમાં બેસી તેમના ખબર સમાચારની પૃછપરછ, તેમના તરફથી યશ, કીર્તિ, પ્રશંસા અને વંદન પૂજનની કામના, તેમના ઘરમાં ખાસ કાંઈ કારણ વિના સૂઈ જવું, ગામનાં છોકરાંની રમતમાં ભળવું, અને મર્યાદા મૂકીને હસવું—એ બધાંનો ત્યાગ કરવો. કારણ, તેમાંથી અનેક અનર્થોની પરંપરા જન્મે છે. [૧૬-૮; ૨૦-૨; ૨૮-૯]

તેણે નકામી છતાં અનર્થકારક પ્રવૃત્તિ સહેજ પણ કરવી નહી. જેમકે, જુગાર રમતાં ન શીખવું, કલહકંકાસ ન કરવા, કે પૂર્વે કરેલી ક્રીડાઓનું સ્મરણ ન કરવું. તેણે બોલવામાં પણ ધર્મથી નિષિદ્ધ એવું કાંઇ બોલવું નહીં; તથા બોલવા બેસે ત્યારે બોલ્યા જ ન કરવું. બીજાના મર્મસ્થાનને આઘાત પહોંચે તેવું બોલવાની

ઇચ્છા ન કરવી, કે બીજા છેતરાય તેવું ન બોલવું. તેણે પૂરતો વિચાર કરીને જ બોલવાની ટેવ પાડવી. તેણે અર્ધી સાચી અને અર્ધી જૂઠી એવી ત્રીજી કોટીની વાણી[1] તજવી, તેમજ બીજાની ગુપ્ત વાત કહી ન દેવી. તેણે કોઈને 'હોલ્યા'–'ઓલ્યા' કહીને ન બોલાવવો, કે 'યાર' 'દોસ્ત' કહીને કે ગોત્રનું નામ દઈને ન બોલાવવો. તું–તાં કરવું એ શિષ્ટ નથી; માટે તેમ તો કદી જ ન કરવું. [૧૭; ૨૧; ૨૫–૭]

આ પ્રમાણે નિરર્થક પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા વિના, તેમજ સુંદર પદાર્થોની ઉત્સુકતા રાખ્યા વિના, પ્રયત્નશીલ રહી, પ્રમાદ કર્યા વિના વિચરવું અને તેમ કરતાં જે કાંઈ દુઃખો આવે, તે સહન કરવાં. કોઈ મારે તો ગુસ્સે ન થવું કે કોઈ ગાળો ભાંડે તો તપી ન જવું. પરંતુ, પ્રસન્ન મનથી બધું સહન કરી લઈ શાંતિ રાખવી. [૩૦–૧]

આમ કહી, શ્રીસુધર્મસ્વામી થોભ્યા.

---

૧. વાણીની ચાર કોટીઓ આ પ્રમાણે છે:

(૧) સત્ય. (૨) અસત્ય. (૩) સત્ય–અસત્ય. (૪) ન સત્ય–ન અસત્ય.

અધ્યયન ૧૦ મું

સમાધિ

શ્રી સુધર્મસ્વામી આગળ કહેવા લાગ્યા :

હું જે મોક્ષમાર્ગ તમને કહી સંભળાવું છું, તે માર્ગ મતિમાન મહાવીરે ધર્મનો સાક્ષાત્કાર કર્યા બાદ ઉપદેશેલો છે. તે માર્ગ સીધો તેમજ અમોઘ છે. તેનો સ્વીકાર કરનારા ભિક્ષુએ ચિત્તની સર્વ પ્રકારની ચંચળતા દૂર કરી, તથા સર્વ સંકલ્પોથી રહિત બની, કોઈ પણ ભૂતપ્રાણીને દુઃખનું કારણ બન્યા વિના વિચરવું. એક વખત સંન્યાસ લીધા પછી તેણે દીન તથા ખિન્ન ન બની જવું. જેઓ ભોગોની બાબતમાં દીન વૃત્તિવાળા હોય છે, તેઓ પાપકર્મ કર્યાં જ કરે છે. તેથી જિનોએ ચિત્તની અત્યંત સ્વસ્થતા અને એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરવાનું ઉપદેશ્યું છે. માટે મનુષ્યે જાગ્રત રહેવું, એકાગ્ર રહેવું તથા વિવેકવિચારમાં પ્રીતિવાળા થઈ, સ્થિર ચિત્તવાળા બનવું. [૧–૩; ૬–૭]

જુઓ તો ખરા ! સ્ત્રીઓમાં આસક્ત થયેલા જુદા જુદા પ્રાણો અને સત્ત્વો દુઃખથી પીડિત થઈ, કેટલો

પરિતાપ પામે છે! સ્ત્રીઓમાં વિશેષ પ્રસંગ રાખનારો અજ્ઞાની પાપકર્મના ચક્રમાં ફસાય છે. તે પોતે જીવહિંસાથી પાપકર્મો કરે છે એટલું જ નહિ, પણ બીજા પાસેય કરાવે છે. તે અજ્ઞાની ભિક્ષુ પછી ધનસંપત્તિનો સંચય કરવા લાગે છે તથા કામનાથી ઉત્પન્ન થતાં વેરોમાં ખૂંપતો જઈ, પાપકર્મ એકઠું કર્યે જાય છે. પરિણામે, મરણ બાદ તે દુસ્તર નરકને પામે છે. માટે બુદ્ધિમાન ભિક્ષુએ ધર્મને સારી રીતે સમજી, સર્વ તરફથી નિઃસંગ થઈ, ક્યાંય આસક્ત થયા વિના વિચરવું અને સર્વ પ્રકારની લાલસાનો ત્યાગ કરી, તથા સમસ્ત જગત પ્રત્યે સમભાવ યુક્ત દૃષ્ટિ રાખી, કોઈનું પ્રિય કે અપ્રિય કરવાની કામના ન રાખવી. [૪–૫; ૭–૧૦]

તેણે નિષિદ્ધ અન્નની કદી ઇચ્છા ન કરવી. તથા તેમ કરનારની સોબત પણ ન કરવી. પોતાના અંતરનો વિકાસ ઇચ્છનાર તે ભિક્ષુએ કશાની અપેક્ષા રાખ્યા વિના, તથા જરા પણ ખિન્ન થયા વિના, બાહ્ય શરીરને ઘસાઈ જવા દેવું, પણ જીવિતની કામના કરી પાપકર્મ ન કરવું. તેણે પોતાની એકલી અસહાય દશાનો વિચાર વારંવાર કર્યા કરવો. એ ભાવનામાં જ મુક્તિ રહેલી છે.

એ મુક્તિ કંઈ મિથ્યા વસ્તુ નથી. પણ સર્વોત્તમ વસ્તુ છે. પરંતુ તે ગમે તેનાથી પ્રાપ્ત કરી શકાતી નથી. સ્ત્રીસંભોગથી નિવૃત્ત થયેલો, અપરિગ્રહી, તથા નાના મોટા વિષયોમાંથી અને અસત્ય, ચૌર્ય વગેરે પાપોમાંથી પોતાનું રક્ષણ કરનારો ભિક્ષુ જ મોક્ષના કારણરૂપ સમાધિ નિઃસંશય પ્રાપ્ત કરે છે. માટે ભિક્ષુએ પ્રીતિ અને અપ્રીતિ ઉપર વિજય મેળવી, તૃણ, ઠંડી, ગરમી, ડંશ વગેરે શારીરિક કષ્ટોથી

ગભરાયા વિના, મન વાણી અને કાયાને (પાપકૃત્યોથી) સુરક્ષિત રાખી, સમાધિયુક્ત થવું; તથા તે પ્રકારે નિર્મળ ચિત્તવૃત્તિવાળા થઈને, પ્રસંગ પડ્યે પોતે આચરેલો તે ઉત્તમ ધર્મ બીજાને ભલી પ્રકારે સમજાવતા વિચરવું. [૧૧–૧૫]

જગતમાં કેટલાય જુદી જુદી માન્યતાવાળા લોકો ફરે છે. તેઓમાંના ઘણા નિષ્ક્રિય આત્માની તેમજ ક્રિયાવાદ કે અક્રિયાવાદની વાતો કરે છે અને મોક્ષનો ઉપદેશ આપે છે. પરંતુ તેઓ વિમુક્તિના કારણરૂપ સદ્ધર્મને જાણતા નથી. તેઓ અજરામર હોય તેમ, અજ્ઞાન અને મૂઢતાપૂર્વક, પાપથી જરા પણ બીન્યા વિના, સગાંસંબંધીઓ અને ધનાદિની મમતામાં બંધાયેલા રહે છે, તથા રાતદિવસ બીજાનાં શરીરોને દુઃખ થાય તેવી પ્રવૃત્તિઓ અસંયમીપણે કર્યા કરે છે. પરંતુ બુદ્ધિમાન મનુષ્યે તો સદ્ધર્મને સમજી, વનનાં નાનાં પ્રાણીઓ સિંહથી દૂર રહે તેમ, પાપથી દૂર રહેવું. કારણ, બધી પાપપ્રવૃત્તિઓમાં હિંસા અનિવાર્ય છે. અને હિંસામાંથી વેર બાંધનારાં અને મહા ભયવાળાં પાપકર્મો અચૂક બંધાય છે. પરિણામે, મનુષ્યની દુઃખમાંથી મુક્તિ થતી નથી. માટે ભિક્ષુએ તો જીવિતની કે મરણની પરવા કર્યા વિના, કશા ફળની આકાંક્ષા રાખ્યા વિના, તથા શરીરની પણ મમતા છોડી દઈ, મતિમાન બ્રાહ્મણ[1] મહાવીરે ઉપદેશેલા માર્ગને નિષ્કપટતાથી અનુસરી, એ પાપચક્રરૂપી દુસ્તર સંસારને તરી જવા પ્રયત્ન કરવો. [૧૬–૨૪]

આમ કહી, શ્રીસુધર્મસ્વામી થોભ્યા.

---

૧. ' પવિત્ર અને જ્ઞાની પુરુષ ' એવા અર્થમાં.

અધ્યયન ૧૧ સું

મોક્ષમાર્ગ

શ્રીજંબુસ્વામી પૂછવા લાગ્યા :

હે મહામુનિ ! સર્વ દુઃખોમાંથી મુક્તિ અપાવનાર એવો, મહાવીર ભગવાને ઉપદેશેલો ઉત્તમ માર્ગ તમે જે રીતે જાણો છો તે રીતે અમને કહી સંભળાવો.

શ્રીસુધર્મસ્વામી કહેવા લાગ્યા :

કાશ્યપ ઋષિએ ઉપદેશેલો તે મહાવિકટ માર્ગ મેં જે પ્રમાણે સાંભળ્યો છે, તે પ્રમાણે તમને યથાક્રમે હું કહી સંભળાવું છું. તેને અનુસરીને અત્યાર આગમચ ઘણાય લોકો, વેપારીઓ જેમ દુસ્તર સમુદ્રને તરી જાય છે, તેમ આ અપાર સંસારને તરી ગયા છે અને ભવિષ્યમાં પણ તરશે. [૧–૬]

પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, ધાન્યોનાં બીજો સહિત તૃણ અને વૃક્ષો; અને હાલી ચાલી શકે તેવાં પ્રાણીઓ — એમ જીવોના છ વર્ગો છે. એ છ વર્ગો જ એક

બીજા પ્રત્યે હિંસા પરિગ્રહાદિથી કર્મબંધનનાં નિમિત્ત બને છે.[1] બુદ્ધિમાન માણસે પોતાના દાખલા ઉપરથી, અનુકૂળ તર્ક વડે વિચાર કરવો કે, મારી પેઠે કોઈ પ્રાણીને દુઃખ ગમતું નથી, માટે મારે કોઇની હિંસા ન કરવી જોઈએ. જ્ઞાનીના જ્ઞાનનો સાર પણ એટલો જ છે કે, તે કોઈની હિંસા કરતો નથી. અહિંસાનો સિદ્ધાંત પણ એ જ છે, તથા તેને જ શાંતિ કે નિર્વાણ પણ કહે છે. [૭–૧૧]

પરંતુ જ્યાં સુધી મનુષ્યોમાંથી સર્વ પ્રકારના દોષો દૂર થયા નથી, ત્યાં સુધી તે મન વાણી અને કાયાથી સંપૂર્ણ અહિંસા પાળી શકવાનો નથી. માટે મહાપ્રજ્ઞાવાળા બુદ્ધિશાળી મનુષ્યે જિતેંદ્રિય થઈ, વિષયભોગોથી નિવૃત્ત થવું અને સંયમાદિમાં પરાક્રમી બની વિચરવું. તેણે અતિ માન, માયા, ક્રોધ અને લોભથી દૂર રહેવું. ટૂંકમાં, તેણે સર્વ સારાં કર્મ આચરવાં અને પાપકર્મો ત્યાગવાં. તેણે તપાચરણમાં પરાક્રમી બની, નિર્વાણને નક્ષત્રોમાં ચંદ્રમાની પેઠે શ્રેષ્ઠ માની, તેને સાધવામાં પુરુષાર્થી થવું. જેમ આ જગત સર્વ ભૂતપ્રાણીઓનું આધારસ્થાન છે, તેમ જે બુદ્ધો થઈ ગયા છે અને હજુ થવાના છે, તેમનું નિર્વાણ એ જ આધારસ્થાન છે. માટે તેણે ઇંદ્રિયોનું દમન કરી, તે નિર્વાણને જ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્નશીલ થવું. [૧૨, ૩૩–૬, ૨૨]

મહાપ્રજ્ઞાવાળા તે બુદ્ધિશાળી પુરુષે વિધિ પ્રમાણે જે કાંઈ ભિક્ષા મળે, તેના વડે નિર્વાહ કરવો અને નિષિદ્ધ અન્નનો ત્યાગ કરવો. પ્રાણીઓની હિંસા કરીને કે પોતાને ઉદ્દેશીને તૈયાર કરવામાં આવ્યું હોય તેવું અન્નપાન તેણે

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

ન સ્વીકારવું. તેવા અન્નના અંશવાળું કે જરા સરખી શંકા-વાળું ભિક્ષાન્ન પણ તેણે ન સ્વીકારવું. કોઈ હિંસા કરતું હોય, તેને તેણે કોઈ પણ પ્રકારે અનુમતિ ન આપવી. ગામ કે નગરમાં વિચરતાં તેવા ઘણા પ્રસંગો તેના ઉપર આવી પડે છે. જેમકે, ગામમાં ઘણા લોકો દાન પુણ્યને નિમિત્તે (માંસાદિ યુક્ત) ભોજન તૈયાર કરે છે. હવે જો ભિક્ષુ તેની પ્રશંસા કરે, તો તેવા કાર્યને ઉત્તેજન મળે અને પરિણામે વધુ પ્રાણીવધ થાય. અને જો તેનો પ્રતિષેધ કરે, તો કોઈના પેટ ઉપર પગ મૂક્યા જેવું થાય. માટે તે બેમાંથી એક પણ પ્રકારે કાંઈ કહ્યા વિના, તેણે પોતાની ઇંદ્રિયોનું દમન કરતા વિચરવું. [૧૩–૨૧]

આમ, જે ભિક્ષુ પોતાના આત્માનું (પાપપ્રવૃત્તિથી) રક્ષણ કરવામાં તત્પર હોય, સદા ઇંદ્રિયનિગ્રહી હોય, સંસાર-ભ્રમણરૂપી પ્રવાહને જેણે પોતાપૂરતો હંમેશને માટે અટકાવી દીધો હોય, તથા જે સર્વથા પાપરહિત હોય, તેવો ભિક્ષુ જ શુદ્ધ, પરિપૂર્ણ અને અનુત્તમ ધર્મને ઉપદેશી શકે. તેવો ભિક્ષુ જ સંસારપ્રવાહમાં તણાતાં અને કર્મો વડે રિબાતાં પ્રાણીઓને જગતની પ્રતિષ્ઠારૂપ નિર્વાણદ્વીપ બતાવી શકે. [૨૩–૪]

આ વસ્તુ ન જાણનારા તથા પોતે અજ્ઞાની હોવા છતાં પોતાને જ્ઞાની માનતા અને લોકોને તે પ્રમાણે જણાવતા પુરુષો સમાધિ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. તેઓ ગમે તેવું નિષિદ્ધ અન્નપાન સ્વીકારે છે અને પછી ધ્યાન ધરવા બેસે છે. પણ એ મિથ્યા માન્યતાવાળા અનાર્ય શ્રમણોનું ધ્યાન બગલા જેવાં જળચર પ્રાણીઓના જેવું વિષયપ્રાપ્તિનું જ હોઈ, કલુષિત અને અધમ હોય છે. તે બિનઅનુભવી લોકો

સમાધિ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. શુદ્ધ માર્ગનું ઉલ્લંઘન કરી, ઉન્માર્ગે વળેલા તે લોકો દુઃખ અને વિનાશના જ ભાગી થાય છે. છિદ્રોવાળા નાવમાં બેસી પાર જવાની ઇચ્છા કરતા જન્માંધ માણસની પેઠે, તેઓ અધવચ જ સંસારપ્રવાહના મુખ્ય ભાગમાં સપડાઈને નાશ પામે છે. [૨૫–૩૧]

પરંતુ કાશ્યપે ઉપદેશેલા આ ધર્મનું શરણ લઈને મતિમાન ભિક્ષુ સંસારરૂપી મહાઘોર પ્રવાહને તરી જાય છે. પોતાના આત્માનું રક્ષણ કરતો, નાનાં મોટાં વિઘ્નોથી મેરુની જેમ અકંપિત રહેતો, તથા મરણની રાહ જોતો તે આનંદથી વિચરે છે. [૩૨, ૩૭-૮]

આમ કહી, શ્રીસુધર્મસ્વામી બોલ્યા.

ટિપ્પણો

ટિપ્પણ નં૦ ૧ : સૂત્રકૃતાંગમાં ઠેરઠેર એવું વાકય આવે છે કે : “ભગવાને પૃથ્વી આદિ જીવોના છ વર્ગોને કર્મબંધનનાં નિમિત્ત કહ્યા છે.” પુનરાવર્તન દૂર કરવાના ઇરાદાથી, એ વાક્ય અનુવાદમાં ટૂંકાવ્યું છે કે પડતું મૂક્યું છે. પરંતુ આ એક ઠેકાણે નીચેની નોંધ કરતા જવાની જરૂર છે. તે, એ વાકય પાછળ રહેલા પાપ વિષેના જૈન સિદ્ધાંતની. એ સિદ્ધાંત એવો લાગે છે કે, દરેક પ્રકારના પાપકર્મથી આપણે કોઈ ને કોઈ પ્રાણી પ્રત્યે દ્રોહ કે હિંસા કરીએ છીએ. તેથી એમ કહી શકાય કે, દરેક પાપકર્મ કોઈ ને કોઈ પ્રાણી પ્રત્યે હોય છે. બીજા શબ્દોમાં, જુદાં જુદાં પ્રાણીઓ દરેક પાપકર્મમાં નિમિત્તરૂપે હોય છે. તેથી જ જૈન ધર્મ અહિંસા-રૂપી એક જ વ્રતમાં બધાં પાપકર્મોનો ત્યાગ સમાવી લે છે. કારણ કે, તમામ પ્રકારનાં પાપકર્મનો ત્યાગ કર્યા વિના સંપૂર્ણ અહિંસક થવાય જ નહિ. એટલે જૈન દૃષ્ટિએ અહિંસા જ સંપૂર્ણ ધર્મ છે – એક જ ધર્મ છે. એટલે આ તથા પહેલાંના પ્રકરણોમાં સંપૂર્ણ સમાધિ, મોક્ષમાર્ગ કે ધર્મ કહી બતાવવાનું કહી, સૂત્રકાર માત્ર અહિંસા જ રજૂ કરે છે.

અધ્યયન ૧૨ મું

જુદા જુદા વાદીઓ

શ્રીસુધર્મસ્વામી કહેવા લાગ્યા :

હે આયુષ્મન્ ! હવે હું લોકોમાં પ્રચલિત એવા અનેક વાદો વિષે કહું છું, તે સાંભળ. તે વાદોને, નીચેના ચાર વિભાગમાં મુખ્યત્વે વહેંચી શકાય. જેમકે : (૧) ક્રિયાવાદ (૨) અક્રિયાવાદ (૩) વિનયવાદ (૪) અજ્ઞાનવાદ.* [૧]

(તેમાંના અજ્ઞાનવાદીઓ કહે છે કે, પરલોક, સ્વર્ગ, નરક અને સારાંખોટાં કર્મોનું ફળ — વગેરે બાબતો વિષે આપણે કાંઈ જાણી શકીએ તેમ નથી. તે વસ્તુઓ છે એમ પણ કહી શકાતું નથી, કે નથી એમ પણ કહી

---

* આ બધા વાદો અને વાદીઓ વિષેના ઉલ્લેખો માત્ર આવાં જૈન આગમો તેમજ સમકાલીન બૌદ્ધ ગ્રંથોમાંથી જ મળી શકે તેમ હોવાથી, અહીં શબ્દશઃ અનુવાદ આપવામાં આવ્યો છે. ઉમેરેલા વધારાના ભાગને કૌંસમાં મૂક્યો છે. બૌદ્ધ વગેરે ગ્રંથોમાં મળી આવતું આવી જ જાતના વાદો વિષેનું વર્ણન ઉપોદ્ઘાતમાં આપેલું છે.

શકાતું નથી. અથવા તે બંનેથી ભિન્ન એવું પણ કાંઈ કહી શકાતું નથી. આમ,) આ અજ્ઞાનવાદીઓ દલીલો કરવામાં કુશળ હોવા છતાં, અસંબદ્ધ બોલનારા છે. તેઓ પોતે જ શંકાનો પાર પામ્યા નથી હોતા. તેઓ પોતે અજ્ઞાન હોઈ, અજ્ઞાન લોકોને ખોટું ખોટું સમજાવે છે. [૨]

(વિનયવાદીઓ આચારની કેટલીક તુચ્છ અને બિન-અગત્યની વસ્તુઓને જ સર્વસ્વ માની, તેમાં રચ્યાપચ્યા રહે છે. તે સિવાય બીજું કાંઈ તેઓ દેખી શકતા જ નથી.) આમ સત્યને અસત્ય સમજનારા અને અસાધુને સાધુ કહેનારા એ વિનયવાદીઓ, કોઈ પૂછે એટલે પોતાનો સિદ્ધાંત અચૂક કહેવા લાગે છે. [૩]

(અક્રિયાવાદીઓ તો ક્રિયામાં કે તેના ફળમાં જ નથી માનતા. તેમનામાંના કેટલાક આત્માને નિષ્ક્રિય માને છે. કેટલાક આત્મામાં જ માનતા નથી, જ્યારે બીજા કેટલાક જગતને જ માયારૂપ માને છે અથવા ઈશ્વર, નિયતિ કે કાલ વગેરેને બધી ક્રિયાઓ માટે જવાબદાર માની, પ્રાણી કાંઈ કરતું નથી અથવા કરી શકે તેમ નથી, એમ માને છે.) આમ, કર્મ અને તેમનાં ભવિષ્યમાં થનારાં ફળથી ડરનારા અક્રિયાવાદીઓ 'ક્રિયા જ નથી' એમ કહે છે. પોતે જ જણાવેલા તત્ત્વમાં પોતે ચોકસ ન હોવાથી, તેઓ એમ કહે છે કે, 'આ વસ્તુ આમ અમને દેખાય છે.' કોઈ કંઈ પૂછે તો તેઓ કશું ચોકસ કહી શકતા નથી; પણ 'આ બે પક્ષવાળું છે,' 'આ એક પક્ષવાળું છે' એમ કહ્યા કરે છે. અને કર્મ છ ઇંદ્રિયો કરે છે (અમે કરતા નથી) એમ કહે છે. અબૂજ

અક્રિયાવાદીઓ જુદું જુદું (ઘણું) કહે છે. તેઓને મતે આખું જગત વંધ્ય અને નિયત છે.[1] તેમના કહ્યા પ્રમાણે તો સૂર્ય ઊગતો નથી કે આથમતો નથી, ચંદ્રમા વધતો નથી કે ઘટતો નથી, નદીઓ વહેતી નથી કે પવન વાતો નથી ! આંખો વિનાનો આંધળો જેમ દીવો હોવા છતાં કશું દેખી શકતો નથી, તેમ રૂંધાઈ ગયેલી બુદ્ધિવાળા આ અક્રિયાવાદીઓ ક્રિયા હોવા છતાં તેને દેખતા નથી. [૪–૮]

બાકી, જ્યોતિષશાસ્ત્ર, સ્વપ્નશાસ્ત્ર, સામુદ્રિકશાસ્ત્ર, શુકનશાસ્ત્ર, ઉત્પાતોનું શાસ્ત્ર તથા આઠે અંગોવાળું નિમિત્તશાસ્ત્ર ભણીને ઘણાય લોકો ભવિષ્યમાં થનાર ક્રિયા કે ફળ જાણી જ શકે છે ને ? જો ક્રિયા કે તેનું ભવિષ્યમાં થનારું ફળ હોય જ નહીં, તો આમ કેમ બને ? જો કે, અક્રિયાવાદીઓ તો એમ જ કહેવાના કે, તે શાસ્ત્રોનું પણ બધું ક્યાં સાચું પડે છે ? તેઓ પોતે તે શાસ્ત્રો શીખ્યા જ નથી હોતા, છતાં તેમને જૂઠાં કહેવામાં તેમને કશો વાંધો આવવાનો નહિ ! [૯–૧૦]

પરંતુ જગતનો સત્ય વિચાર કરનારા શ્રમણો અને બ્રાહ્મણો એમ જ કહે છે કે, દુઃખ પોતાનું જ કરેલું થાય છે, બીજાનું કરેલું નહીં. તેમજ મોક્ષ પણ જ્ઞાન અને તે પ્રમાણેનાં આચરણથી પ્રાપ્ત થાય છે. [૧૧]

પ્રજાને જે લોકો આવો હિતકર ઉપદેશ આપે છે, તેઓ જ આ જગતના ચક્ષુરૂપ નાયકો છે. તેમણે આ સંસારને પણ શાશ્વત કહ્યો છે તેમાં રાક્ષસો, દેવો, સુરો ગાંધર્વોથી માંડીને આકાશગામી કે પૃથ્વી ઉપર રહેનારા

1. એટલે કે નિયત થયેલા ઉપરાંત નવું કશું આ જગતમાં થઈ શકે તેમ નથી; તથા જે કંઈ થાય છે, તેનું કશું ફળ નથી.

બધા જીવોને, પોતપોતાનાં કર્મો અનુસાર, સુખદુઃખ ભોગવતા જન્મમરણને પામ્યા કરવું પડે છે. તે ચક્રમાંથી મહાકષ્ટે છૂટી શકાય છે. વિષયો તથા કામભોગોમાં આસક્ત એવાં અજ્ઞાન પ્રાણીઓ તેમાં વારંવાર સપડાયા જ કરે છે. કારણ, કર્મોથી કર્મોનો ક્ષય થઈ શકે નહિ. કોઈ વિરલા બુદ્ધિશાળી પુરુષો જ અકર્મથી કર્મનો ક્ષય કરી, તે ચક્રનો અંત લાવી શકે છે. [૧૨–૧૫]

બીજા પણ જેને તે ચક્રમાંથી છૂટવું હોય, તેણે તેવા જગતનાં જ્યોતિરૂપ તથા ધર્મનો સાક્ષાત્કાર કરી તેને પ્રગટ કરનારા મહાત્માઓની સમીપ હંમેશાં રહેવું. કારણ, તેઓ જ પોતાની જાતને, તેમજ જગતને, જીવોની ગતિને તેમજ અગતિને,[1] જન્મને તેમજ મરણને, શાશ્વતને તેમજ અશાશ્વતને તથા મનુષ્યના પર જન્મને જાણે છે. તેઓ કર્મ આત્મામાં કેવી રીતે દાખલ થાય છે,[2] અને તેને કેવી રીતે રોકી શકાય છે,[3] તે જાણે છે. તથા કર્મના ફળને તેમજ કર્મના નાશને[4] પણ જાણે છે. તેઓ જગતનું

૧. 'જીવોની ગતિ' એટલે જીવો પોતાનાં કર્મોને કારણે ક્યાં જાય છે અને જન્મ પામે છે તે. 'જીવોની અગતિ' એટલે કર્મચક્ર-માંથી પુરુષાર્થ વડે મુક્ત થયેલા જીવો કઈ સ્થિતિ પામવાથી ફરી આ સંસારમાં પાછા નથી આવતા તે. ટૂંકમાં, ગતિ અને અગતિ એટલે બંધ અને મોક્ષ કહી શકાય.

૨. મૂળ आस्रव । જુઓ પા. ૮૧, ટિ૦ ૪.

૩. મૂળ : સંવર. જુઓ પા. ૮૧, ટિપ્પણ નં૦ ૪.

૪. મૂળ : નિર્જરા. આત્મા સાથે બંધાયેલા કર્મનો બે પ્રકારે નાશ થાય છે. એક તો તે કર્મનું ફળ ભોગવાઈ જવાથી, અને બીજું ઉચિત તપ વગેરેના બળથી.

અતીત, વર્તમાન અને અનાગત સ્વરૂપ યથાર્થ જાણતા હોઈ, તેઓ જ આ જગતના નેતા છે. તેમનો નેતા કોઈ નથી. [૧૬, ૧૯–૨૧]

તેઓ નાના કે મોટા બધા પ્રાણોને અને સર્વે જગતને પોતાના જેવું ગણે છે. તેઓ જાતે કોઈની હિંસા કરતા નથી કે બીજા પાસે કરાવતા નથી. સર્વ કાળ જિતેંદ્રિય રહી અને મોક્ષમાર્ગમાં તત્પર બની, તેઓ વીરપદ પામ્યા હોય છે. આ મહા ગહન સંસારમાં તેઓ જ માત્ર જાગતા હોય છે. તેમને શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ વગેરે વિષયોમાં આસક્તિ કે દ્વેષ હોતો નથી, તેમજ જીવિતની કે મરણની પણ કામના હોતી નથી. સંયમથી સુરક્ષિત એવા તે પુરુષો, પોતાની મેળે કે બીજા પાસેથી સત્ય જાણી, આ સંસારમાંથી મુક્ત થયા હોય છે. તેઓ જ ક્રિયાવાદનો ઉપદેશ આપવાને તેમજ બીજાને સંસારસમુદ્રમાંથી બચાવવાને શક્તિમાન થાય છે. [૧૭–૮; ૨૧–૨]

આમ કહી, શ્રીસુધર્મસ્વામી થોભ્યા.

અધ્યયન ૧૩ મું

કેટલીક સાફ સાફ વાતો[1]

શ્રીસુધર્મસ્વામી બોલ્યા :

હવે હું તમને મનુષ્યોના વિવિધ પ્રકારના સ્વભાવ વિષે કેટલીક સ્પષ્ટ વાતો કહી સંભાળવું છું. રાત્રીદિવસ પ્રયત્નશીલ એવા તથાગતો પાસેથી સદ્ધર્મ જાણવા છતાં, કેટલાક અધર્મી ભિક્ષુઓ ઉપદેશવામાં આવેલા સમાધિમાર્ગને સેવતા નથી; ઊલટા, ઉપદેશ આપનારને જ ગમે તેવી વાણી સંભળાવે છે; અથવા સાચો અર્થ સાંભળ્યા છતાં તેનો પોતાની મરજી મુજબ અર્થ કરે છે અને પરમાર્થને છુપાવે છે; અથવા પોતાને શંકા હોય તો (બીજા જાણકાર પાસેથી ખુલાસો મેળવવાને બદલે) જૂઠું કહે છે અને આચરે છે. તેવા માયાપૂર્ણ દુર્જનો અનંત વિનાશ પામે છે, એમ તમે જાણો. [૧–૪]

વળી કેટલાક અભિમાની પુરુષો, પોતામાં સાચી શક્તિ ન હોવા છતાં, ખોટી બડાઈ કરે છે અને સામા માણસને

---

૧. आहत्तहीय । એ અધ્યયનનું મૂળ નામ છે.

પોતાના પડછાયા જેવો તુચ્છ ગણે છે, અથવા સંન્યાસી ભિક્ષુક થઈને પણ પોતાના બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, ઉગ્ર[1] કે લિચ્છવી[2] કુળનો ગર્વ કરે છે. તેવા મનુષ્યો સંન્યાસી છતાં ગૃહસ્થીનું આચરણ કરનારા કહેવાય. તેઓને મુક્તિ પ્રાપ્ત થવી અશક્ય છે. કારણકે, દીર્ઘકાળ સેવેલા જ્ઞાન અને ચારિત્ર સિવાય જાતિ કે કુળ કોઈને બચાવી શકતાં નથી. [૮-૧૧]

ભલેને કોઈ ભિક્ષુ ભાષા ઉપર કાબૂવાળો હોય કે અતિભાવાન પંડિત તથા ગાઢ પ્રજ્ઞાવાળો વિચારક હોય, તોપણ, તે જો પોતાની બુદ્ધિ કે વિભૂતિને કારણે મદમત્ત થઈ, બીજાનો તિરસ્કાર કરે, તો તે પ્રજ્ઞાવાન હોવા છતાં સમાધિ પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ. માટે ભિક્ષુએ પ્રજ્ઞામદ, તપોમદ, ગોત્રમદ તથા ચોથો ધનમદ એ ચાર મદ ન કરવા. જે એવા મદ નથી કરતો, તે જ પંડિત છે અને ઉત્તમ સત્ત્વવાળો છે. ગોત્ર વગેરેથી પર થયેલા મહર્ષિઓ જ ગોત્ર વિનાની ચરમ ગતિને પામે છે. [૧૩-૧૬]

જે ભિક્ષુ સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને તથા લૂખાસૂકા મળે તેવા આહાર ઉપર જીવનારો હોવા છતાં, માનપ્રિય અને સ્તુતિની કામનાવાળો હોય છે, તેનો એ સંન્યાસ તેની આજીવિકા જ છે. તેવો ભિક્ષુ જ્ઞાન પામ્યા વિના જ ફરી ફરી આ સંસારને પામે છે. [૧૨]

---

૧. આવશ્યક સૂત્રમાં, 'જે ક્ષત્રિયો આરક્ષક (રખેવાળ) અને ઉગ્ર દંડ ધારણ કરનારા હતા, તે ઉગ્ર કહેવાતા હતા,' એમ જણાવ્યું છે.

૨. એક પ્રસિદ્ધ ક્ષત્રિય વંશનું નામ છે. તેના વિષે સવિસ્તર વર્ણન માટે જુઓ પુરાતત્ત્વ, પુ૦ ૧, પા. ૧૨૫.

કેટલાક ભિક્ષુઓ કજિયાખોર, કલહપ્રિય તથા તીખા અને ક્રોધી હોય છે. તેઓ ઝઘડાઓમાંથી કદી શાંતિ પામી શકતા નથી. ભિક્ષુએ તો ગુરુની આજ્ઞાનુસાર વર્તનારા, લજ્જાશીલ, પોતાના કામમાં જ નજર રાખનારા, નિષ્કપટ, મધુર તેમજ થોડું બોલનારા, પુરુષાર્થી, જ્ઞાનવાન, સરળ આચરણવાળા, તથા શાંત હોવું જોઈએ. ધર્મમાં સ્થિર થવા ઇચ્છનાર, તિરસ્કારવા યોગ્ય કે પાપજનક પ્રવૃત્તિઓથી દૂર જ રહે. [૫-૭, ૧૯]

શાંતિદાયી કાંતિવાળા તથા ધર્મનું રહસ્ય સમજનારા ભિક્ષુએ, ગામ કે નગરમાં દાખલ થયા બાદ, અન્નપાનનો લોભ રાખ્યા વિના, રતિ અરતિ દૂર કરીને, તથા સંઘમાં હોય કે એકલો હોય તો પણ કઠોર સંયમમાં સ્થિર રહીને, પોતાની આખરની એકલી અસહાય દશાની ભાવના કરતા કરતા વિચરવું. તેણે પોતાની મેળે (શાસ્ત્રમાંથી) સમજીને કે ગુરુ પાસેથી સાંભળીને, પ્રજાને હિતકર ધર્મ ઉપદેશવો. પરંતુ, કોઈનો ભાવ તર્કથી જાણ્યા વિના, ગમે તેવા ક્ષુદ્ર અને અશ્રદ્ધાળુ મનુષ્યને ઉપદેશ ન આપવો. સામા માણસનાં કર્મ અને છંદ સમજીને, તેનો દુષ્ટ સ્વભાવ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. કારણ, લોકો ભયાનક વિષયોમાં ગાઢપણે ખેંચાઈ ગયેલા હોય છે. તેણે પૂજન કે પ્રશંસાની ઇચ્છા ન રાખવી કે કોઈનું પ્રિય કે અપ્રિય કરવાની કામના ન કરવી. એ પ્રમાણે સર્વ અનર્થોનો ત્યાગ કરી, મનથી પણ આકુળ કે ગુસ્સે થયા વિના, સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે હિંસાનો ત્યાગ કરી, જીવિત કે મરણની કામનાથી રહિત થઈ, તેણે સંસારચક્રમાંથી મુક્ત થતા સુધી વિચરવું. [૧૮, ૨૦-૨૩]

આમ કહી, શ્રીસુધર્મસ્વામી થોભ્યા.

અધ્યયન ૧૪ મું

જ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવું?

શ્રીસુધર્મસ્વામી બોલ્યા :

હે વત્સ, શાસ્ત્રનું જ્ઞાન કેમ પ્રાપ્ત કરવું તે હવે તને કહું. શાસ્ત્રજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનારાએ કામભોગોની આસક્તિ ત્યાગીને, પ્રયત્નપૂર્વક બ્રહ્મચર્યનું સેવન કરવું તથા ગુરુની આજ્ઞાનું પાલન કરતા રહી, પ્રમાદરહિત બનીને ચારિત્રની શિક્ષા પ્રાપ્ત કરવી. [૧]

સમાધિના મૂળ કારણરૂપ ગુરુના સહવાસની શિષ્યે હંમેશાં ઇચ્છા રાખવી. કારણ કે ગુરુના સહવાસ વિના સંસારનો અંત લાવી શકાતો નથી. મુમુક્ષુ તથા બુદ્ધિશાળી શિષ્યે તે સહવાસની બહાર ન નીકળવું. કારણકે, પાંખો બરાબર આવ્યા વિના માળાની બહાર ઊડવા પ્રયત્ન કરતાં પંખીનાં બચ્ચાંને જેમ ઢંક પક્ષીઓ ઉપાડી જાય છે, તેમ ધર્મની બાબતમાં દૃઢ ન થયેલા શિખાઉને, 'ગચ્છ કે સંઘમાંથી વિખૂટો પાડ્યા બાદ તે આપણા કાબૂમાં આવશે' એમ માનતા અનેક હીનધર્મીઓ હરી જાય છે. [૨–૪]

પોતાને કઠોર શબ્દો કહેવામાં આવે તોપણ, શિષ્યે ગુરુ પ્રત્યે દ્વેષયુક્ત ન થવું. પરંતુ, નિદ્રા કે પ્રમાદ સેવ્યા વિના, ગમે તેમ કરી પોતાના સંશયો ટાળવા. નાનો, મોટો, તેની ઉપરની કોટીનો કે સમાન ઉંમરનો જે કોઈ તેને શિખવાડતો હોય, તેને તેણે સ્થિરતાથી આદરપૂર્વક સાંભળવો. એટલું તો શું, પણ પોતે ભૂલ કરતો હોય ત્યારે ઘરનું હલકું કામ કરનારી પનિયારી દાસી કે સામાન્ય ગૃહસ્થ પણ તેને સુધારે, તો ગુસ્સે થયા વિના તે કહે તે પ્રમાણે કરવું. કારણ કે, વનમાં માર્ગ ન જાણનારને માર્ગ જાણનાર રસ્તો બતાવે, તો તેમાં તેનું જ શ્રેય છે, તેમ તેણે પણ સમજવું. ધર્મની બાબતમાં પરિપક્વ ન થયેલો શિખાઉ શરૂઆતમાં ધર્મને જાણી શકતો નથી. પણ જિન ભગવાનના ઉપદેશથી સમજણ આવ્યા બાદ, સૂર્યોદય થયે જેમ આંખો વડે રસ્તો દેખી શકાય છે, તેમ તે ધર્મને જાણી શકે છે. [૬-૧૩]

ગુરુને યોગ્ય સમયે શિષ્યે પોતાની શંકાઓ પૂછવી તથા તે જે માર્ગ કહી બતાવે, તે કેવલી પુરુષોનો માર્ગ છે એમ જાણીને હૃદયમાં સ્થાપવો. એ માર્ગમાં સારી રીતે સ્થિર થયેલા અને પોતાનું અને બીજાનું (પાપ તથા હિંસાથી) રક્ષણ કરનારા ગુરુઓ પાસે જ શંકાસંશયનું યોગ્ય સમાધાન મળી શકે છે. એવા ત્રિલોકદર્શી લોકો જ એવી રીતે ધર્મ કહી શકે છે કે, જેથી શિષ્ય ફરી ભૂલમાં પડતો નથી. સ્થાન, શયન, આસન અને પરાક્રમની બાબતમાં યોગ્ય આચરણવાળા તથા શુભાશુભમાં વિવેકવાળા ગુરુએ પણ, શિખવતી વખતે દરેક વસ્તુ ખુલાસાથી અલગ અલગ સમજાવવી [૧૫-૬,૫]

તેવા ગુરુ પાસેથી પોતાનું ઇચ્છિત જ્ઞાન શીખનારો શિષ્ય જ પ્રતિભાવાન તથા કુશળ બને છે. તેવો શિષ્ય શુદ્ધ

માર્ગ પામીને, મોક્ષની ઇચ્છાયુક્ત થઈ, સર્વ સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓ પ્રત્યે અપ્રમાદી તથા મનમાં પણ દ્વેષબુદ્ધિરહિત બને છે, તથા તપ અને મૌન આચરી, મોક્ષ પામે છે. [૧૭]

ગુરુ પાસેથી ધર્મને બરાબર સમજીને, તેનું રહસ્ય પામ્યા બાદ, તથા તેને પરિપૂર્ણ રીતે સમજાવી શકે તેવા થઈને શિષ્યે બીજાને ઉપદેશ આપવા જવું; તથા સારાખોટાનો વિવેક કરી, ગુરુએ કહેલાની મર્યાદા ન ઓળંગાય એ રીતે ઉપદેશ આપવો. એ મોક્ષમાર્ગ કેવી રીતે ઉપદેશવો એ જે જાણે છે, તેવા શ્રદ્ધાળુને હાથે સિદ્ધાંતને આંચ આવતી નથી. [૨૪–૨૫]

જે સત્યને ચોરતો નથી કે છુપાવતો નથી, અલ્પ અર્થવાળી વસ્તુને આડંબરથી મોટી કરતો નથી, તથા સૂત્ર કે તેના અર્થની બનાવટ કરતો નથી, તે માણસ સિદ્ધાંતનો સાચો રક્ષક છે. ગુરુ પ્રત્યે ભક્તિવાળો તે શિષ્ય, ગુરુના કહેલાનો વિચાર કરીને, સાંભળેલી વસ્તુ બરાબર કહી સંભળાવે છે. [૨૬,૨૩]

જે શાસ્ત્રોને શુદ્ધ રીતે સમજે છે, જે તપસ્વી છે, જે ધર્મને વિગતવાર જાણે છે, જેનું કહેવું પ્રામાણિક છે, જે કુશળ છે તથા વિવેકયુક્ત છે, તે મોક્ષમાર્ગ ઉપદેશવાને યોગ્ય છે. ધર્મનો સંપૂર્ણપણે સાક્ષાત્કાર કરીને જેઓ ઉપદેશ આપે છે, તે બુદ્ધ પુરુષો સંસારનો અંત કરાવી શકે છે. પોતાની તેમજ બીજાની મુક્તિ સાધનારા તેઓ જુગજૂના પ્રશ્નોનો નિવેડો આપી શકે છે. [૨૭, ૧૮]

જ્ઞાની પુરુષ જ્ઞાનના બદલામાં માનઆબરૂની કે આજીવિકાની કામના ન કરે. તે સત્યને છુપાવે નહીં કે તેનો લોપ કરે નહીં; અનર્થકારક ધર્મ ન ઉપદેશે; ખોટા

સિદ્ધાંતની પણ તુચ્છકારપૂર્વક ઠેકડી ન કરે; સાચું પણ કર્કશ ન બોલે તથા પોતાની બડાઈ ન કરે. પોતાને અમુક બાબતમાં શંકા ન હોય છતાં તે બાબતમાં પણ તે દુરાગ્રહી ન થાય અને સ્યાદ્વાદનું[1] અનુસરણ કરે. પ્રજ્ઞાવાન પુરુષે સમતાપૂર્વક દરેક બાબતમાં 'આ અમુક દૃષ્ટિએ આમ પણ છે અને અમુક દૃષ્ટિએ આમ પણ છે' એમ બેવડી વાણી બોલવી. [૧૯–૨૨]

પોતે ઉપદેશેલું શિષ્ય કદાચ ઊંધું સમજે, તોપણ તેને શાંતિથી અને કર્કશ ભાષા વાપર્યા વિના તે વસ્તુ ફરી સમજાવવી, પરંતુ કદી અપશબ્દથી તેનો તિરસ્કાર ન કરવો. [૨૩]

આમ કહી, શ્રીસુધર્મસ્વામી થોભ્યા.

---

૧. મૂળ : વિભજ્યવાદ. સ્યાદ્વાદના અર્થ માટે ઉપોદ્ઘાતમાં સંજયબેલટ્ટીપુત્તવાળો વિભાગ જુઓ.

અધ્યયન ૧૫ મું

ઉપસંહાર[1]

૧

શ્રીસુધર્મસ્વામી બોલ્યા :

હે આયુષ્મન્! અત્યાર સુધી મેં તને ભગવાન મહાવીરે પ્રબોધેલા સંયમધર્મ વિષે કહ્યું. સારાંશે હવે કહું છું કે:

ભગવાન મહાવીર અતીત, વર્તમાન તથા ભવિષ્યને જાણે છે. કારણકે, તેમણે સત્ય દર્શન (અને જ્ઞાન) માં અંતરાયક કર્મોનો અંત આણ્યો છે. સંશયનો અંત લાવનાર તે ભગવાને આ અનુપમ ધર્મ કહેલો છે. તેવા ઉપદેશક ઠેરઠેર નથી થતા. તેમણે દરેક બાબત ઉપર યથાર્થ

---

૧. મૂળ : जमइयम् 'યમક' વાળું. 'શૃંખલાયમક અલંકારમાં દરેક શ્લોકનો કે ચરણનો છેલ્લો અક્ષર એ પછીના શ્લોક કે ચરણનો પહેલો અક્ષર બને છે. નિર્યુક્તિકારે આ અધ્યયનનું બીજું નામ આદાનીયસંકલિયા (શૃંખલા) સૂચવ્યું છે. તેમાં પણ આ શૃંખલા યમક નામનું જ સૂચન છે.' — જેકોબી.

ઉપદેશ આપેલો છે. કેમકે, તેઓ સદા સત્યથી સંપન્ન હોઈ, હંમેશાં ભુતપ્રાણીઓ પ્રત્યે મૈત્રીયુક્ત હતા. [૧–૩]

ભૂતપ્રાણીઓનો દ્વેષ ન કરવો એ જ સંયમી પુરુષોનો સાચો ધર્મ છે. બુદ્ધિમાન પુરુષો આ જગતમાં રહેલા પાપને જાણી, તેમાંથી છૂટા થઈ જાય છે. કારણ, કર્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજી જે નવું કર્મ કરતો નથી, તેને નવું કર્મબંધન પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. બાર ભાવનાઓરૂપી[૨] યોગથી વિશુદ્ધ થયેલા અંતઃકરણવાળો તે સંયમી પુરુષ નાવની પેઠે સામે કિનારે પહોંચી જઈ, સર્વ દુઃખોથી મુક્ત થાય છે. [૪–૭]

મનુષ્યજન્મરૂપી આ અવસર અનુપમ છે. મનુષ્ય-જન્મથી ચ્યુત થનારને પછી સમ્યગ્ જ્ઞાન થવું દુર્લભ છે, તેમજ ધર્મનું રહસ્ય પામી શકે તેવી ચિત્તવૃત્તિ પણ દુર્લભ છે. મનુષ્યલોકમાં આપણે ધર્મની આરાધના માટે જ મનુષ્ય થયા છીએ. લોકોત્તર ધર્મનું અનુસરણ કરનાર કાંતો કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે, અથવા ઉત્તમ ગતિને પામે છે. માટે મનુષ્યદેહ પ્રાપ્ત કરી, કર્મોનો નાશ થાય એવું પરાક્રમ પ્રગટાવી, ઇંદ્રિયોના પ્રવાહોને રોકી, વિકારરહિત થવા પ્રયત્નો કરો. કારણકે, ત્યાં સુધી ધર્મમાર્ગમાં આચરણ અસંભવિત છે. સ્ત્રીઓ અને તેવા બીજા કામભોગો ડુક્કરને ફાંસામાં સપડાવનારની નીવાર જેવા છે. જેઓ સ્ત્રીઓને સેવતા નથી, તેઓ આ સંસારમાં મુક્ત (જેવા) છે. વિષયેચ્છાનો અંત લાવનાર પુરુષ મનુષ્યોના ચક્ષુરૂપ છે. માટે એ 'અંત' પામવાને જ પ્રયત્નશીલ થાઓ.

---

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

જુઓને, અસ્ત્રાનો પણ 'અંત' (ધાર) જ કામ આવે છે અને પૈડું પણ અંત (નેમિ) ઉપર જ ફરે છે. બુદ્ધિમાન મનુષ્યો વસ્તુઓના 'અંત'[1] સેવે છે, તેથી જ સંસારનો પણ અંત લાવી શકે છે. [૧૩, ૧૫-૮, ૨૨]

આમ જેણે પૂર્વે બાંધેલું કર્મ ખંખેરી નાખ્યું છે, અને નવું થવા દીધું નથી, તે મહા વીર પછી જન્મતો નથી કે મરતો નથી. વાયુ જેમ જ્વાળાને ઓળંગી જાય છે, તેમ તે જગતના મનોરમ કામભોગોને ઓળંગી જાય છે. તેને હવે કશો સંકલ્પ રહ્યો નથી તેમજ જીવિત કે મરણની પણ કામના રહી નથી. તે હવે જગતના ચક્ષુરૂપ બન્યો છે. પોતાનાં પૂર્વકર્મોને લીધે તે હવે મોક્ષમાર્ગ ઉપદેશે છે. તે ઉપદેશ ભિન્ન ભિન્ન પ્રાણીઓ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. તેને જગતના પૂજન સત્કારની દરકાર હોતી નથી. જે મનુષ્ય શુદ્ધ, પરિપૂર્ણ અને સર્વોત્તમ ધર્મનો ઉપદેશ આપતો હોય અને પોતે પણ તે ધર્મના સ્થાનરૂપ બન્યો હોય, તે પ્રજ્ઞાવાન તથાગતને હવે બીજા જન્મની વાત કેવી ? [૮, ૧૦-૧, ૧૯-૨૦]

તે ઉત્તમ સ્થાન કાશ્યપે કહી બતાવ્યું છે. તેને પ્રાપ્ત કરીને નિશ્ચિંત થયેલા કેટલાય બુદ્ધિશાળી લોકો પરમ શાંતિ પામ્યા છે. સર્વ સાધુ પુરુષોને સંમત એવો તે મોક્ષમાર્ગ કર્મરૂપી શલ્યને ઉખેડી નાખે છે. એ દુર્બોધ માર્ગનો અંત પ્રગટ કરનારા મુક્ત પુરુષો પૂર્વે થઈ ગયા છે અને બીજા પણ તેવા સુંદર આચરણવાળા હજુ થશે. [૨૧, ૨૪-૨૫]

---

(૧) જેમકે ગામનો 'અંત' એટલે કે ગામ બહાર રહેવું; ખોરાકનો 'અંત' એટલે જીવનનિર્વાહ પૂરતો લૂખોપાખો ખોરાક. તે જ પ્રમાણે ઇચ્છાઓના અંત વગેરેનું સમજવું.

ટિપ્પણો

ટિપ્પણ નં૦ ૧ : ૧. 'બધું અનિત્ય છે' એવું ચિંતન તે અનિત્યભાવના. ૨. 'દુઃખ-મરણમાંથી કોઈ બચાવી શકે તેમ નથી' એવું ચિંતન તે અશરણભાવના. ૩. 'અનેક યોનિઓવાળો આ સંસાર દુસ્તર છે' એવું ચિંતન તે સંસારભાવના. ૪. 'કર્મોનું ફળ એકલાને જ ભોગવવું પડવાનું છે' એવું ચિંતન તે એકત્વભાવના. ૫. 'શરીરથી આત્મા અન્ય છે અથવા દરેક આત્મા સ્વતંત્ર છે, કોઈ કોઈનું નથી' એવું ચિંતન તે અન્યત્વભાવના. ૬. 'આ દેહ અપવિત્ર છે' એવું ચિંતન તે અશુચિભાવના. ૭. 'આપણી પ્રવૃત્તિઓ મારફતે કર્મ આપણામાં દાખલ થાય છે' એવું ચિંતન તે આસ્રવભાવના. ૮. 'તેને શુભ પ્રવૃત્તિઓથી અટકાવી શકાય છે' એવું ચિંતન તે સંવરભાવના. ૯. 'તેને તપ સંયમ આદિથી દૂર કરી શકાય છે' એવું ચિંતન તે નિર્જરાભાવના. ૧૦. 'દેવ મનુષ્ય સર્વ ગતિઓમાં સુખ નથી, સુખ માત્ર આ સંસારની ટોચ ઉપર આવેલા સિદ્ધલોકમાં છે, જ્યાં આત્મા પોતાના મૂળ શુદ્ધ સ્વરૂપે બિરાજે છે' એવું ચિંતન તે લોકભાવના. ૧૧. 'સંસારમાં આત્માને સમ્યગ્ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવી દુર્લભ છે' એવું ચિંતન તે બોધદુર્લભભાવના. ૧૨. 'ધર્મના ઉપદેશક અને શુદ્ધ શાસ્ત્રના બોધક ગુરુ અને એનો ઉપદેશ દુર્લભ છે' એવું ચિંતન તે ધર્મદુર્લભભાવના.

અધ્યયન ૧૬ મું

ગાથા[1]

શ્રીસુધર્મસ્વામી આગળ કહેવા લાગ્યા :

આ પ્રમાણે જે ઇંદ્રિયનિગ્રહી હોય, મુમુક્ષુ હોય, તથા શરીર ઉપર મમતા વિનાનો હોય, તે જ બ્રાહ્મણ કહેવાય, શ્રમણ કહેવાય, ભિક્ષુ કહેવાય કે નિર્ગ્રંથ કહેવાય.

તે બ્રાહ્મણ એટલા માટે કહેવાય કે, તે રાગદ્વેષ, કલહ, ખોટી નિંદા, ચુગલી, કુથલી, સંયમમાં અરતિ,

---

૧. આ આખું અધ્યયન ગદ્યમાં હોઈ, તેનું બાહ્ય રૂપ કે વિષય એમાંથી એકે તેના નામને અનુરૂપ નથી. નિરુક્તિકાર તેનું આ નામ સાર્થ છે એવું ઠરાવવા બે ત્રણ ખુલાસા આપે છે. તે ત્રણમાંથી, 'આગલાં પંદર અધ્યયનોનો ઉપદેશ આમાં ગાથીકૃત એટલે કે એકત્રિત કરેલો છે માટે તેનું નામ ગાથા છે,' એ ખુલાસો વજૂદવાળો કહી શકાય.

આ ૧૬મા અધ્યયનના નામ ઉપરથી જ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં (૩૧–૧૩) આ પ્રથમ ખંડને गाथाषोडशक ('જેના સોળમા અધ્યયનનું નામ ગાથા છે') કહ્યો છે.

વિષયોમાં રતિ, કુડકપટ અને જૂઠ વગેરે સર્વ પાપકર્મોથી વિરત થયો હોય છે; મિથ્યા માન્યતાઓ રૂપી કાંટા વિનાનો હોય છે; સમ્યક્ પ્રવૃત્તિવાળો હોય છે; હંમેશાં યત્નવાન હોય છે; પોતાના કલ્યાણમાં તત્પર હોય છે; કદી ગુસ્સે થતો નથી તથા અભિમાન કરતો નથી. [૧]

તે શ્રમણ એટલા માટે કહેવાય કે, તે વિઘ્નોથી હારી જતો નથી, તથા સર્વ પ્રકારની આકાંક્ષાઓ વિનાનો હોય છે. વળી તે પરિગ્રહ, હિંસા, જૂઠ, મૈથુન, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ તથા દ્વેષરૂપી પાપનાં મૂળ કારણ, કે જેમના વડે પાપકર્મ બંધાય છે તથા જે આત્માને દોષિત કરે છે, તે સર્વથી પહેલેથી જ વિરત થયેલો હોય છે. [૨]

તે ભિક્ષુ એટલા માટે કહેવાય કે, તે અભિમાન વિનાનો હોય છે, નમ્ર હોય છે તથા ગુરુની આજ્ઞાનું પાલન કરનારો હોય છે. તે વિવિધ પ્રકારનાં કષ્ટો અને વિઘ્નોથી દબાઈ જતો નથી. અધ્યાત્મયોગથી તેણે પોતાનું અંતઃકરણ શુદ્ધ કરેલું હોય છે. તે પ્રયત્નશીલ હોય છે, સ્થિર ચિત્તવાળો હોય છે અને પારકાએ આપેલા ભોજનથી મર્યાદામાં રહીને જીવનનિર્વાહ કરતો હોય છે. [૩]

તે નિર્ગ્રંથ એટલા માટે કહેવાય કે, તે એકલો[૧] હોય છે, એકને જાણનાર[૨] હોય છે, જાગેલો હોય છે,

---

૧. રાગદ્વેષરહિત અથવા સંન્યાસી.

૨. ટીકાકાર એવો અર્થ ઘટાવે છે કે : તે આત્માને એકલો (કોઈની સહાય વિનાનો તથા એકલો જ પોતાનાં કર્મફળ ભોગવનાર) જાણે છે. અથવા તે 'એક' એટલે શ્રેષ્ઠ એવા મોક્ષ અથવા ધર્મને જાણે છે.

પાપકર્મોના પ્રવાહોને રોકનારો હોય છે, સુસંયત હોય છે, સમ્યક્ પ્રવૃત્તિવાળો હોય છે, સમભાવયુક્ત હોય છે, આત્મતત્ત્વ સમજનારો હોય છે, વિદ્વાન હોય છે, ઇંદ્રિયોની વિષયો તરફની પ્રવૃત્તિ તથા અનુકૂળપ્રતિકૂળ વિષયો તરફ રાગદ્વેષ — એમ બંને પ્રકારના પ્રવાહોને રોકનારો હોય છે, પૂજાસત્કાર અને લાભની ઇચ્છા વિનાનો હોય છે, ધર્માર્થી હોય છે, ધર્મજ્ઞ હોય છે, મોક્ષપરાયણ હોય છે તથા સમતાપૂર્વક વર્તનારો હોય છે.

(ભગવાન મહાવીરે કહ્યું છે કે,) "આ બધું મેં કહ્યું છે તેવું જ તમે જાણો. કારણ હું ભયમાંથી રક્ષણ કરનાર (સર્વજ્ઞ) છું."[1]

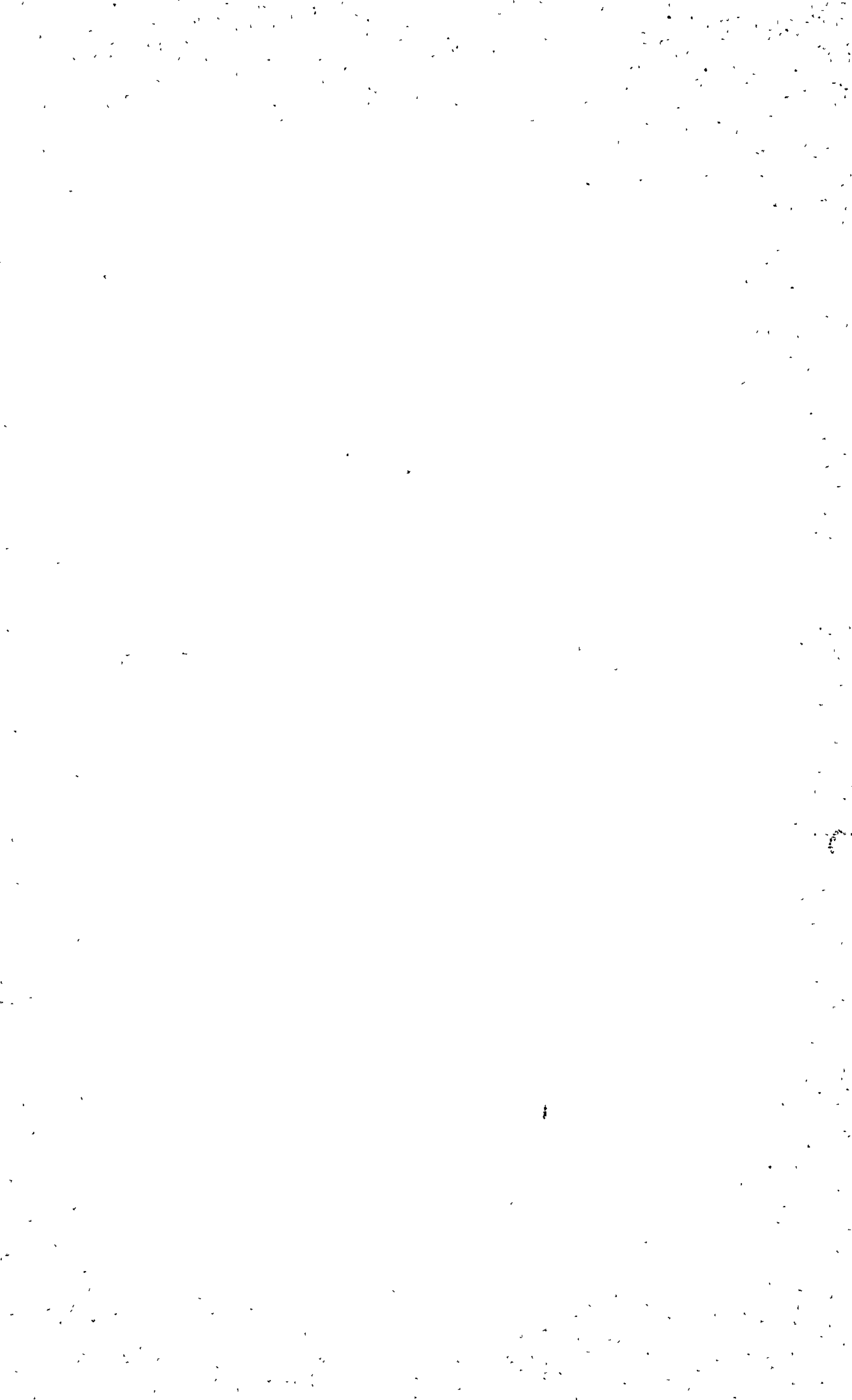
આમ કહી, શ્રીસુધર્મસ્વામી થોભ્યા.

---

૧. આ શબ્દો કોના ગણવા તે સહેજે ગૂંચવે તેવો પ્રશ્ન છે. ટીકાકાર આ શબ્દો સુધર્મસ્વામીના જ ગણી, આવો અર્થ કરે છે: "કારણ, ભયમાંથી રક્ષણ કરનાર (મહાવીર ભગવાને જેમ કહ્યું છે) એમ હું કહું છું." દરેક અધ્યયનને અંતે 'એમ હું કહું છું' એવા શબ્દો હોય છે. તે આ વાક્ય સાથે જોડી દેવાથી તેવો અર્થ થાય પણ ખરો.

મહાવીરસ્વામીનો સંયમધર્મ

ખંડ ૨ જો

અધ્યયન ૧ લું

પુંડરીક

શ્રીસુધર્મસ્વામી જંબુસ્વામી વગેરેને ઉદ્દેશીને બોલ્યા : એક વખત ભગવાન મહાવીરે એક અદ્ભુત રૂપક કહેલું તે તમે સાંભળો :

એક ઘણા પાણી તથા કાદવવાળી, ધોળાં કમળથી ભરેલી, જોવાલાયક, રમણીય તથા મનોહર પુષ્કરિણી હતી. તેમાં અહીંતહીં ચારેબાજુ મોટી સંખ્યામાં કમળોમાં શ્રેષ્ઠ એવાં શ્વેત કમળો ઊગ્યાં હતાં. તે પુષ્કરિણીના બરાબર મધ્યભાગમાં તે સર્વ શ્વેત કમળોમાં પણ શ્રેષ્ઠ એવું એક મોટું શ્વેત કમળ ઊગ્યું હતું. તે યોગ્ય સ્થળે ઊગેલું હોઈ, ઊંચું, તેજસ્વી, રંગ, ગંધ, રસ અને કોમળતાથી ભરેલું તથા જોવાલાયક, રમણીય અને મનોહર હતું. [૧]

હવે, પૂર્વ દિશામાંથી એક પુરુષ તે પુષ્કરિણી તરફ આવી ચડ્યો. તેણે કિનારા ઉપર ઊભાઊભા પેલું મોટું કમળ જોયું. તેને જોઈને તે કહેવા લાગ્યો : 'હું એક

જાણકાર, કુશળ, પંડિત, વિવેકી, બુદ્ધિમાન, પાકી ઉંમરનો, માર્ગે રહેનાર, તથા માર્ગ તેમજ માર્ગની આંટીઘૂંટી જાણનારો માણસ છું. માટે હું કમળોમાં શ્રેષ્ઠ એવા આ શ્વેત કમળને લઈ આવું.'

આમ વિચારી તે માણસ પુષ્કરિણીમાં ઊતર્યો. પણ તે જેમ જેમ પુષ્કરિણીમાં ઊતરવા લાગ્યો, તેમ તેમ પાણી અને કાદવ વધતાં ચાલ્યાં. આમ તે કિનારાથી ઘણે દૂર નીકળી ગયો, પણ શ્વેતકમળ સુધી પહોંચી શક્યો નહીં. પછી તો તે ન પાછો આવી શકે તેમ રહ્યું, કે ન સામે પાર નીકળી શકે તેમ રહ્યું. આમ પુષ્કરિણીની અધવચ જ તે પ્રથમ પુરુષ કાદવમાં કળી ગયો. [૨]

પછી દક્ષિણ દિશામાંથી એક બીજો પુરુષ આવ્યો. તેણે પેલું કમળ તેમજ તેને લેવા જતાં અધવચ કળી ગયેલો પેલો પુરુષ જોયો. પછી તેના કરતાં પોતાને વધુ જાણકાર અને અનુભવી માની, તે પુરુષ પણ તે કમળ લેવા અંદર ઊતર્યો અને પ્રથમ પુરુષની માફક જ અધવચ કળી ગયો. [૩]

તે જ પ્રમાણે પશ્ચિમ દિશામાંથી આવેલા ત્રીજા પુરુષની અને ઉત્તર દિશામાંથી આવેલા ચોથા પુરુષની પણ વલે થઈ. [૪–૫]

ત્યારબાદ રાગદ્વેષથી રહિત, (સંસારને) સામે પાર પહોંચવાની કામનાવાળો, જાણકાર, કુશળ...એવો કોઈ એક ભિક્ષુ એકાદ દિશામાંથી કે ખૂણામાંથી ત્યાં આવી ચડ્યો. તેણે તે કમળને તથા કળી ગયેલા પેલા ચારે પુરુષોને જોયા.

તે સમજી ગયો કે આ લોકો પોતાને જાણકાર તથા કુશળ માની, આ કમળ લેવા જતાં તળાવના કાદવમાં કળી ગયા છે. પરંતુ આ કમળ એ રીતે લેવા ન જવું જોઈએ. એમ વિચારી, તેણે કિનારા ઉપર ઊભાઊભા જ બૂમ પાડી : 'હે શ્વેત કમળ ! અહીં ઊડી આવ.' એટલે પેલું શ્વેત કમળ ઊડીને તેની પાસે આવી પડ્યું ! [૬]

ભગવાન મહાવીરે કહેલી આ કથાનું તાત્પર્ય કોઈ સાધુ કે સાધ્વી ન સમજી શકવાથી, તેમણે પોતે જ તેનું રહસ્ય આ પ્રમાણે કહી સંભળાવ્યું :

આ રૂપકમાં પુષ્કરિણી એ સંસાર છે; તેનું પાણી તે કર્મો અને કાદવ તે કામભોગો. શ્વેત કમળો તે જનસમુદાય, અને શ્રેષ્ઠ કમળ તે રાજા. જુદા જુદા વાદીઓ (મતપ્રચારકો) તે પેલા ચાર પુરુષો. પેલો ભિક્ષુ તે બીજો કોઈ નહિ પણ સદ્ધર્મ. કિનારો એટલે સંઘ. ભિક્ષુએ પાડેલી બૂમ તે ધર્મોપદેશ અને કમળનું ઊડી આવવું તે નિર્વાણપ્રાપ્તિ. એટલે કે સદ્ધર્મ સિવાય બીજું કોઈ સંસારમાંથી નિર્વાણ અપાવી ન શકે. જે બધા વાદીઓ પોતે જ કર્મો અને કામભોગોમાં બંધાયેલા હોય છે, તે બીજાને નિર્વાણ અપાવતા પહેલાં પોતે જ સંસારમાં ડૂબી મરે છે. [૭-૮]

આ સંસારમાં જુદી જુદી દિશાઓમાં સર્વત્ર અનેક મનુષ્યો પોતપોતાનાં કર્મ અનુસાર ઊંચનીચ જાતિ કે ગોત્રમાં ઓછીવત્તી વિભૂતિ સાથે જન્મ્યાં હોય છે. તે બધાંમાં સૌથી વધારે રૂપ, ગુણ, બળ અને વૈભવયુક્ત એવો એક રાજા હોય છે. તે પોતાની પ્રજાનું આંતર બાહ્ય સર્વ શત્રુઓથી રક્ષણ

કરી, પ્રજાનું બધી રીતે પાલન કરતો હોય છે.[1] તેની સુખ્યાતિ સાંભળી, જુદા જુદા પંથના શ્રમણબ્રાહ્મણો, 'તેને આપણા મતમાં લાવીશું તો તેની સમસ્ત પ્રજા પણ આપણા મતમાં આવશે અને પછી આપણને સુખસામગ્રીની મણા નહિ રહે' એમ માની, તેને પોતાના પંથમાં લાવવા તેની પાસે જાય છે અને તેને જઈને કહે છે કે, અમે અમુક ધર્મ સારી રીતે સમજાવી તથા શીખવી શકીએ તેમ છીએ. અમારો તે ધર્મ આ પ્રમાણે છે :

'પગના તળિયાથી ઊંચે, માથાના વાળના મૂળિયાથી નીચે, તથા આજુબાજુ ચામડીની સપાટી સુધીનું જે શરીર એ જ જીવ છે. શરીર ટકી રહે છે ત્યાં સુધી તે ટકી રહે છે અને શરીર મરણ પામતાં તેનો પણ નાશ થાય છે. પછી તેને બાળી નાખવા લોકો લઈ જાય છે. અગ્નિથી તે શરીર બળી જાય છે ત્યારે ભૂખરા રંગનાં હાડકાંઓ પડી રહે છે. ફક્ત

---

૧. મૂળમાં રાજાના વર્ણનમાં વાપરેલાં નીચેનાં કેટલાંક વિશેષણો જોવા જેવાં છેઃ "માતાપિતાથી સારી રીતે જન્મેલો અને ઊછરેલો હોય છે; બીજાઓ માટે મર્યાદા નક્કી કરનાર તથા પોતે મર્યાદાનું ધારણ કરનાર હોય છે; બીજાનું ક્ષેમ કરનાર તથા ધારણ કરનાર હોય છે; જનપદનો પિતા, પુરોહિત, સેતુ અને કેતુ હોય છે; ધન મેળવવામાં અને તેનો પ્રયોગ કરવામાં કુશળ, બળવાન, દુર્બળોનો રક્ષક તથા વિરોધીઓ અને શત્રુઓને નિર્મૂળ કરનારો હોય છે. તેણે દુકાળ, મહામારી તથા બીજા રોગોના ભયથી પ્રજાને મુક્ત કરી હોય છે. તે રાજાની પરિષદ પણ ભોગવંશીય, ઐક્ષ્વાકુવંશીય, જ્ઞાતૃવંશીય, કૌરવવંશીય, લિચ્છવીવંશીય, ઉગ્રવંશીય, ક્ષત્રિયો તથા બ્રાહ્મણો, અમાત્યો અને સેનાપતિઓની બનેલી હોય છે."

તેનો ખાટલો અને તેને ઊંચકનારા ચાર જણા ગામમાં ફરે છે. માટે શરીરથી જીવ જુદો નથી. જે લોકો એમ કહે છે કે, જીવ જુદો છે અને શરીર જુદું છે, તેઓને પૂછો તો ખરા, કે ભલા, એ જીવ લાંબો છે, ટૂંકો છે, ત્રિકોણ છે, ચોરસ છે, રાતો છે, પીળો છે, સુગંધી છે, દુર્ગંધી છે, કડવો છે, તીખો છે, બરછટ છે, સુંવાળો છે, ભારે છે કે હલકો છે...? જેમ કોઈ પુરુષ તલવારને મ્યાનમાંથી જુદી ખેંચી કાઢીને બતાવી શકે છે, તેમ આત્માને શરીરમાંથી જુદો કાઢીને કોઈ બતાવી શકતું નથી; અથવા જેમ તલમાંથી તેલ કાઢીને બતાવી શકાય છે, કે દહીમાંથી માખણ કાઢીને બતાવી શકાય છે તેમ જીવને કોઈ શરીરમાંથી જુદો કાઢીને બતાવી શકતું નથી.[1] માટે હે ભાઈઓ! આ શરીર છે ત્યાં સુધી જ જીવ છે. પરલોક બરલોક કાંઈ નથી. કારણ, મર્યા પછી ત્યાં જનાર જ કોઈ નથી. માટે શરીર છે ત્યાં સુધી મારો, ખોદો, છેદો, બાળો, રાંધો, લૂંટો, ઝૂંટો — ફાવે તેમ કરો, — પણ સુખી થાઓ.

આમ કેટલાક અવિચારી લોકો પ્રવ્રજ્યા લઈ પોતે કલ્પી કાઢેલો ધર્મ ઉપદેશે છે. તેઓ ક્રિયા–અક્રિયા, સુકૃત–દુષ્કૃત, કલ્યાણ–પાપ, સાધુ–અસાધુ, સિદ્ધિ–અસિદ્ધિ, નરક કે ન–નરક એવું કાંઈ માનતા નથી.[2] તેઓ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ

---

૧. મૂળમાં એ ઉપરાંત બીજા નીચેના દાખલા પણ છે: મુંજમાંથી સળી, માંસમાંથી હાડકું, હાથમાંથી આમળું, શેરડીમાંથી રસ, અને અરણિમાંથી અગ્નિ.

૨. કારણ, મરણ પછી પણ આત્મા કાયમ રહેતો હોય અને પાપપુણ્યનું ફળ ભોગવવું પડતું હોય, તો જ એ બધા શબ્દોનો કાંઈક અર્થ હોઈ શકે.

દ્વારા વિવિધ કામભોગો સેવ્યાં કરે છે. તેમનામાં શ્રદ્ધા રાખનારા લોકો પણ તેમને કહે છે : વાહ ! ઘણું સારું કર્યું, ઘણું સાચું કર્યું. હે શ્રમણ, હે બ્રાહ્મણ, હે આયુષ્મન્ ! અમે ખાનપાન, મુખવાસ, મીઠાઈ, વસ્ત્ર, પાત્ર, કંબળ અને રજોહરણથી આપનું પૂજન કરીએ છીએ !

આમ કેટલાય (સુખોપભોગ તથા) પૂજન સત્કારની લાલચે એ માર્ગ તરફ વળી જાય છે અને પછી બીજાને પણ લલચાવે છે. શરૂઆતમાં તો તેઓ પાપકર્મનો ત્યાગ કરવાને અર્થે ઘરબાર, પુત્ર, પશુ ત્યાગી, ભિક્ષુક શ્રમણ બન્યા હોય છે. પરંતુ પોતે કામનાઓથી પર ન બન્યા હોવાથી, જાતે પાપકર્મો કરે છે અને બીજા પાસે કરાવે છે. એવા સ્ત્રી વગેરે કામભોગોમાં આસક્ત, લંપટ તથા લુબ્ધ પુરુષો પોતાની જાતને પણ મુક્ત કરી શકતા નથી કે બીજાને પણ મુક્ત કરી શકતા નથી. ગૃહસંસાર છોડવા છતાં, આર્ય માર્ગને ન પામેલા તેઓ, નથી આ તરફ આવી શકતા કે નથી સામે પાર જઈ શકતા; પરંતુ વચ્ચે જ કામભોગોમાં ખૂંચી જાય છે.

આમ, 'જે શરીર છે તે જ જીવ છે' એવું માનનારા તજ્જીવતચ્છરીરવાદી' નું વર્ણન પૂરું થયું. [૯]

હવે પંચમહાભૂતમાં માનનારા બીજા પુરુષનું વર્ણન કહેવામાં આવે છે. તે પણ રાજા પાસે આવીને કહે છે : હે રાજન્ ! આ લોકમાં પાંચ મહાભૂતો જ છે. તેમના વડે ઘાસના તણખલા સુધીની બધી વસ્તુઓ અમે ઘટાવી શકીએ છીએ. પાંચ મહાભૂતો તે આ પ્રમાણે : પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ અને આકાશ. તેમના એકઠા મળવાથી આ બધા પદાર્થો બન્યા છે. પણ તેમને પોતાને કોઈએ

નિર્મ્યાં નથી. તેઓ અનાદિ અને અવિનાશી છે. તેઓ કાર્યો ઉત્પન્ન કરે છે પણ તેમાં તેમને પુરોહિતની જરૂર પડતી નથી. તેઓ સ્વતંત્ર છે. શરીરાકારે એકઠાં થયેલાં આ પાંચમાંથી છઠ્ઠો આત્મા ઉત્પન્ન થાય છે અને શરીર નાશ થયે પાછો નાશ પામી જાય છે. જે વસ્તુ પ્રથમથી અસત્ હોય છે, તેની ઉત્પત્તિ થતી નથી, અને સત્ હોય છે તેનો નાશ થતો નથી. બધાં પ્રાણીઓ, બધા પદાર્થો અને આખું જગત એ પંચ મહાભૂતોનું જ બનેલું છે, અને એ પંચ મહાભૂતો જ તણખલા સરખી પણ લોકપ્રવૃત્તિનું મુખ — સાધન — છે. માટે માણસ કંઈ ખરીદે–ખરીદાવે, હણે–હણાવે, રાંધે–રંધાવે, અરે ખુદ માણસને ખરીદીને તેનું માંસ રંધાવે; તોપણ તેમાં કાંઈ દોષ નથી. આમ આ લોકો પણ ક્રિયા–અક્રિયા, સુકૃત–દુષ્કૃત, કલ્યાણ–પાપ ઇત્યાદિ કાંઈ માનતા ન હોવાથી, વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા વિવિધ કામભોગો ભોગવ્યાં કરે છે. તેઓ પણ નથી આ તરફ આવી શકતા, કે નથી સામે પાર જઈ શકતા; પરંતુ વચ્ચે જ કામભોગોમાં ખૂંચી જાય છે. આમ પંચ મહાભૂતમાં માનનારા બીજા પુરુષનું વર્ણન પૂરું થયું. [૧૦]

હવે ઈશ્વરને સર્વનું કારણ માનનારો ત્રીજો પુરુષ આવે છે. તે કહે છે : જગતના બધા પદાર્થોનું આદિ પણ ઈશ્વર[૧] છે, અંત પણ ઈશ્વર છે. તેમને ઈશ્વરે બનાવ્યા છે. તેઓ

૧. મૂળમાં શરૂઆત ‘ઈશ્વર’ થી કરી, પછી બધે ઠેકાણે ‘પુરુષ’ શબ્દ વાપર્યો છે, અને ઉપસંહાર પાછો ‘ઈશ્વરકારણિક’ શબ્દથી કર્યો છે. ટીકાકારે આ વાદીને ઈશ્વરકારણિક તથા આત્મવિવર્તવાદી – અદ્વૈતવાદી – પણ કહ્યો છે. આ અંતિમ અર્થ ઘટાવવા માટે ‘પુરુષ’નો અર્થ ‘આત્મા’ સમજવો જોઈએ.

ઈશ્વરમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે; તેઓ ઈશ્વર વડે પ્રકાશિત થયા છે; સર્વ પ્રકારે ઈશ્વરમાં રહેલા છે અને ઈશ્વરને આશ્રીને વર્તે છે. જેમ ગૂમડું તથા ભેચેની શરીરમાં ઉત્પન્ન થાય છે, શરીરમાં રહે છે અને શરીરને આશ્રીને વર્તે છે, તેમ.[1] શ્રમણનિર્ગ્રંથોએ ઉપદેશેલાં, રચેલાં અને પ્રચારમાં આણેલાં બાર અંગોરૂપી ગણિપિટક[2] મિથ્યા છે, ખરાં નથી; તેમજ યથાર્થ નથી. પરંતુ અમારો આ સિદ્ધાંત સાચો છે, તથા યથાર્થ છે. આમ બધું જ ઈશ્વરાધીન[3] માનનારા તેઓ ક્રિયા–અક્રિયા, સુકૃત–દુષ્કૃત વગેરે કાંઈ માનતા નથી. એટલે પછી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા વિવિધ કામભોગો જ ભોગવ્યાં કરે છે. પોતાની આવી અવળી સમજ તેઓ બીજાઓમાં પણ ઊભી કરે છે અને સર્વત્ર ફેલાવે છે. તેઓ પણ, પક્ષી પાંજરામાંથી છૂટી ન શકે તેમ, પોતાની અવળી સમજથી ઉત્પન્ન થતા કર્મો અને દુઃખોમાંથી છૂટી શકતા નથી. અને આ પાર કે પેલે પાર પહોંચવાને બદલે

---

૧. મૂળમાં તેવા જ બીજા દાખલા પણ આપ્યા છે : કીડીનો રાફડો અને માટી, વૃક્ષ અને જમીન, તલાવડી અને જમીન, પાણીનો સમુદાય અને પાણી, પાણીનો પરપોટો અને પાણી.

૨. જુઓ ઉપોદ્‌ઘાત, શરૂઆતનો ભાગ.

૩. તેઓ જીવની સર્વ શુભાશુભ ક્રિયાનું કારણ ઈશ્વરને જ માને છે, અને જીવને કર્મની સર્વ જવાબદારીમાંથી મુક્ત કરે છે :

अज्ञो जन्तुरनीशः स्यादात्मनः सुखदुःखयोः ।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ॥

एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत, एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषत ॥ कौशी. ३. ९

અધવચ જ કામભોગોમાં ખૂંપી જાય છે. આમ ઈશ્વરને સર્વનું કારણ માનનારા ત્રીજા પુરુષનું વર્ણન પૂરું થયું. [૧૧]

હવે નિયતિને સર્વનું કારણ માનનારો ચોથો પુરુષ આવે છે. તે કહે છે : આ જગતમાં બે પ્રકારના માણસો હોય છે. એક ક્રિયાને માને છે અને બીજા અક્રિયામાં માને છે. તેઓ બંને એક જ સમાન વસ્તુનું કારણ ભિન્ન ભિન્ન સમજતા હોય છે. તેમાં જે મૂર્ખ હોય છે, તે આવું કારણ સમજે છે : 'હું જે દુઃખી થાઉં છું, શોક પામું છું, ઝૂરું છું, પિટાઉં છું અને પરિતાપ પામું છું. . . એ બધું મારાં કરેલાંનું ફળ છે. તે જ પ્રમાણે બીજો કોઈ પણ જ્યારે દુઃખી થાય છે અને શોક પામે છે, ત્યારે તે પણ તેનાં કરેલાંનું ફળ છે.' તે મૂર્ખ માણસ પોતાના અથવા બીજાના દુઃખનું કારણ આમ સમજે છે. પરંતુ બુદ્ધિશાળી મનુષ્ય તેનું કારણ આ પ્રમાણે સમજે છે : 'હું જે દુઃખ શોક કે પરિતાપ વગેરે પામું છું, તે બધું મારાં કરેલાંનું ફળ નથી. તે જ પ્રમાણે બીજો પણ જ્યારે દુઃખ શોકાદિ પામે છે, ત્યારે તે બધું તેનાં કરેલાંનું ફળ હોતું નથી; એ બધું નિયતિ — બનવાકાળ — પ્રમાણે બન્યા કરે છે. આ બધાં જે સ્થાવર-જંગમ પ્રાણો છે, તે નિયતિને કારણે જ શરીરસંબંધ પામે છે તથા બાલ્ય-યૌવન તેમજ કાણાપણું, લંગડાપણું, રોગ, શોક વગેરે અવસ્થાઓ ભોગવે છે; તથા તે જ પ્રમાણે નિયતિને કારણે જ શરીરથી પાછા વિખૂટા પડે છે.' આ બધું નિયતિથી થયેલું છે એમ માની, તેઓ ક્રિયા-અક્રિયા સુકૃત-દુષ્કૃત વગેરે કાંઈ માનતા નથી. અને થી, વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા વિવિધ કામભોગો ભોગવ્યાં

કરે છે. આમ તે અનાર્યો એક પાર પહોંચવાને બદલે અધવચ્ચ જ કામભોગોમાં ડૂબી મરે છે. આમ નિયતિને સર્ગનું કારણ માનનારા ચોથા પુરુષનું વર્ણન પૂરું થયું.

આમ જુદી જુદી બુદ્ધિ, રુચિ તથા પ્રકૃતિવાળા તે લોકો ઘરબાર છોડીને પણ આર્યમાર્ગને ન પામી, અધવચ્ચ જ કામભોગોમાં ખૂંપી જાય છે. [૧૨]

પરંતુ જગતમાં કેટલાક વિચક્ષણ પુરુષો એવા હોય છે કે, જેઓ વિવેકવિચારથી જગતના પદાર્થો અને ભોગોનું સ્વરૂપ સમજી લે છે. તેઓ જુએ છે કે, લોકો ખેતર, ઘર, ધન, સંપત્તિ, મણિમાણેક વગેરે પદાર્થો તથા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ વગેરે વિષયોને અને કામભોગોને પોતાના માને છે અને પોતાને તેમના માને છે. પરંતુ ખરું જોતાં તે પદાર્થોને પોતાના કહી શકાય નહીં. કારણકે, જ્યારે રોગ, શોક વગેરે પોતે નહિ ઇચ્છેલા, પોતાને નહીં ગમતા તથા દુઃખપૂર્ણ પ્રસંગો આવે, ત્યારે કોઈ પોતાના કામભોગોને કહેવા જાય કે, 'હે કામભોગો! આ દુઃખપૂર્ણ વ્યાધિ વગેરે તમે લઈ લો, કારણ કે હું ઘણો દુઃખી થાઉં છું,' તો જગતના તમામ કામભોગો તેનું તે દુઃખ કે વ્યાધિ લઈ શકવાના નથી. વળી, કોઈ વખત માણસને પોતાને જ તેમને છોડીને ચાલ્યા જવું પડે છે, તો કોઈ વેળા તે કામભોગો જ તેને છોડીને ચાલ્યા જાય છે. માટે વાસ્તવિક રીતે, તે પ્રિયમાં પ્રિય લાગતા કામભોગો પણ આપણા નથી અને આપણે તેમના નથી. તો પછી તેમનામાં શા માટે આટલી બધી મમતા રાખવી? આમ વિચારી, તેઓ તેમનો ત્યાગ કરે છે.

વળી ઉપરના પદાર્થો તો બહિરંગ છે. પણ નીચેની વસ્તુઓ તો તેથી પણ વધુ નિકટની ગણાય છે. જેમકે માતા, પિતા, સ્ત્રી, બહેન, પુત્રો, પુત્રીઓ, પૌત્રો, પુત્રવધૂઓ મિત્રો, કુટુંબીઓ, તથા ઓળખીતાઓ. માણસ એમ માને છે કે, તે બધા પોતાના સંબંધીઓ છે અને પોતે પણ તેમનો છે. પરંતુ, જ્યારે રોગવ્યાધિ વગેરે દુઃખ આવી પડે છે, ત્યારે બીજાનું દુઃખ બીજો લઈ શકતો નથી અને બીજાનું કરેલું બીજો ભોગવી શકતો નથી. માણસ એકલો જ જન્મે છે એકલો જ મરે છે અને એકલો જ બીજી યોનિઓમાં જાય છે. દરેકના રાગદ્વેષ તથા દરેકનું જ્ઞાન, ચિંતન અને વેદના સ્વતંત્ર હોય છે. વળી કોઈ વખત માણસને જ તેમને છોડી ચાલ્યા જવું પડે છે, તો કોઈ વખત તે સંબંધીઓ જ તેને છોડી ચાલ્યા જાય છે. માટે વાસ્તવિક રીતે, તે નિકટ ગણાતા સંબંધીઓ પણ આપણાથી ભિન્ન છે અને આપણે તેમનાથી ભિન્ન છીએ. તો પછી તેમની અંદર શા માટે મમતા રાખવી ? આમ વિચારી, તેઓ તેમનો ત્યાગ કરે છે.

વળી નીચેની વસ્તુઓ સગાંસંબંધીઓથી પણ વધુ નિકટની ગણાય છે. જેમકે, 'મારા પગ, મારા હાથ, મારા સાથળ, મારું પેટ, મારું શીલ, મારું બળ, મારો વર્ણ, મારી કાંતિ' વગેરે. મનુષ્યો તે બધાંને પોતાનાં જ ગણી તેમના પ્રત્યે મમતા કરે છે. પરંતુ ઉમર જતાં તે બધાં, આપણને ન ગમતું હોય છતાં, જીર્ણ થઈ જાય છે; મજબૂત સાંધાઓ ઢીલા પડી જાય છે; કેશ ધોળા થઈ જાય છે; અને ગમે તેટલા સુંદર વર્ણ તથા અવયવોવાળું

તથા વિવિધ આહારાદિથી પોષેલું શરીર પણ વખત જતાં છોડી દેવા જેવું ઘૃણાજનક થઈ જાય છે.

આવું જોઈ, તે વિચક્ષણ પુરુષો તે બધા પદાર્થોની આસક્તિ છોડી, ભિક્ષાચર્યા ગ્રહણ કરે છે. કેટલાક પોતાનાં સગાંસંબંધી તેમજ માલમિલકત છોડીને ભિક્ષાચર્યા ગ્રહણ કરે છે, તો બીજા કેટલાક જેમને પોતાનાં સગાંસંબંધી કે મિલકત નથી હોતાં, તેઓ તેમની આકાંક્ષા છોડીને ભિક્ષાચર્યા ગ્રહણ કરે છે. [૧૩]

પછી સદ્ગુરુનું શરણ સ્વીકારી, સદ્ધર્મનું જ્ઞાન પામેલો તે ભિક્ષુ જોઈ શકે છે કે, આ જગત સ્થાવર અને જંગમ એ બે પ્રકારે વિભક્ત થયેલું છે. તેમાં પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ અને હાલતાંચાલતાં (ત્રસ) પ્રાણીઓ એમ ૭ પ્રકારના જીવોના વર્ગો પોતપોતાનાં કર્મ અનુસાર આવી રહ્યા છે. એ ૭ વર્ગો જ[૧] એકબીજામાં આસક્તિથી, પરિગ્રહથી તથા પરિણામે થતાં હિંસાદિથી કર્મબંધનનાં નિમિત્ત બને છે. પરંતુ, જેમ મને કોઈ લાકડી વગેરેથી મારે અથવા પીટે અથવા કોઈ મારો તિરસ્કાર કરે કે બીજી રીતે મને રિબાવે અથવા મારી નાખે — અરે માત્ર મારા વાળ ઉખાડે, તોપણ મને દુઃખ થાય છે, તેમજ બધા જીવોને પણ થાય છે. માટે, કોઈ પણ જીવની હિંસા ન કરવી, તેમજ કોઈ પણ પ્રાણીને મારવું નહીં, રિબાવવું નહીં, બળાત્કારથી તેની પાસે કામ કરાવવું નહીં કે તેની ઇચ્છાથી તેને પાળવું નહીં. જે કોઈ અરિહંત ભગવાનો થઈ ગયા છે, હાલમાં છે કે ભવિષ્યમાં થશે, તે બધા

(૧) જુઓ પાન ૧૩૩ ઉપર ટિપ્પણ નં. ૧.

આમ જ કહે છે તથા આમ જ ઉપદેશે છે. એ ધર્મ ધ્રુવ છે, નિત્ય છે તથા શાશ્વત છે અને સમગ્ર લોકનું સ્વરૂપ જાણીને, અનુભવી તીર્થંકરોએ કહેલો છે.

આવું જાણી, તે ભિક્ષુ અહિંસાધર્મનું સંપૂર્ણ પાલન કરવાની ઇચ્છાથી, હિંસા, પરિગ્રહ વગેરે પાંચ મહાપાપોથી વિરત થાય છે. તે સ્થાવર કે જંગમ કોઈ પ્રાણીની ત્રણે પ્રકારે[1] હિંસા કરતો નથી તેમજ જડ કે ચેતન કામભોગોના પદાર્થોનો ત્રણે પ્રકારે પરિગ્રહ કરતો નથી. તે શબ્દ, રૂપ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ વગેરે વિષયોની મૂર્છાનો પરિત્યાગ કરે છે તથા ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગદ્વેષ, કલહ, નિંદા, ચાડીચુગલી વગેરેનો પણ ત્યાગ કરે છે. તે સંયમમાં અપ્રીતિવાળો નથી થતો તથા અસંયમમાં પ્રીતિવાળો નથી થતો. તે માયાવીપણે અસત્ય નથી બોલતો તથા મિથ્યા સિદ્ધાંતોમાં માન્યતા નથી રાખતો. ટૂંકામાં, તે ભિક્ષુ સંસાર પ્રાપ્ત કરાવનારાં સર્વ મોટાં મોટાં પાપસ્થાનોથી ત્રણે પ્રકારે નિવૃત્ત તેમજ વિરત થાય છે.

તે જાણે છે કે, જગતમાં સામાન્ય રીતે ગૃહસ્થીઓ તેમજ કેટલાક શ્રમણબ્રાહ્મણો હિંસાપરિગ્રહાદિ યુક્ત હોય છે. તેઓ ત્રણે પ્રકારે પ્રાણીઓની હિંસાથી તેમજ કામભોગોના જડ કે ચેતન પદાર્થોના પરિગ્રહથી નિવૃત્ત થયા નથી હોતા. પરંતુ મારે તો અહિંસક અને અપરિગ્રહી થવું છે. છતાં, મારે મારું સંન્યાસીજીવન તો તે હિંસાપરિગ્રહાદિ યુક્ત ગૃહસ્થો વગેરેને આધારે જ ગાળવાનું છે. કારણ તેઓ પહેલાં પણ હિંસા વગેરેથી રહિત કે

---

૧. મન વાણી કાયાથી; અથવા, જાતે કરવી, બીજા પાસે કરાવવી તથા કોઈ કરતું હોય તેને અનુમતિ આપવી એ ત્રણ પ્રકારે.

સંયમી નહોતા અને અત્યારે પણ તેવા જ છે. આમ વિચારી, તે ભિક્ષુ માત્ર શરીરયાત્રા પૂરતો જ તેમનો આધાર સ્વીકારી, પોતાના માર્ગમાં પ્રયત્નશીલ થાય છે.

ભિક્ષુજીવનમાં આહારશુદ્ધિ જ મુખ્ય વસ્તુ હોવાથી, તે બાબતમાં તે ઘણો કાળજીપૂર્વક વર્તે છે.[1] ગૃહસ્થોએ પોતા માટે તૈયાર કરેલામાંથી વધ્યુંઘટ્યું માગી લાવીને જ તે પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. તે જાણે છે કે, ગૃહસ્થોને ત્યાં પોતાને માટે, કે પોતાના માટે અન્ન તૈયાર કરવાની કે સંઘરી રાખવાની પ્રવૃત્તિ હોય છે. એવું બીજાએ પોતાને માટે તૈયાર કરેલું અને તેમાંથી વધેલું, આપનારના, લેનારના અને લેવાના એ ત્રણે[1] પ્રકારના દોષોથી રહિત, પવિત્ર, નિર્જીવ, હિંસાના સંભવ વિનાનું, ભિક્ષા માગીને આણેલું, સાધુ જાણીને આપેલું[2] તથા માધુકરીની રીતે થોડું થોડું ઘણી જગાએથી પ્રાપ્ત થયેલું ભોજન જ તેને માટે ગ્રાહ્ય હોય છે. તેવું ભોજન પણ તે ભૂખના ખાસ પ્રયોજનથી, પ્રમાણસર, ધરીને ઊંજવા તેલ જોઈએ કે ગુમડા ઉપર લેપ કરવો જોઈએ એવી ભાવનાથી, સંયમનો નિર્વાહ થાય તેટલા પૂરતું, તથા સાપ જેમ દરમાં પેસે છે તેમ (મોંમાં સ્વાદ માટે ફેરવ્યા વિના) ખાય છે. ખાવાને સમયે ખાય છે, પીવાને સમયે પીવે છે, તથા બીજી પણ પહેરવા સૂવાની તમામ ક્રિયાઓ તે ભિક્ષુ યોગ્ય સમયે જ કરે છે.

વળી તે ભિક્ષુ પ્રથમથી એવી ઇચ્છા નથી રાખતો કે, મેં જે કાંઈ જોયું છે, સાંભળ્યું છે, ચિંતવ્યું છે કે જાણ્યું છે

---

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૨. પોતાની નાતજાતનો કે સગો કે સંપ્રદાયનો જાણીને નહીં.

તેનાથી, અથવા મેં વિધિપૂર્વક આચરેલાં તપ, નિયમ કે બ્રહ્મચર્યથી, કે સંયમના નિર્વાહપૂરતું જ જીવન ગાળવારૂપી ધર્મથી હું આ દેહ છોડીને, સર્વ કામો અને ભોગો જેને સ્વાધીન છે એવો દેવ થાઉં, કે સર્વ પ્રકારનાં અનિષ્ટોથી રહિત સિદ્ધ થાઉં, કે આ લોકમાં જન્મ પામું કે ન પામું.

મર્યાદાના ભાનવાળો તે ભિક્ષુ ફરતો ફરતો જ્યાં ગયો હોય છે, ત્યાં ધર્મોપદેશ સ્વાભાવિક રીતે કરે છે. અને પ્રવ્રજ્યા લેવા તૈયાર હોય કે ન હોય તોપણ, સાંભળવાની ઇચ્છાવાળા બધાને શાંતિ, વિરતિ, નિર્વાણ, શૌચ, ઋજુતા, મૃદુતા, લઘુતા, તથા સર્વ જીવોની, પ્રાણોની, ભૂતોની અને સત્ત્વોની[1] અહિંસારૂપી ધર્મ કહી સંભળાવે છે.

તે ભિક્ષુ અન્ન માટે, પાન માટે, વસ્ત્ર માટે, રહેઠાણ માટે, પથારી માટે કે બીજા વિવિધ કામભોગો માટે ધર્મોપદેશ નથી આપતો, પણ પોતાનાં પૂર્વકર્મોને કારણે જ ગ્લાનિ પામ્યા વિના આપે છે.

એવા ગુણવાન ભિક્ષુ પાસે ધર્મ સાંભળીને તથા સમજીને, પરાક્રમી પુરુષો પ્રયત્નપૂર્વક તે ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે; તથા તેમ કરીને સર્વ શુભ સાધનસંપત્તિથી યુક્ત થાય છે, સર્વ પાપસ્થાનોથી નિવૃત્ત થાય છે, વિરત થાય છે, તથા સંપૂર્ણ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે.

આમ, ધર્મમાત્રના પ્રયોજનવાળો, ધર્મવિદ્, તથા મોક્ષપરાયણ કોઈ ભિક્ષુ જ પદ્મોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે શ્વેત

---

૧. આ ચારે શબ્દો સમાનાર્થ છે. પરંતુ ભેદ બતાવવા ટીકાકારો નીચેના અર્થ આપે છે: બે ઇંદ્રિય, ત્રણ ઇંદ્રિય અને ચાર ઇંદ્રિયવાળા તે પ્રાણ : વૃક્ષ વગેરે તે ભૂત : પાંચે ઇંદ્રિયવાળા તે જીવ : પૃથ્વી, પાણી, વાયુ અને અગ્નિના જીવો તે સત્ત્વ.

કમળને પામી શકે છે અથવા નથી પણ પામતો. કર્મસંગ તથા સંસારનું સ્વરૂપ જાણનારો, ઉપરાંત, સમ્યક્ પ્રવૃત્તિવાળો, પોતાના કલ્યાણમાં તત્પર, તથા જિતેંદ્રિય તે ભિક્ષુ શ્રમણ, બ્રાહ્મણ, ક્ષાંત, દાંત, ગુપ્ત[1], મુક્ત, ઋષિ, મુનિ, કૃતિ, વિદ્વાન, ભિક્ષુ, રુક્ષ[2], મુમુક્ષુ અને ચરણકરણનો પાર[3] જાણનારો કહેવાય છે. [૧૪–૧૫]

આમ કહી, શ્રીસુધર્મસ્વામી થોભ્યા.

---

૧. અશુભ પ્રવૃત્તિઓથી પોતાનું રક્ષણ કરનારો.

૨. કઠોર સંયમ પાળનાર.

૩. પંચમહાવ્રત તે ચરણ અને તેમની રક્ષાર્થે જે સમિતિ ગુપ્તિ વગેરે તે કરણ.

ટિપ્પણો

ટિપ્પણ નં૦ ૧: ભિક્ષુએ અન્નપાન વગેરે શોધવામાં (ગવેષણા), સ્વીકારવામાં (ગ્રહણૈષણા), અને ભોગવવામાં (પરિભોગૈષણા) કાળજી રાખવાની છે. ભિક્ષાન્નની ગવેષણામાં તેણે દાતા (ગૃહસ્થને) મુખ્યત્વે લગતા ૧૬ ઉદ્ગમદોષો અને લેનાર (સાધુ)ને લગતા ૧૬ ઉત્પાદન દોષો ટાળવાના છે. તે જ પ્રમાણે ગ્રહણૈષણામાં દાતા અને ગ્રાહક બંનેને લગતા દશ દોષો ટાળવાના છે. ચાર દોષો ભિક્ષા ભોગવતી વખતના છે, તે ભિક્ષુને પોતાને જ લગતા છે.

૧૬ ઉદ્ગમદોષો:—(૧) આધાકર્મિક: જે અન્ન ગૃહસ્થે (બધા સંપ્રદાયના) સાધુઓને ઉદ્દેશીને કર્યું હોય તે. (૨) ઉદ્દેશિક: સાધુ આવી પહોંચે ત્યારે તેને ઉદ્દેશીને બનાવી આપવામાં આવે (કે ગોળ ઘી વગેરેથી 'સંસ્કૃત' કરવામાં આવે) તે. (૩) પૂતિકર્મ: આધાકર્મિક વગેરેના અંશોથી સંમિશ્રિત. (૪) મિશ્રકર્મ: થોડોક પોતાને નિમિત્તે અને થોડોક સાધુને નિમિત્તે એમ પહેલેથી ભેગો આહાર રાંધવો તે. (૫) સ્થાપનાકર્મ: સાધુ આવશે ત્યારે આપીશું એમ કરી રાખી મૂકેલો. (૬) પ્રાભૃતિક: ધારી રાખેલી; ઉપહારરૂપે આપેલી ભિક્ષા. [?] (૭) પ્રાદુષ્કરણ: અંધારામાં પ્રકાશ કરીને મુનિને લાવી આપેલી. (૮) ક્રીત: સાધુ માટે ખરીદેલી. (૯) પ્રામિત્ય: ઉધાર લાવીને આપેલી. (૧૦) પરાવૃત્ત: પોતાને ત્યાંનું હલકા પ્રકારનું પાડોશીને બદલામાં આપી તેની પાસેથી સારું લાવીને આપવું તે. (૧૧) અભ્યાહૃત: પોતાને ઘેરથી કે બીજે ગામથી સાધુને મુકામે લાવીને આપેલું. (૧૨) ઉદ્ભિન્ન: છાણ વગેરેથી કોઠા કોઠીમાં લીંપીને બંધ કરેલું એવું ઉખાડીને કાઢી આપેલું. (૧૩) માલાહૃત: માળ વગેરે ઊંચી જગાએથી નિસરણી વગરેથી ઉતારી આપેલું. (૧૪) આચ્છેદ્ય: નબળા પાસેથી કે નોકર પાસેથી ઝૂંટવીને આપેલું. (૧૫) અનિસૃષ્ટ: બે ત્રણ જણાના સહિયારામાંથી એક જણ બીજાને પૂછ્યા વિના આપે તે. (૧૬) અધ્યવપૂર: રંધાતા આહારમાં સાધુને દેખી વધારે ઉમેરે તે.

૧૬ ઉત્પાદનદોષો:—(૧) ધાત્રીકર્મ: આહાર મેળવવા ગૃહસ્થનાં છોકરાંને દાઈની માફક રમાડે. (૨) દૂતકર્મ: સગાંવહાલાંના સમાચાર લાવી આપે. (૩) નિમિત્ત: સુખદુ:ખ, લાભ, નુકસાન વગેરે ભવિષ્ય ભાખે. (૪) આજીવિક: પોતે દાન આપનારનાં જ્ઞાતિકુળનો છે એમ કહે. (૫) વનીપક: ગૃહસ્થની કે તેના ઇષ્ટની ભાટાઈ કરે, પોતાનું દુ:ખ રડે ઇ૦. (૬) ચિકિત્સા: વૈદું કરે. (૭) ક્રોધપિણ્ડ: શાપ વગેરેની ધમકી આપે. (૮) માનપિંડ: મેં તારે ત્યાંથી ભિક્ષા મેળવવાની હોડ બકી છે વગેરે કહે. (૯) માયાપિણ્ડ: વેષપલટો વગેરે છેતરપિંડી કરે. (૧૦) લોભપિંડ: રસયુક્ત ભોજન મેળવવા રખડે. (૧૧) સંસ્તવપિંડ: આહાર લેતા પહેલાં અને પછી ગૃહસ્થની સ્તુતિ કરે. (૧૨) વિદ્યાપિંડ: વિદ્યા વડે મેળવે. (૧૩) મંત્રપિંડ: મંત્રજાપથી મેળવે. (૧૪) ચૂર્ણયોગ: વશીકરણ વગેરેનાં ચૂર્ણ આપીને કે શીખવીને મેળવે. (૧૫) યોગપિંડ: અદૃશ્ય થવા ઇ૦ માટેનાં અંજન વગેરે યોગો બતાવીને મેળવે. (૧૬) મૂલકર્મ: મઘા, મૂલા વગેરે નક્ષત્રોની શાંતિ સારુ મૂળ વગેરેથી સ્નાન ઇ૦ અનુષ્ઠાનો બતાવીને મેળવે.

ગ્રહણૈષણાના ૧૦ દોષો: (૧) શંકિત: દાતાને આહાર આપતાં (સદોષ નિર્દોષની) શંકા હોય. (૨) મ્રક્ષિત: ઉદક વગેરે સચિત્ત પદાર્થોથી ખરડાયેલો. (૩) નિક્ષિપ્ત: સચિત્ત પદાર્થો ઉપર કે તેમની વચ્ચે મૂકેલો. (૪) પિહિત: આહાર પોતે અચિત્ત હોય પણ સચિત્ત પદાર્થોથી આચ્છાદિત હોય (અથવા તેથી ઊલટું પણ). (૫) સંહૃત: મોટા વાસણમાંથી બીજા વાસણમાં કાઢીને આપેલો (અથવા, વાસણમાંથી ફોતરાં વગેરે ન આપવા જેવું, સચિત્ત પૃથ્વી વગેરે ઉપર એકઠું કરી, તે વાસણ વડે આપેલો). (૬) દાયક: અયોગ્ય અવસ્થાના દાતા પાસેથી લીધેલો આહાર. (૭) ઉન્મિશ્રિત: સચિત્તથી મિશ્રિત. (૮) અપરિણત: હજુ બરાબર ન રંધાયેલું કે બે પુરુષનું સહિયારું હોઈ એકે બીજાની મરજી વિરુદ્ધ સાધુને આપેલું. (૯) લિપ્ત: દહીં દૂધ વગેરે દ્રવ્ય કે જેનાથી હાથ કે વાસણ ખરડાય અને જેથી પછી હાથ વગેરે ધોવારૂપી પશ્ચાત્ કર્મ કરવું પડે તે.

વગેરેથી આણેલું લે. ૧૦. છર્દિત : આપતાં આપતાં ઢોળાતું હોય તેવું લે.

નીચેના ચાર પરિભોગૈષણાના દોષો છે :

૧. સંયોજના : દૂધ, ખાંડ, ઘી વગેરે ભેળવીને સ્વાદુ કરીને ખાય. ૨. અપ્રમાણ : જેટલો આહાર લેવાનો વિધિ હોય તેનાથી વધારે પ્રમાણમાં ખાય. ૩. ઇંગાલ–ધૂમ : સારો આહાર આપનારની સ્તુતિ કે ખરાબ આપનારની નિંદા કરીને ખાય. ૪. અકારણ : શાસ્ત્રમાં કહેલા પ્રસંગો બહાર સ્વાદુ અન્ન ખાય.

અધ્યયન ૨ જું

તેર ક્રિયાસ્થાનો

શ્રીસુધર્મસ્વામી આગળ કહેવા લાગ્યા :

હે આયુષ્મન્ ! ભગવાન મહાવીર પાસેથી મેં ક્રિયાસ્થાનો એટલે કે કર્મબંધનનાં સ્થાનો વિષે સાંભળેલો ઉપદેશ તને યથાક્રમે કહી બતાવું છું. તેમાં મુખ્યત્વે ધર્મ અને અધર્મ એ બે સ્થાનોનું વિવરણ છે. તે બેમાં ધર્મનું સ્થાન ઉપશમયુક્ત હોય છે અને અધર્મનું તેથી ઊલટું હોય છે.

પ્રાણીઓ સામાન્ય રીતે બીજાં પ્રાણીઓ[1] પ્રત્યે નીચેના ૧૩ પ્રકારે પાપકર્મ કરે છે. તેને કારણે તેમને કર્મબંધન થાય છે. તેથી તે દરેક પ્રકારને ક્રિયાસ્થાન કહે છે. તે ૧૩ સ્થાનો આ પ્રમાણે છે :

(૧) અર્થદંડપ્રત્યયિક૦ — એટલે કે, કાંઈક 'અર્થ' પ્રયોજનને કારણે કરેલા પાપ (દંડ) ને લીધે પ્રાપ્ત થતું

---

૧. મૂળમાં ચારે ગતિ પામેલાં પ્રાણીનાં નામ છે : નારકિ, પશુપક્ષી, મનુષ્ય અને દેવ.

ક્રિયાસ્થાન. જેમકે, કોઈ પુરુષ પોતાને માટે કે પોતાનાં[1] માટે સ્થાવરજંગમ પ્રાણીની હિંસા કરે કે કરાવે,[2] તો તે અર્થદંડપ્રત્યયિક[3] ક્રિયાસ્થાન કહેવાય.

(૨) અનર્થદંડપ્રત્યયિક૦— એટલે કે, કાંઈ પણ પ્રયોજન વિના કરેલા પાપને લીધે પ્રાપ્ત થતું ક્રિયાસ્થાન. જેમકે, કોઈ અવિવેકી મૂર્ખ મનુષ્ય કાંઈ પ્રયોજન વિના જ[4]

---

૧. સામાન્ય રીતે સૂત્રમાં આને બદલે માતાપિતા, ભાઈ, બહેન, પત્ની, પુત્ર, પુત્રી, પુત્રવધૂ વગેરે કુટુંબીઓ, અન્ય સંબંધીઓ, નોકરચાકર, ઓળખીતાઓ તથા મિત્રો વગેરેની ગણતરી કરાવી હોય છે. અનુવાદમાં તે બધાં માટે 'પોતાનાં' એટલો જ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે. તે બધાં ઉપરાંત અહીં 'ઘર, નાગ, ભૂત અને યક્ષ' એટલાં વધારે છે.

૨. સામાન્ય રીતે ત્રણે પ્રકારો લખેલા હોય છે: જાતે કરવી, બીજા પાસે કરાવવી અને કોઈ કરતો હોય તેને અનુમતિ આપવી. અનુવાદમાં હવેથી 'કરવું કરાવવું' એ બે પ્રકારો જ રાખીશું.

૩. 'પ્રત્યયિક' એટલે 'ને કારણે ઉત્પન્ન થતું.'

૪. મૂળમાં પ્રયોજનોના દાખલા નીચે પ્રમાણે છે: પ્રાણીઓનાં શરીર, ચામડી, માંસ, લોહી, હૃદય, પિત્ત, વસા, પીંછાં, પૂછડી, વાળ, સીંગડાં, દાંત, દંષ્ટ્રા, નખ, સ્નાયુ, હાડકાં, હાડકાંની મજ્જા વગેરે માટે; અથવા તેમણે મને ઈજા કરી હતી, કરે છે, કે કરશે એવા ખ્યાલથી; અથવા પોતાના પુત્ર કે પશુ વગેરેના પોષણ માટે; અથવા પોતાનાં ઘર મોટાં કરવા માટે; અથવા શ્રમણ-બ્રાહ્મણોના નિર્વાહ માટે; કે પોતાના કાંઈ પ્રયોજન માટે.

સ્થાવરજંગમ[1] પ્રાણોને હણે કે રિબાવે[2] તો તે અનર્થદંડ-પ્રત્યયિક ક્રિયાસ્થાન કહેવાય.

(૩) હિંસાદંડપ્રત્યયિક૦— એટલે કે, પ્રાણોની હિંસા-રૂપી પાપને કારણે પ્રાપ્ત થતું ક્રિયાસ્થાન. જેમકે, કોઈ પુરુષ, 'અમુક પ્રાણીએ કે મનુષ્યે મને, મારાંને કે બીજા કોઈને ઈજા કરી હતી, કરે છે, કે કરશે' એમ માની, સ્થાવર-જંગમ પ્રાણોની હિંસા કરે, તો તે હિંસાદંડપ્રત્યયિક ક્રિયાસ્થાન કહેવાય.

(૪) અકસ્માદ્દંડપ્રત્યયિક૦ — એટલે કે, અજાણતાં થયેલા પાપને કારણે પ્રાપ્ત થતું ક્રિયાસ્થાન. જેમકે, કોઈ પુરુષ મૃગ વગેરે જાનવરોને મારીને આજીવિકા ચલાવતો હોય; તેવો માણસ કોઈક પ્રાણીને મૃગ માની, તેને મારવા બાણ છોડે, અને અજાણતાં કોઈ બીજા જ પ્રાણીને[3] વીંધી નાખે,

---

૧. મૂળમાં સ્થાવર પ્રાણોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે: ઈક્કડ, જંતુગ, પરગ, મોખ, તૃણ, કુશ, કચ્છ વગેરે તૃણો અને વનસ્પતિઓ.

૨. મૂળમાં તેના દાખલા નીચે પ્રમાણે આપ્યા છે: જ્યાં હંમેશાં પાણી રહેતું હોય, ધરો હોય, નીચાણવાળી જગા હોય કે ઝાડથી ઢંકાયેલી અંધારી જગા હોય — એટલે કે, જ્યાં જીવજંતુ હોવાનો સંભવ વિશેષ કરીને હોય, ત્યાં ઘાસના ઢગલા કરીને આગ લગાડે; અથવા જ્યાં આજુબાજુ વૃક્ષો, ખાઈ, કે વનના કિલ્લાઓ જેવું હોય, પર્વત હોય કે પર્વતની આજુબાજુ કિલ્લા જેવું હોય — એટલે કે, જ્યાંથી પ્રાણીઓ ઝટ બહાર નાસી જઈ શકે તેમ ન હોય, ત્યાં આગ લગાડે.

૩. મૂળમાં તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે: તેતર, બટેરો, ચકલો, લાવરી, કબૂતર, વાંદરો કે કપિંજલ.

અથવા કોઈ માણસ ધાન્યના[1] ખેતરમાંથી નકામું ઘાસ[2] નીંદવા જાય અને અજાણતાં મૂળ ધાન્યના છોડને જ કાપી નાખે, તો તે અકસ્માદ્દંડપ્રત્યયિક ક્રિયાસ્થાન કહેવાય.

(૫) દૃષ્ટિવિપર્યાસદંડપ્રત્યયિક૦ — એટલે કે, નજર-ચૂકથી થયેલા પાપને કારણે પ્રાપ્ત થતું ક્રિયાસ્થાન. જેમકે, કોઈ પુરુષ સગાંવહાલાં સાથે કોઈ ગામ કે નગરમાં[3] રહેતો હોય. તેવે વખતે અચાનક તે ગામ કે નગરમાં કાંઈક દરોડો પડે. તે વખતે, ચોર ન હોય તેને ચોર માની તે પુરુષ મારી નાખે, તો તે દૃષ્ટિવિપર્યાસદંડપ્રત્યયિક ક્રિયાસ્થાન કહેવાય.

(૬) મૃષાવાદપ્રત્યયિક૦ — એટલે કે, જૂઠું બોલવારૂપી પાપને કારણે પ્રાપ્ત થતું ક્રિયાસ્થાન. જેમકે, કોઈ માણસ પોતાને માટે કે પોતાનાં માટે જૂઠું બોલે કે બોલાવે, તો તે મૃષાવાદપ્રત્યયિક ક્રિયાસ્થાન કહેવાય.

(૭) અદત્તાદાનપ્રત્યયિક૦ — એટલે કે, ચોરી કરવા-રૂપી પાપને કારણે પ્રાપ્ત થતું ક્રિયાસ્થાન. જેમકે, કોઈ

---

૧. મૂળમાં ધાન્યનાં નામો આ પ્રમાણે છે :- શાળી, ડાંગર, કોદરા, કાંગ, બંટી, રાલ.

૨. મૂળમાં નકામા ઘાસનાં નામો આ પ્રમાણે છે :-શ્યામાક, તણગ, મુકુંદક, વીહિઊશિત, કાલેષુક.

૩. મૂળમાં તે ઉપરાંત નીચેનાં નામ પણ છે :-ખેટ (નદી કે પહાડને આશરે વસેલું નાનું ગામ); ખર્વટ (પર્વતથી વીંટળાયેલું ગામ); મંડળ (જેની ચારે બાજુ યોજન સુધી બીજું ગામ ન હોય તેવું ગામ); દ્રોણમુખ (નદી કે દરિયાકિનારે જ્યાં ભરતી આવતી હોય, ત્યાં વસેલું ગામ); પટ્ટણ (રત્નની ખાણોવાળું ગામ); આશ્રમ (તાપસોનું સ્થાન); સંનિવેશ (વેપારી કાફલા કે લશ્કરનો ઉતારો); નિગમ (વેપારી વાણિયાઓનું મથક); તથા રાજધાની.

માણસ પોતાને માટે કે પોતાનાં માટે ચોરી કરે કે કરાવે, તો તે અદત્તાદાનપ્રત્યયિક ક્રિયાસ્થાન કહેવાય.

(૮) અધ્યાત્મપ્રત્યયિક૦ — એટલે કે, ક્રોધાદિ દૂષિત મનોવૃત્તિઓરૂપી પાપને કારણે પ્રાપ્ત થતું ક્રિયાસ્થાન. જેમકે, કોઈ માણસ ક્રોધ, માન, માયા કે લોભ એ ચારમાંથી કોઈ એકાદ કે એ ચારે દુષ્ટ મનોવૃત્તિઓ યુક્ત બની, કોઈએ દૂભવ્યો ન હોવા છતાં, હીન, દીન, દ્વેષયુક્ત, ખિન્ન તથા અસ્વસ્થ બની, શોકસાગરમાં ડૂબી જઈ, હથેળી ઉપર માથું ટેકવી, ચિંતામગ્ન થઈ, બેઠોબેઠો દુષ્ટ વિચાર કર્યા કરે, તો તે અધ્યાત્મપ્રત્યયિક ક્રિયાસ્થાન કહેવાય.

(૯) માનપ્રત્યયિક૦ — એટલે કે, માન–અહંકારરૂપી પાપને કારણે પ્રાપ્ત થતું ક્રિયાસ્થાન. જેમકે, કોઈ પુરુષ પોતાનાં જાતિ, કુળ, બળ, રૂપ, તપ, જ્ઞાન, લાભ, ઐશ્વર્ય કે, પ્રજ્ઞા વગેરેને કારણે મદમત્ત થઈ, બીજાની અવહેલા કે તિરસ્કાર કરે, અને પોતાની બડાઈ કરે, તો તે માનપ્રત્યયિક ક્રિયાસ્થાન કહેવાય. તેવો મનુષ્ય ઘણો ક્રૂર, અક્કડ, ચપળ અને અભિમાની હોય છે. તે મર્યા બાદ એક યોનિમાંથી બીજી યોનિમાં તથા એક નરકમાંથી બીજા નરકમાં ભટક્યા કરે છે.

(૧૦) મિત્રદોષપ્રત્યયિક૦ — એટલે કે, સગાંસંબંધીઓ પ્રત્યે વિનાકારણ કે હદબહાર ક્રૂરતારૂપી પાપને કારણે પ્રાપ્ત થતું ક્રિયાસ્થાન. કોઈ માણસ પોતાનાં માતપિતા, ભાઈબહેન, ભાર્યા, પુત્ર–પુત્રી અને પુત્રવધૂ વગેરે સાથે રહેતો હોય; તે તેમના નાના સરખા વાંક માટે પણ તેમને ગમે તેવી કારમી સજા કરે : જેમકે, તેમને ઠંડા પાણીમાં ડબોળે કે તેમના ઉપર ગરમ ગરમ પાણી રેડે

કે તેમને અગ્નિથી ડામે કે તેમને નેતર કે દોરડા વગેરેથી મારી મારી તેમનાં પડખાં ચીરી નાખે કે લાકડી વગેરે સાધનથી તેમને પ્રહાર કરે. તેવો માણસ ઘરમાં હોય છે ત્યાં સુધી બધાં માણસો ત્રાસેલાં રહે છે અને તે બહાર જાય છે ત્યારે રાજી થાય છે. તે જરા જરામાં તપી જાય છે, ગમે તેવી સજા કરે છે અને સામાની પીઠ સુધીનું માંસ બળી જાય તેવાં તાતાં વેણ બોલે છે. આ મિત્રદોષપ્રત્યયિક ક્રિયાસ્થાન કહેવાય.

(૧૧) માયાપ્રત્યયિક૦ — એટલે કે, માયા–છળકપટ-રૂપી પાપને કારણે પ્રાપ્ત થતું ક્રિયાસ્થાન. કેટલાક લોકો માયાવી તથા દગાબાજ હોય છે. તેઓનાં કશાં કામ સીધાં હોતાં નથી. તેઓ હંમેશાં બીજાને ભોળવવાની દાનતવાળા હોય છે; તેમની પ્રવૃત્તિ ગૂઢ અને છૂપી હોય છે. તેઓ અંદરથી તુચ્છ[1] હોવા છતાં, બહારથી ભારેખમપણાનો ડોળ કરે છે. તેઓ આર્ય હોવા છતાં અનાર્ય લોકોની ભાષાઓમાં (ગુપ્ત સંકેતોથી) બોલે છે, પૂછ્યું હોય તેનાથી જુદું કહે છે, તથા કહેવાનું હોય તેનાથી ઊલટું કહી બતાવે છે. તેવા માયાવી માણસોનું ચિત્ત કદી નિર્મળ નથી હોતું. તેઓ પોતાના દોષ કબૂલ કરતા નથી; ફરીથી તેમ ન કરવાનો નિશ્ચય પણ કરતા નથી; પોતાનાં કૃત્યો તરફ નિંદા કે જુગુપ્સા પણ બતાવતા નથી; કે યથાયોગ્ય તપકર્મથી તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ કરતા નથી. તેવા માણસોનો આ લોકમાં કોઈ વિશ્વાસ કરતું નથી અને પરલોકમાં પણ તેઓ નરક વગેરે હીન ગતિ વારંવાર પામે છે. આ માયા-પ્રત્યયિક ક્રિયાસ્થાન કહેવાય.

---

૧. મૂળમાં 'ઘુવડના પીંછા જેવા તુચ્છ.'

(૧૨) લોભપ્રત્યયિક૦ — એટલે કે, કામભોગો વગેરે વિષયોમાં આસક્તિરૂપી પાપને કારણે પ્રાપ્ત થતું ક્રિયાસ્થાન. કેટલાક (તાપસો અથવા સાધુઓ) અરણ્યમાં, આશ્રમમાં કે ગામ બહાર રહે છે, અને કાંઈ કાંઈ ગુપ્ત ક્રિયાઓ કે સાધનાઓ કરે છે. પરંતુ તેઓ ખાસ સંયમી નથી હોતા કે સર્વે ભૂતપ્રાણીઓ(ની કામના કે હિંસા)થી ખાસ વિરત પણ થયા નથી હોતા. તેઓ સ્ત્રી વગેરે કામભોગોમાં આસક્ત તથા મૂર્છિત હોય છે. તેઓ પોતાને વિષે ગમે તેવી સાચી જૂઠી વાતો બીજાઓને જણાવે છે. જેમકે: 'બીજાને મારવા પણ અમને ન મારવા; બીજાને હુકમ કરવો પણ અમને ન કરવો; બીજાને ગુનો થતાં પકડવા પણ અમને ન પકડવા; બીજાને સજા કરવી પણ અમને ન કરવી; બીજાને પ્રાણદંડ દેવો, પણ અમને ન દેવો.' એ લોકો એ પ્રમાણે થોડો અથવા વધારે વખત કામભોગો ભોગવી, નિયત સમયે મૃત્યુ પામી, અસુરો અને પાતકીઓનાં સ્થાન પામે છે; અને તેમાંથી છૂટીને પણ વારંવાર જન્મથી મૂંગાબહેરા, આંધળા કે માત્ર મૂંગા થઈને જન્મે છે. આ લોભપ્રત્યયિક ક્રિયાસ્થાન કહેવાય.[1]

---

૧. આ ક્રિયાસ્થાનની વ્યાખ્યા તેમજ દૃષ્ટાંત બીજાં ક્રિયાસ્થાનોની પેઠે પ્રાસંગિક નથી. લોભનો અર્થ પણ 'કામભોગોની આસક્તિ' એવો વિસ્તૃત કર્યો છે તથા દાખલો પણ સામાન્ય ગૃહસ્થીનો ન લેતાં, અમુક આરણ્યકોનો લીધો છે. આ આખો ફકરો પછી પણ બીજા પ્રસંગોમાં પરંતુ આ જ શબ્દોમાં બે વખત આવે છે. એટલે, રાજા કે નગરનાં વર્ણનોના અમુક નિયત ફકરા કે જે આખા અંગસાહિત્યમાં પ્રસંગ આવતાં એક જ શબ્દોમાં વાપરવામાં આવે છે, તેમના જેવો જ આ પણ હોય અને તેની વિગતોને પ્રાસંગિક વર્ણન સાથે બહુ નિસબત ન પણ હોય.

આ બારે ક્રિયાસ્થાનો મુમુક્ષુ શ્રમણબ્રાહ્મણે સારી રીતે સમજી લઈને ત્યાગવાં. કારણકે, તે બધાં અધર્મનાં સ્થાનરૂપ છે.

હે વત્સ, હવે તેરમું ઈર્યાપથિક ક્રિયાસ્થાન તને કહું. પથિક એટલે કે. શુદ્ધ સાધુજીવન[1] (ઈર્યાપથ) ગાળતા મુનિ વડે પણ અજાણતાં અવશ્ય થતી કેટલીક સ્વાભાવિક ક્રિયાઓરૂપી પાપ. આત્મભાવમાં સ્થિર રહેવા માટે સર્વ પ્રકારની મન–વાણી–કાયાની પ્રવૃત્તિઓ સાવધાનતાપૂર્વક કરનાર તથા ઇંદ્રિયો વગેરેને વશમાં રાખી, સર્વ પ્રકારના દોષોથી પોતાનું રક્ષણ કરનાર સંયમી મુનિ વડે પણ, પાંપણના હાલવાચાલવા જેવી સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓ થઈ જાય છે. તેમનાથી તેને કર્મ બંધાય છે. પરંતુ તે કર્મ પ્રથમ ક્ષણમાં બંધાય છે અને આત્માના સંબંધમાં આવે છે, બીજી ક્ષણે તેનું ફળ અનુભવાઈ જાય છે અને ત્રીજી ક્ષણે તે નાશ પામી જાય છે. પછી તેટલા પૂરતો તે ભિક્ષુ કર્મરહિત થઈ જાય છે.[2] પરંતુ તે ક્રિયાસ્થાન ધર્મના સ્થાનરૂપ છે અને તેથી અવશ્ય સેવવા યોગ્ય છે. ભૂતકાળમાં અરિહંતો અને ભગવંતોએ તેને ઉપદેશેલું છે તથા સેવેલું છે, વર્તમાનમાં પણ ઉપદેશે છે તથા સેવે છે, અને ભવિષ્યમાં પણ ઉપદેશશે તથા સેવશે.

---

૧. મૂળમાં એ સાધુજીવનની વિગતોમાં સમિતિ, ગુપ્તિ વગેરેનું વર્ણન કરેલું છે.

૨. "પ્રવૃત્તિમાત્રથી આત્મામાં કર્મનો પ્રવેશ થવાનાં દ્વાર ખૂલી જાય છે એ વાત ખરી. પરંતુ જો તે પ્રવૃત્તિ ક્રોધ, લોભ આદિ કષાયોપૂર્વક થઈ હોય, તો જ કર્મ આત્મા સાથે ચોટી જઈ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે. નહીં તો સૂકી ભીંત ઉપર લાગેલા લાકડાના ગોળાની માફક તરત જ [illegible]ટી જાય છે."

આ તેરે ક્રિયાસ્થાનો જે અરિહંતો અને ભગવંતો પૂર્વે થઈ ગયા છે, જેઓ અત્યારે છે અને જેઓ ભવિષ્યમાં થવાના છે, તે બધાએ કહી બતાવ્યાં છે તથા ઉપદેશ્યાં છે, વર્તમાનમાં પણ ઉપદેશે છે અને ભવિષ્યમાં પણ ઉપદેશશે.

કેટલાક લોકો મંત્ર, તંત્ર, જારણ, મારણ, લક્ષણ, જ્યોતિષ, વગેરે જુદી જુદી મેલી વિદ્યાઓથી[૧] જુદી જુદી સિદ્ધિઓ મેળવે છે. એ બધી વિદ્યાઓ તેઓ ખાનપાન, વસ્ત્ર, ઘરબાર વગેરે ઉપભોગસામગ્રી મેળવવા માટે તેમજ બીજા પણ વિવિધ કામભોગો ભોગવવા માટે યોજે છે. એવી મેલી વિદ્યાઓ સેવતા તે અનાર્યો ખોટે માર્ગે ચડી, પરિણામે, મરણનો સમય આવતાં મૃત્યુ પામી, અસુરો અને પાતકીઓનાં સ્થાનોમાં જન્મે છે, અને ત્યાંથી છૂટીને પાછા મૂંગા, બહેરા કે આંધળા થઈને જન્મે છે.

કેટલાક લોકો કોઈના અનુગામી સેવક કે ચાકર થઈ, (તેનામાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરી, લાગ જોઈ) તેને મારી કે તેનું ખૂન કરી, તેનું ધન વગેરે પડાવી લઈ, પોતાને કે પોતાનાં માટે આહાર વગેરે ભોગસામગ્રી પ્રાપ્ત કરે છે.

કેટલાક લોકો વાટપાડુ બની, મુસાફરોને મારી લૂંટીને, કે ચોર થઈ, કોઈના ઘરમાં ખાતર પાડીને, કે ખીસાંકાતરુ બનીને પોતાને કે પોતાનાં માટે આહાર વગેરે ભોગસામગ્રી પ્રાપ્ત કરે છે.

કેટલાક લોકો ભરવાડ બની, ઘેટાંને કે બીજાં પ્રાણીને મારી કાપીને આહાર વગેરે ભોગસામગ્રી પ્રાપ્ત કરે છે; તો બીજા, ખાટકી બની, પાડા કે બીજાં પ્રાણીને મારી કાપીને,

---

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

અથવા જાળ પાથરનારો વાઘરી બની, હરણ વગેરે પ્રાણીને મારી કાપીને; અથવા પંખી પકડનાર વ્યાધ બની, પંખી વગેરેને મારી કાપીને, અથવા માછી બની, માછલાં વગેરેને મારી કાપીને, અથવા ગાયો વગેરે પાળનારો ગોવાળ બની, ગાયો વગેરેને મારી કાપીને[1], અથવા ગાય કાપનારો ખાટકી બની, ગાય કે બીજા કોઈ પ્રાણીને મારી કાપીને, અથવા શિકારી કૂતરાં પાળનારો બની, તે કૂતરાંને કે બીજાં પ્રાણીને મારી કાપીને, અથવા શિકારી કૂતરાં પાળનારનો મદદગાર બની, તેને જ અથવા બીજાં પ્રાણીઓને મારી કાપીને — પોતાને કે પોતાનાં માટે આહાર વગેરે ભોગસામગ્રી મેળવે છે. આમ એ બધાં મહાપાપકર્મો વડે તેઓ પોતાની અધોગતિ કરે છે.

વળી કેટલાક લોકો મિજલસમાં બેઠા હોય છે, ત્યારે કાંઈ કારણ વિના જ ઊભા થઈને કહે છે કે : 'જુઓ હું પેલા પંખીને મારું છું'. એમ કહી, કોઈ તેતર, બટેરુ, લાવરું, કબૂતર કે કપિંજલને કે બીજા કોઈ પ્રાણીને મારે છે.

વળી કેટલાક લોકો ખળાની વહેંચણીમાં કે દારૂની વહેંચણીમાં વાંધો પડવાથી, કે તેવા કાંઈ કારણથી ચિડાઈ જઈ, સામા ગૃહસ્થનાં કે તેના પુત્રોનાં અનાજથી ભરેલાં ખેતર જાતે કે બીજા પાસે સળગાવી મુકાવે છે; અથવા તેમનાં ઊંટ, ગાય, ઘોડાં, ગધેડાં વગેરે પશુઓના જાંઘ વગેરે અવયવો જાતે કે બીજા પાસે કપાવી નખાવે છે; અથવા તેમનાં જાનવરોના તબેલાઓ કે વાડાઓ, કાંટા ઝાંખરાંથી ભરી કાઢી, જાતે કે બીજા પાસે સળગાવી મુકાવે છે; અથવા

---

1. ટીકાકાર અહીં 'કોઈ ગાય આડી અવળી ચાલે તો તેને મારે કરે' એવો અર્થ સૂચવે છે.

તેમનાં કુંડળ મણિ, મોતી વગેરે કીમતી વસ્તુઓ જાતે કે બીજા પાસે લૂંટાવે છે; અથવા તેમને ઘેર આવેલા શ્રમણબ્રાહ્મણોનાં છત્ર, દંડ, પાત્ર વગેરે જાતે કે બીજા પાસે પડાવી લેવરાવે છે. એમ કરી, તેઓ મહાપાપકર્મોથી પોતાની અધોગતિ કરે છે.

વળી બીજા કેટલાક કાંઈ કારણ વિના જ તે બધું કરે છે અને એમ કરી પોતાની અધોગતિ કરે છે.

કેટલાક માણસો કોઈ શ્રમણ કે બ્રાહ્મણને આવેલો દેખી, કાંતો તેને ચપટી વગાડી ચાલ્યા જવાનું કહે છે, અથવા તેને કઠોર વચનો સંભળાવે છે. ભિક્ષાકાળે આવેલા તેને કાંઈ આપવાને બદલે, તેઓ કહી સંભળાવે છે કે, મજૂરી કરવી પડતી હોય કે કુટુંબનો ભાર ઊંચકી શકાતો ન હોય કે આળસુ, હલકી વર્ણનો કે નકામો માણસ હોય, તે શ્રમણ થઈને આમ રખડે છે. તેવા નાસ્તિક લોકો આ જીવનને — આ પાપી જીવનને — વખાણે છે. તેમને પરલોકની કાંઈ પડી નથી હોતી. તેઓ પોતાના સુખને કારણે બીજાઓને ગમે તેવાં દુઃખ દે છે, અને જરા પણ પાછું વળીને જોતા નથી. તેઓ મોટી મોટી પ્રવૃત્તિઓ અને હિંસા વગેરે પાપકર્મોથી મનુષ્યજીવનના ઉત્તમ કામભોગો ભોગવે છે. ખાન, પાન, વસ્ત્ર, શયન વગેરે બધું તેમને વખતસર જોઈએ છે. નાહી ધોઈ, બલિકર્મ કરી, કૌતક,[1] મંગળ[2] તથા પ્રાયશ્ચિત્ત[3]થી પરવારી, માથું ઓળી, કંઠમાળ, કંદોરો, હાર

---

૧. ઉતાર; નજર વગેરે લાગી હોય તે માટે.

૨. સોનું, દહીં, સરસવ વગેરે માંગળિક વસ્તુઓ સવારના પહોરમાં જોવી સ્પર્શવી વગેરે.

૩. રાત્રે કુસ્વપ્નાદિ આવ્યાં હોય તથા સવારમાં ઊઠતાં અપશુક થયા હોય, તેમનું નિવારણ.

તથા મણિસુવર્ણાદિથી પોતાને શણગારી, તેઓ માથે માળાઓવાળો મુગટ ધારણ કરે છે. તેમનું શરીર દૃઢ અવયવોવાળું હોય છે. તેમણે નવાં કકડતાં કપડાં પહેર્યાં હોય છે તથા અંગે ચંદનનો લેપ કર્યો હોય છે. પછી મોટી, સુશોભિત તથા કિલ્લાઓ વગેરેથી સુરક્ષિત હવેલીઓમાં મોટાં સુશોભિત સિંહાસન ઉપર બેસી, સુંદર સ્ત્રીઓ અને દાસદાસીઓથી વીંટળાઈ, આખી રાત સળગતા દીવાઓના અજવાળામાં, નૃત્ય, ગીત તથા વીણાવાજિંત્રોના જોર-શોરથી તથા કુશળતાપૂર્વક કરાતા મધુર અવાજો વચ્ચે તેઓ ઉત્તમ એવા માનુષી કામભોગો ભોગવતા વિહરે છે.

તેઓ એક જણને હુકમ કરે તેટલામાં તો ચાર પાંચ માણસો વગર કહ્યે દોડી આવે છે અને કહેવા લાગે છે, ' હે દેવોને પ્રિય! કહો અમે શું કરીએ?' તેમને દેખીને અનાર્ય પુરુષો ચિંતવે છે : 'અરે! આ માણસ દેવ છે. તેને દેવો પણ પૂજે છે. તે દેવોને પણ જિવાડનારો છે અને બીજા પણ કેટલાય તેને આધારે જીવે છે!' પરંતુ તેમને દેખીને આર્ય પુરુષો ચિંતવે છે : 'આ અતિશય ક્રૂર કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થયેલો મૂઢ, અસંખ્ય પાપકર્મો વડે જીવી રહ્યો છે તથા અસંખ્ય પાપકર્મો બાંધી રહ્યો છે. તે જરૂર દક્ષિણાયનમાં કૃષ્ણપક્ષમાં મરશે તથા નરકે જશે. પછીના જન્મમાં પણ તેને જ્ઞાન દુર્લભ થશે.'

કેટલાય ભિક્ષુ, કેટલાય ગૃહસ્થો, તથા કેટલાય તૃષ્ણાતુર સંસારીઓ એ સુખો અને એ ઐશ્વર્યની કામના કર્યા કરે છે. પરંતુ એ અધર્મસ્થાન અનાર્ય છે, અશુદ્ધ છે, હંમેશાં અપૂર્ણ રહેનારું છે, અન્યાયો ઉપર પ્રતિષ્ઠિત

થયેલું છે, સંયમરહિત છે, મોક્ષમાર્ગથી વિરુદ્ધ છે, સર્વ દુઃખોનો ક્ષય કરવાના માર્ગથી વિરુદ્ધ છે, અત્યંત મિથ્યા છે, તથા અયોગ્ય છે.

હવે હું ધર્મરૂપી દ્વિતીય સ્થાનનું વિવરણ કરું છું તે સાંભળો.

આ જગતમાં સર્વત્ર કેટલાય મનુષ્યો પોતપોતાનાં કર્મો અનુસાર વિવિધ કુળોમાં વિવિધ ઐશ્વર્ય સહિત જન્મ્યા હોય છે. તેમને નાનાં મોટાં ઘર, તથા ખેતર અને થોડા અથવા વધારે નોકરચાકર હોય છે. તેવી સ્થિતિમાં જન્મ પામીને પણ કેટલાક તે બધા પદાર્થોને દુઃખરૂપ જોઈ, સાચી તથા કાયમની શાંતિ પ્રાપ્ત કરવાને અર્થે ભિક્ષાચર્યા ગ્રહણ કરે છે; સદ્ગુરુ પાસેથી મહાપુરુષોએ કહેલો ધર્મ જાણી, તેમાં પ્રયત્નપૂર્વક પ્રવૃત્ત થાય છે; અને સર્વ પાપસ્થાનોથી નિવૃત્ત થઈ, તથા સર્વ શુભ સાધનસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી, સંપૂર્ણ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે.

આ ધર્મસ્થાન આર્ય છે, શુદ્ધ છે. . . મોક્ષ માર્ગને અનુકૂળ છે તથા સર્વ દુઃખોનો ક્ષય કરવાના માર્ગરૂપ હોઈ, અત્યંત યોગ્ય છે.

હે વત્સ, કેટલાક લોકો બાહ્યતઃ ધર્મસ્થાનમાં લાગતા છતાં અધર્મસ્થાન સેવતા એવા મિશ્રસ્થાની હોય છે. તેઓ તાપસ અથવા સાધુઓ બની, અરણ્યમાં, આશ્રમમાં કે ગામ બહાર રહી, કાંઈ ને કાંઈ ગુપ્ત ક્રિયાઓ કે સાધનાઓ કરે છે. પરંતુ તેઓ ખાસ સંયમી નથી હોતા કે સર્વે

ભૂતપ્રાણીઓની કામના કે હિંસાથી ખાસ વિરત પણ થયા નથી હોતા. સ્ત્રી વગેરે કામોપભોગોમાં મૂઢ એવા એ લોકો થોડો અથવા વધારે વખત તે કામભોગો ભોગવી, નિયત સમયે મૃત્યુ પામી, અસુરો અને પાતકીઓનાં સ્થાન પામે છે, અને તેમાંથી છૂટીને પણ વારંવાર જન્મથી મૂંગા, બહેરા કે આંધળા કે મૂંગા થઈને જન્મે છે.

૩

[અધર્મરૂપી પ્રથમ સ્થાનનું ફરી વર્ણન કરે છે :]

આ જગતમાં કેટલાક લોકો મોટી ઇચ્છાઓવાળા, મોટી પ્રવૃત્તિઓવાળા, મોટા પરિગ્રહોવાળા, અધાર્મિક, અધર્મપરાયણ, અધર્મને અનુમોદન આપનારા, અધર્મનો ઉપદેશ આપનારા, મોટે ભાગે અધર્મથી જ જીવનારા, તથા અધર્મયુક્ત શીલ અને આચારવાળા હોય છે. તે લોકો સંસારમાં રહી, અધર્મ વડે જ આજીવિકા ચલાવતા વિચરે છે.

તેમના હાથ પ્રાણીઓના લોહીથી ખરડાયેલા રહે છે. તેઓ ચંડ, રુદ્ર તથા સાહસિક હોય છે. તેઓ કુડકપટથી ભરપૂર, દુષ્ટ ચારિત્ર અને વ્રતોવાળા, તથા મહા કષ્ટે રીઝવી શકાય એવા અસાધુ હોય છે. તેઓ સર્વ પ્રકારની હિંસાથી માંડીને સર્વ પ્રકારના પરિગ્રહ સુધીનાં[1] તથા ક્રોધથી માંડીને મિથ્યા માન્યતાઓ[2] સુધીનાં સર્વ પ્રકારનાં પાપકર્મોમાં લાગેલા હોય છે. તેઓ સર્વ

---

૧. પાંચ મહાપાપ.

૨. જુઓ પાનું ૧૬૭.

પ્રકારનાં સ્નાન, મર્દન, ગંધ, વિલેપન, માલ્ય, અલંકાર તથા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ વગેરે વિષયોમાં ફસ્યા રહે છે. તેઓ સર્વ પ્રકારનાં યાનવાહન,[1] તથા શયનઆસન વગેરે સુખ સામગ્રીઓ ભોગવવા-વધારવામાંથી પરવારતા નથી. તેઓને જીવનભર ખરીદવા-વેચવામાંથી માસો-અરધો માસો કરી તોલવામાંથી, કે રૂપિયા વગેરેના વેપાર-ધંધામાંથી ફુરસદ હોતી નથી. તેઓ જીવનભર ચાંદી, સોનું, ધન, ધાન્ય, મણિ, મોતી, શંખશિલ, પરવાળાં વગેરેનો મોહ છોડતા નથી. તેઓ જીવનભર સર્વ પ્રકારનાં ખોટાં તોલકાટલાં વાપરવાથી અટકતા નથી. આમ, તેઓ જીવનભર સર્વ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ અને હિંસાઓથી, સર્વ પ્રકારના કરવા-કરાવવાથી, રાંધવા-રંધાવવાથી, ખાંડવા-કુટાવવાથી, તર્જન-તાડનથી, તથા બીજાને વધબંધનાદિ ક્લેશ આપવાથી વિરત થતા નથી. તેઓ જીવનભર બીજાં પણ જે કાંઈ તેવા પ્રકારનાં દોષયુક્ત, જ્ઞાનનું આવરણ કરનારાં, બંધનનાં કારણરૂપ, બીજાને પરિતાપ આપનારાં તથા અનાર્યો વડે સેવાતાં કર્મો છે, તેમનાથી પણ વિરત થતા નથી.

આમ પોતાના સુખ માટે જ જીવન ભોગવતા તેઓ વિનાકારણ ચોખા, દાળ, તલ, મગ વગેરે વનસ્પતિપ્રાણીની[2]

---

૧. મૂળમાં તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે : ગાડાં, રથ, ગાડી, મ્યાનો, ડોળી, બે ઘોડાની ગાડી, પાલખી વગેરે.

૨. મૂળમાં : કલમ, (ચોખા) મસૂર, તલ, મગ, અડદ, વાલ, કુલથી, ચોખા, કાળા ચણા – આટલાં નામ છે. પોતાના જીવન વડે કાંઈક ધર્મ સિદ્ધ કરતા હોત, તો તો તે બધું ખાઈને તેમની હિંસા કરેલી સાર્થક થાત – એવો અભિપ્રાય છે.

તથા તે જ પ્રમાણે પંખી, પશુ કે બીજાં પેટે ચાલતાં પ્રાણીઓની[૧] હિંસા કરે છે.

પોતાનો બાહ્ય પરિવાર જેવો કે, નોકરચાકર, દાસદાસી, ખેડૂત[૨] કે આશ્રિતો વગેરે — તેના પ્રત્યે તેઓ અત્યંત ક્રૂર તથા કઠોરપણે વર્તે છે. તેમનો નાનો સરખો અપરાધ થતાં તેઓ તેમને જાતે કારમી[૩] શિક્ષા કરે છે, તથા ભયંકર કમોતે મરાવી નાખે છે.

તે જ પ્રમાણે પોતાનો આંતરિક પરિવાર જેવો કે, માતાપિતા, ભાઈબહેન, ભાર્યા, પુત્ર, પુત્રી, પુત્રવધૂ વગેરે — તેમને પણ થોડો ઘણો અપરાધ થતાં તે જાતે કઠોર શિક્ષા કરે છે. આ પ્રમાણે તેઓ બધાંને દુઃખ, શોક

---

૧. મૂળમાં પંખીઓ માટે : તેતર, બતક, લાવક, કબૂતર અને કપિંજલનાં નામો છે. પશુઓ માટે : મૃગ, પાડા અને ભૂંડનાં નામો છે. પેટે ચાલનારાં માટે : ગાહાધો, કાચબા અને સાપ વગેરે — એટલાં નામો છે.

૨. મૂળ : ભાગે ખેડનાર.

૩. મૂળમાં તેના પ્રકારો આ પ્રમાણે વર્ણવ્યા છે : દંડ કરવો, વાળ ઉખાડાવી નંખાવવા, તિરસ્કાર કરવો, માર મારવો, બાંધી રાખવા, હેડબેડીમાં નાખવા, હાથપગ છેદાવી નાંખવા, લિંગ વગેરે અંગો કપાવી નાખવાં, પડખાં ભગાવી નાંખવાં, આંખો ફોડી નાખવી, દાંત તોડી પાડવા, નાગા કરવા, જીભ ખેંચી કાઢવી, ઊંધા લટકાવવા, જમીન ઉપર ઘસડાવવા, ધૂમાવવા, શૂળીએ ચડાવવા, ભાલા મારવા, ઘા ઉપર ખારો છાંટવો, વાહન પાછળ બાંધી ખેંચાવવા, સિંહને કે બળદને પૂંછડે બંધાવવા, બળતા અગ્નિમાં નાંખવા, કાગડા–ગીધ પાસે ફડાવી નંખાવવા, ભૂખે તરસે મારવા, જીવનકેદ કરવી, ચાબખા મરાવવા વગેરે.

અને પરિતાપ આપે છે. તથા તેમ કરતાં જીવનભર જરા પણ વિરમતા નથી.

આ પ્રમાણે, સ્ત્રી વગેરે કામભોગોમાં આસક્ત તથા મૂર્છિત એવા તે લોકો થોડો આવા વધુ સમય તે કામભોગો ભોગવી, અનેક વેરબંધનો અને પાપકર્મો ભેગાં કરી, આયુષ્ય પૂરું થયે, પથ્થર કે લોઢાનો ગોળો જેમ પાણીને તળિયે જઈને બેસે, તેમ પૃથ્વીતળ વટાવી, નીચે આવેલાં નરકને તળિયે જઈને બેસે છે. તે નરકો અંધકાર, રુધિર, પરુ વગેરેથી ભરેલાં, ગંદાં, અસહ્ય દુર્ગંધવાળાં તથા દુઃખે તરી શકાય તેવાં અશુભ અને ભયંકર હોય છે. ત્યાં તેમને ઊંઘ, સ્મૃતિ, રતિ, ધૃતિ કે મતિથી રહિત થઈ, અપાર વેદનાઓ સતત ભોગવવી પડે છે. પર્વત ઉપરનું ઝાડ કાપી નાખતાં જેમ નીચે ખાઈમાં ગબડી પડે, તેમ તેઓ એક યોનિમાંથી બીજી યોનિમાં, અને એક નરકમાંથી બીજા નરકમાં લાંબા કાળ સુધી અપાર દુઃખ ભોગવતા ભટક્યા કરે છે. અને ત્યાંથી છૂટીને પણ તેઓ ઝટ વિવેકજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.

[હવે ધર્મરૂપી બીજું સ્થાન ફરી ટૂંકામાં કહે છેઃ]

અહીં જગતમાં કેટલાક લોકો મોટી ઇચ્છાઓ, આરંભો તથા પરિગ્રહ વિનાના, ધાર્મિક, ધર્મિષ્ઠ તથા ધર્મપૂર્વક આજીવિકા ચલાવનારા હોય છે. તેઓ સર્વ પ્રકારની હિંસા વગેરે જ્ઞાનને આવરણ કરનારાં, બીજાને પરિતાપ આપનારાં તથા બંધનનાં કારણોરૂપ પાપકર્મોથી જીવનભર વિરત થયેલા હોય છે. ઘરનો ત્યાગ કરી ચાલી નીકળેલા તે ભગવંત સાધુઓ ચાલવામાં બોલવામાં વગેરેમાં સાવધાનીથી તથા કોઈ

પ્રાણીને ક્લેશ ન થાય તેવી રીતે વર્તન કરનારા હોય છે. તેઓ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ વિનાના, શાંત, મોહરહિત, ગ્રંથીરહિત, શોકરહિત તથા અમૂર્છિત હોય છે. તેઓ કાંસાના વાસણની પેઠે[1] નિર્લેપ, શંખની પેઠે નિર્મલ, જીવની પેઠે સર્વત્ર ગમન કરનારા, આકાશની પેઠે અવલંબન વિનાના, વાયુની પેઠે બંધન વિનાના, શરદઋતુના પાણીની પેઠે નિર્મળ હૃદયવાળા, કમળના પાનની પેઠે નિર્લેપ, કાચબાની માફક ઇંદ્રિયોનું રક્ષણ કરનારા, પંખીની માફક છૂટા, ગેંડાના શીંગડાની પેઠે એકાકી, ભારંડપક્ષીની[2] પેઠે સદા જાગ્રત, હાથીની માફક શક્તિશાળી, બળદની માફક બળવાન, સિંહની પેઠે દુર્ધર્ષ, મંદર પર્વતની પેઠે નિષ્કંપ, સાગર જેવા ગંભીર, ચંદ્ર જેવી સૌમ્ય કાંતિવાળા, સૂર્ય જેવા તેજસ્વી, કંચનની પેઠે દેદીપ્યમાન, પૃથ્વીની પેઠે સર્વ સ્પર્શો સહન કરનારા, તથા ઘી હોમેલા અગ્નિની પેઠે તપના તેજથી જ્વલંત હોય છે.

આ ભગવંતોને પશુ, પંખી, નિવાસસ્થાન કે વસ્ત્રાદિ સાધનસામગ્રી — એ ચાર પ્રકારના અંતરાયોમાંથી એકે પ્રકારનો અંતરાય પોતાને જે દિશામાં જવું હોય ત્યાં જવામાં બાધા કરતો નથી. તેઓ નિર્મળ, અહંકારરહિત

---

૧. કાંસાના વાસણને પાણી ચોંટતું નથી.

૨. આ પક્ષીને બે ડોક અને ત્રણ પગ હોય છે એમ કહેવાય છે. તે જો સહેજ પણ પ્રમાદ કરે, તો અવશ્ય મરી જાય. કારણકે, પોતાને જ બે મુખ છે એ ભૂલી જઈ, જો બંને મુખ એક બીજાના મોંનું ઝૂંટાવવા પ્રયત્ન કરે, તો તે નાશ પામે. અથવા તેને બે શરીર વચ્ચે ત્રણ પગ જેવું થયું, એટલે ચાલવામાં સહેજ ગોટાળો કરે તો ગબડી પડી નાશ પામે.

તથા અલ્પ પરિગ્રહવાળા હોઈ, સંયમ અને તપથી આત્માને વાસિત કરતા ગમે તે દિશામાં વિચરે છે.

તે ભગવંતો ફક્ત સંયમના નિર્વાહ માટે આવશ્યક હોય તે પ્રમાણે, ચોથી ટંકે, છઠ્ઠી ટંકે, આઠમી ટંકે, દશમી ટંકે — એમ છ મહિના સુધીને આંતરે રહીને પણ — ખાય છે અને તે પણ વિધિપુરઃસર, નિર્દોષ અન્ન ભિક્ષાથી મેળવીને જ ખાય છે.[1] તેઓ સ્થિર આસને બેસી ધ્યાન ધરે છે; ભિક્ષુની પ્રતિમાઓ રૂપી બારે તપ[2] આચરે છે. તેઓ સૂવાબેસવામાં[2] પણ નિયમવાળા હોય છે. તેઓને શરીરની મમતા હોતી નથી, તથા તેઓ કેશ, દાઢી, મૂછ, રોમ, નખ વગેરેના તેમજ શરીરના તમામ સંસ્કારોથી રહિત થઈને વિચરે છે. તેઓ વસ્ત્ર પણ પહેરતા નથી, ખણજ ખણતા નથી કે થૂંકતા નથી.

આ પ્રકારની નિર્દોષ તથા પુરુષાર્થયુક્ત ચર્યા પ્રમાણે ચાલતાં ચાલતાં બહુ વર્ષો સુધી શ્રમણપણું પાળીને જ્યારે શરીર રોગ તથા વૃદ્ધાવસ્થા વગેરે વિવિધ સંકટોથી ઘેરાઈ જાય, ત્યારે અથવા એમ ને એમ પણ તેઓ ખાવાપીવાનું છોડી દે છે,[3] તથા જેને માટે પોતે નગ્નાવસ્થા સ્વીકારી હતી, મુંડન કરાવ્યું હતું, સ્નાન તથા દંતપ્રક્ષાલન ત્યાગ્યું હતું, છત્ર તથા પગરખાં ત્યાગ્યાં હતાં, ભૂમિશય્યા કે પાટિયા ઉપર પડી રહેવાનું કબૂલ કર્યું હતું, વાળ ચૂંટાવ્યા હતા, બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું હતું, પારકાને ઘેર ભિક્ષા માગી હતી, અને

---

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩.

૩. જુઓ પાન ૧૯૬ ઉપરની નોંધ.

તે પણ મળે કે ન મળે તેની દરકાર કરી નહોતી, માનાપમાન, અવહેલા, નિંદા, અવજ્ઞા, તિરસ્કાર, તર્જન તથા તાડન સહન કર્યાં હતાં, તથા વિવિધ અનુકૂળપ્રતિકૂળ ઇંદ્રિયસ્પર્શો સહન કર્યા હતા — તે વસ્તુને ચિત્તમાં આરાધે છે. ત્યાર બાદ, જ્યારે તેમના છેવટના શ્વાસોચ્છ્વાસ ચાલતા હોય છે, ત્યારે તેઓ અનંત, સર્વોત્તમ, વ્યાઘાતરહિત, આવરણ વિનાનું, સંપૂર્ણ તથા પરિપૂર્ણ એવું ઉત્તમ 'કેવળ' જ્ઞાનદર્શન પ્રાપ્ત કરે છે, તથા સિદ્ધ બુદ્ધ અને મુક્ત થઈ, પરિનિર્વાણ પામે છે, અને સર્વ દુઃખોનો અંત લાવે છે.

કેટલાક ભગવંતોનું એ એક જ છેલ્લું શરીર હોય છે. જ્યારે, બીજા કેટલાક પૂર્વકર્મોને લીધે દિવ્ય ઋદ્ધિ, દ્યુતિ, રૂપ, વર્ણ, ગંધ, સ્પર્શ, દેહ, આકૃતિ, તેજ, પ્રકાશ, પરાક્રમ, યશ, બળ, પ્રભાવ તથા સુખવાળી દેવગતિ પામે છે. તે ગતિ અને સ્થિતિ કલ્યાણયુક્ત હોય છે. ભવિષ્યમાં પણ તેઓ ભદ્ર અવસ્થાને જ પામવાના હોય છે.

આ સ્થાન આર્ય છે, શુદ્ધ છે તથા સર્વ દુઃખોનો ક્ષય કરવાના માર્ગરૂપ છે.

[હવે મિશ્ર નામના તૃતીય સ્થાનનું વર્ણન કહે છે:]

અહીં કેટલાક લોકો અલ્પ ઇચ્છા, આરંભ તથા પરિગ્રહવાળા, ધર્મિષ્ઠ, તથા ધર્મપૂર્વક આજીવિકા ચલાવનારા હોય છે. તેઓ સુશીલ, સુવ્રતી તથા સ્હેલાઈથી પ્રસન્ન કરી શકાય તેવા સજ્જન હોય છે. તેઓ અમુક પ્રકારની હિંસાથી વિરત થયા હોય છે, પણ અમુક પ્રકારની હિંસાથી જન્મભર વિરત થયા હોતા નથી. તે જ પ્રમાણે

તેઓ તેવાં બીજાં પણ જે કોઈ દોષયુક્ત કર્મો છે, તેઓમાંનાં કેટલાંકથી વિરત થયેલા હોય છે અને કેટલાંકથી વિરત થયેલા હોતા નથી.

જેમકે, કેટલાક શ્રમણોપાસકો[1] જીવ અને અજીવ તત્ત્વો સંબંધી સમજવાળા હોય છે, પાપ અને પુણ્યનો ભેદ જાણતા હોય છે, કર્મો કેમ કરીને આત્મામાં દાખલ થાય છે (આસ્રવ) અને તેમને કેમ કરીને આવતાં રોકી શકાય (સંવર), તેમનાં ફળ કેવાં હોય છે, તેમનો કેમ કરીને નાશ કરી શકાય છે (નિર્જરા), ક્રિયા કોને કહેવાય, તેનું અધિકરણ શું છે, બંધ કોને કહેવાય તથા મોક્ષ કોને કહેવાય — એ બધું જાણતા હોય છે. બીજા કોઈની મદદ ન હોવા છતાં પણ દેવ, અસુર, રાક્ષસ કે કિંનર વગેરે પણ તેમને તે સિદ્ધાંતમાંથી ચલિત કરી શકતા નથી. તેમને જૈન સિદ્ધાંતમાં શંકા, કાંક્ષા અને વિચિકિત્સા[2] રહ્યાં હોતાં નથી. તેઓએ જૈન સિદ્ધાંતનો અર્થ જાણીપૂછીને નિશ્ચિત કરેલો હોય છે. તેમને તે સિદ્ધાંતમાં, હાડકાં અને મજ્જા જેવો પ્રેમ અને અનુરાગ હોય છે. તેમને ખાતરી હોય છે કે, 'આ જૈન સિદ્ધાંત જ અર્થ તથા પરમાર્થરૂપ છે, અને બીજા બધા અનર્થરૂપ છે.' તેમના ઘરના આગળા હંમેશાં ઊંચા રાખેલા હોય છે. તેમનાં કમાડ હંમેશાં અભ્યાગતો માટે

---

૧. એટલે કે શ્રમણોના ઉપાસકો. જેઓ ગૃહસંસાર ત્યાગી, શ્રમણ થવા તૈયાર નથી, પરંતુ પોતાનાથી બને તેટલાં શ્રમણોનાં વ્રતો પાળે છે તેવા ગૃહસ્થો.

૨. મનની ડામાડોળ સ્થિતિ તે શંકા; ઘડીકમાં એક માન્યતા ધારણ કરવી અને ઘડીકમાં બીજી ધારણ કરવી તે કાંક્ષા; અને વ્રત નિયમનું ફળ મળશે કે નહીં એવો સંશય તે વિચિકિત્સા.

ખુલ્લાં હોય છે. તેમનામાં પારકાના ઘરમાં કે અંતઃપુરમાં પેસવાની કામના હોતી નથી. તેઓ ચૌદશ, આઠમ, અમાવાસ્યા તથા પૂનમ ઉપર પરિપૂર્ણ પોષધવ્રત[1] વિધિસર પાળે છે. નિર્ગ્રંથ શ્રમણોને તેઓ નિર્દોષ અને સ્વીકારવા યોગ્ય ખાન–પાન, મેવો–મુખવાસ, વસ્ત્ર–પાત્ર, કંબળ, રજોયણું, ઓસડવેસડ, બેસવા–સૂવાનાં પાટિયાં, શય્યા અને રહેઠાણ વગેરે પૂરાં પાડે છે. આમ, તેઓ ઘણાં શીલવ્રત[2], ગુણવ્રત[3], વિરમણવ્રત[4], પ્રત્યાખ્યાનવ્રત[5], પોષધોપવાસ વગેરે તપકર્મો દ્વારા આત્માને વાસિત કરતા વિહરે છે.

આ પ્રકારની ચર્યા પ્રમાણે લાંબો વખત અનુસરતાં અનુસરતાં જ્યારે તે શ્રમણોપાસકનું શરીર રોગ, વૃદ્ધાવસ્થા

---

૧. એ વ્રતને દિવસે શ્રાવક ઉપવાસ કરે છે, સ્નાનવિલેપન વગેરે શારીરિક સંસ્કારોનો ત્યાગ કરે છે, દાભ કે કાષ્ઠની પથારીએ રહીને તથા વીરાસન વગેરે આસને બેસી ધર્મનું ચિંતન કરે છે, અને નિંદ્ય પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરે છે. મૂળ : उपवसथ (उप+वस्)। તેમાં ઉપાસના અને ઉપવાસનો ભાવ સ્પષ્ટ છે. એટલા વખત પૂરતો તે સાધુજીવન તથા તેનાં વ્રતો પાળે છે.

૨. એટલે કે સ્થૂલ હિંસા, સ્થૂલ અસત્ય, સ્થૂલ ચૌર્ય, સ્થૂલ અબ્રહ્મચર્ય અને સ્થૂલ અપરિગ્રહનો ત્યાગ.

૩. એટલે કે નીચેનાં ત્રણ : દરેક દિશામાં અમુક જ પ્રદેશ સુધી જવાના નિયમરૂપી દિગ્વ્રત; ઉપભોગ પરિભોગ (ની વસ્તુઓની સંખ્યા પ્રકાર વગેરે) પરિમાણ (નક્કી તથા સંકુચિત કરવારૂપી) વ્રત; તથા કોઈનું અશુભ તાકવું બીજાને હિંસામાં ઉતારવા અથવા હિંસાયુક્ત દ્રવ્યોનો વેપાર ત્યાગવારૂપી અનર્થદંડત્યાગવ્રત.

૪. એટલે કે, અમુક ક્રિયા કે પ્રવૃત્તિથી વિરમવાનું વ્રત.

૫. એટલે કે, અમુક જાતના ત્યાગનો નિયમ.

વગેરે વિવિધ સંકટોથી ઘેરાઈ જાય છે, ત્યારે અથવા એમને એમ પણ તે ખાવાપીવાનું છોડી દે છે તથા પોતે કરેલાં પાપકર્મો ગુરુને નિવેદિત કરી, તેમનું પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વીકારી, સમાધિયુક્ત[1] થાય છે, તથા આયુષ્ય પૂરું થયે મરણ પામી, મહાઋદ્ધિવાળા તથા મહાદ્યુતિવાળા દેવલોકોમાંના કોઈ એક દેવલોકમાં જન્મ પામે છે.

આ સ્થાન આર્ય છે, શુદ્ધ છે, સંશુદ્ધ છે તથા સર્વ દુઃખોને ક્ષય કરવાના માર્ગરૂપ છે.

આમ મિશ્ર નામના ત્રીજા સ્થાનનું વિવરણ થયું.

જે મનુષ્ય પાપથી વિરત નથી થતો, તે બાળક જેવો મૂઢ છે; અને જે થાય છે, તે પંડિત છે; જે અમુક બાબતમાં થાય છે અને અમુક બાબતમાં નથી થતો, તે બાલ તથા પંડિત બંને છે.

જે સ્થાનમાં બધી બાબતોને વિષે અવિરતિ છે, તે સ્થાન હિંસાનું છે તથા ત્યાગવા લાયક છે. અને જે સ્થાનમાં બધી બાબતોમાં વિરતિ છે, તે સ્થાન અહિંસાનું છે તથા સ્વીકારવા યોગ્ય છે. તથા જ્યાં અમુક બાબતોમાં વિરતિ અને અમુક બાબતોમાં અવિરતિ બંને છે, તે સ્થાન હિંસા અહિંસા બંનેનું છે. (છતાં) તે આર્ય છે, સંશુદ્ધ છે તથા સર્વદુઃખોનો ક્ષય કરવાના માર્ગરૂપ છે.

---

૧. આ પ્રમાણે કાળ, ઉંમર કે ઉપસર્ગ (વિઘ્નો)ને કારણે સંયમધર્મ પાળવો અશક્ય થઈ જાય, ત્યારે અથવા એમને એમ પણ અન્નપાનનો ત્યાગ કરી, મૃત્યુ પર્યંત સ્મૃતિ અને સમાધિયુક્ત રહેવું તેને ‘ મારણાંતિક સંલેખના ’ કહે છે.

૪

[હવે ઉપસંહારરૂપે આખા અધ્યયનનો સાર તારવવાના હેતુથી એક આખ્યાયિકા કહે છે :]

ક્રિયાવાદી, અક્રિયાવાદી, અજ્ઞાનવાદી અને વિનયવાદી એમ જુદા જુદા વાદીઓની સંખ્યા ૩૬૩ કહેવાય છે બધા લોકોને તેઓ પરિનિર્વાણ અને મોક્ષનો ઉપદેશ આપતા વિચરે છે. તેઓ પોતપોતાની પ્રજ્ઞા, છંદ, શીલ, દૃષ્ટિ, રુચિ, પ્રવૃત્તિ અને સંકલ્પ અનુસાર જુદા જુદા ધર્મમાર્ગો સ્થાપીને તેમનો પ્રચાર કરે છે.

એક વખત તે બધા વાદીઓ એક મોટું કુંડાળું વળીને એક ઠેકાણે બેઠા હતા. તે વખતે એક માણસ બળતા અંગારાથી ભરેલી એક લોઢાની કઢાઈ પૂરેપૂરી ભરીને, લોઢાની સાંડસી વડે પકડી, જ્યાં તે બધા બેઠા હતા ત્યાં આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો : ‘હે મતવાદીઓ ! તમે બધા પોતપોતાના ધર્મમાર્ગોના સંસ્થાપકો છો, અને પરિનિર્વાણ તથા મોક્ષનો ઉપદેશ આપતા વિચરો છો. તમે આ બળતા અંગારાથી ભરેલી કઢાઈ એક મુહૂર્ત સુધી ખુલ્લા હાથમાં પકડી રાખો !’

એમ કહી, તે માણસ તે બળતા અંગારાથી ભરેલી કઢાઈ દરેકના હાથમાં મૂકવા ગયો. પરંતુ તેઓ પોતપોતાના હાથ પાછા ખેંચી લેવા લાગ્યા. એટલે તે માણસે તેમને પૂછ્યું, “હે ધર્મસંસ્થાપકો ! તમે તમારો હાથ પાછો કેમ ખેંચી લો છો ? હાથ ન દાઝે તે માટે ? અને દાઝે તો શું થઈ જાય ? દુઃખ ? દુઃખ થાય તે માટે તમે તમારા હાથ પાછા ખેંચી લો છો એમ ને ?

"તો એ જ ગજ અને માપથી બીજાઓની બાબતમાં પણ વિચાર કરવો એ જ ધર્મવિચાર કહી શકાય કે નહિ ? બસ, ત્યારે આપણને હવે માપવાનો ગજ, પ્રમાણ અને ધર્મવિચાર મળી ગયાં ! એટલે જે શ્રમણબ્રાહ્મણો એમ કહે છે તથા ઉપદેશે છે કે, બધાં ભૂતપ્રાણોને મારવાં જોઈએ, તેમની પાસે બળાત્કારે કામ કરાવવું જોઈએ કે તેમને રિબાવવાં જોઈએ, તે બધા ભવિષ્યમાં પણ એ જ રીતે છેદભેદ તથા જન્મ-જરા-મરણ પામશે અને અનેક યોનિઓમાં ભટકતા ભટકતા ભવપ્રપંચના કકળાટ ભોગવશે. તેમને માતૃમરણ, પિતૃમરણ, ભ્રાતૃમરણ તથા એ જ પ્રમાણે ભાર્યા, પુત્ર, પુત્રી તથા પુત્રવધૂનાં મરણનું દુઃખ ભોગવવું પડશે તથા દારિદ્ર્ય, દૌર્ભાગ્ય, અપ્રિયપ્રાપ્તિ અને પ્રિયવિયોગ વગેરે બહુ પ્રકારનાં દુઃખ-દૌર્મનસ્ય ભોગવવાં પડશે. તેમને સિદ્ધિ કે બોધ પ્રાપ્ત થવાં અશક્ય થશે, તથા તેઓ સર્વદુઃખોનો અંત લાવી શકશે નહીં.

"પરંતુ જે શ્રમણબ્રાહ્મણો અહિંસાધર્મ ઉપદેશે છે, તેઓ આ બધાં દુઃખો નહીં પામે તથા તેઓ સિદ્ધિ અને બોધ પામી, સર્વ દુઃખોનો અંત લાવી શકશે."

પ્રથમનાં બાર ક્રિયાસ્થાનોમાં વર્તનારા જીવોને સિદ્ધિ, બુદ્ધિ અને મુક્તિ પ્રાપ્ત થવી મુશ્કેલ છે. પરંતુ તેરમું ક્રિયાસ્થાન સેવનારા સિદ્ધિ, બુદ્ધિ અને મુક્તિ પામી, સર્વ દુઃખોનો અંત લાવી શકે છે. તેથી આત્માને ઇચ્છનારા, આત્માનું કલ્યાણ કરવામાં તત્પર, આત્મા ઉપર અનુકંપાવાળા, તથા આત્માને આ કારાગૃહમાંથી છોડાવવા પરાક્રમ અને પ્રવૃત્તિવાળા મનુષ્યો પોતાના આત્માને એ બાર ક્રિયાસ્થાનોમાંથી બચાવે.

આમ કહી, શ્રીસુધર્મસ્વામી થોભ્યા.

ટિપ્પણો

ટિપ્પણ નં૦ ૧ : મૂળમાં તે મેલી વિદ્યાઓનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે : પૃથ્વી ઉપરના ઉપદ્રવો, વાંદરાનું હસવું વગેરે વિચિત્ર ઉત્પાતો, સ્વપ્નો, અંતરિક્ષમાં બનતા બનાવો, શરીરનાં અંગોનું ફરકવું, કાગડા વગેરેનું બોલવું, શંખ ચક્ર વગેરે લક્ષણો તથા તલ મસા વગેરે ચિહ્નો ઉપરથી ભવિષ્ય ભાખવાની વિદ્યા; સ્ત્રી, પુરુષ, ઘોડો, હાથી, ગાય, બળદ, ઘેટું, બકરું, કૂકડો, તીતર, વટ્ટગ (બતક ?) લાવક વગેરેનાં લક્ષણોની વિદ્યા; ચક્ર, છત્ર, દંડ, તલવાર, મણિ તથા રત્નનાં લક્ષણોની વિદ્યા; કોઈને સુખી બનાવવાની, કોઈને દુ:ખી બનાવવાની, સ્ત્રીને ગર્ભવતી બનાવવાની, કોઈને મૂઢ બનાવવાની, કોઈમાં કુવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવાની, ઇંદ્રજાળની તથા જુદી જુદી વસ્તુઓથી જુદા જુદા હોમ કરવાની વિદ્યા; ધનુર્વિદ્યા વગેરે ક્ષત્રિય વિદ્યાઓ; ચંદ્ર, સૂર્ય, શુક્ર, બૃહસ્પતિ વગેરે ગ્રહોની ગતિ, ઉલ્કાપાત, દિશાઓ સળગવી, હરણ શિયાળ વગેરે પશુઓનું દર્શન, કાગડાઓનું મંડળ બાંધી ઊડવું, ધૂળ, વાળ, માંસ રુધિરની વૃષ્ટિ થવી — વગેરે ઉપરથી શુભાશુભ ફળ કહી બતાવવાની વિદ્યા; જાપ વગેરેથી કોઈને નુકસાન કરવાની અથવા તે નુકસાન પાછું ખેંચી લેવાની વૈતાળી અને અર્ધ-વૈતાળી વિદ્યા; લોકોને ઊંઘમાં નાખવાની, તાળાં ઉઘાડી નાખવાની, તથા ચંડાળ, શબર, દ્રવિડ, કલિંગ, ગૌડ અને ગાંધાર (લોકોની ?) વિદ્યાઓ; કોઈને નીચે પાડી નાખવાની, કોઈને ઊભો કરવાની, ઊડવાની, કોઈને સ્થિર કરી દેવાની, કોઈને ચોટાડી દેવાની, કોઈને માંદો પાડવાની, કે માંદાને સાજો કરવાની, દૂર ચાલ્યા જવાની, અંતર્ધાન થવાની (અને પાછા છતા થવાની) વિદ્યાઓ.

ટિપ્પણ નં૦ ૨ : મૂળમાં ભિક્ષુકોનાં નિયમો નીચે પ્રમાણે છે : ગૃહસ્થે હાંડલીમાંથી કાઢી, પોતાને માટે બીજા વાસણમાં પીરસ્યું હોય, તેમાંથી જ આપેલું ખાય; અથવા ગૃહસ્થે પોતાને માટે કાઢી લીધા બાદ વધારાનું પાછું નાખ્યું હોય, તે જ ખાય; અથવા તે બે પ્રકારનું જ વારાફરતી લાવીને ખાય; અથવા તદ્દન સસ્તું અને નીરસ

એવું અન્ન મેળવીને જ ખાય; અથવા ગૃહસ્થે ખાતાં વધેલું હોય તેવું જ મેળવીને ખાય; અથવા લૂખું અન્ન મેળવીને જ ખાય; અથવા થોડું થોડું ઘણે ઠેકાણેથી લાવીને ખાય; અથવા એંઠા હાથે આપેલું જ ખાય; અથવા તદ્દન સ્વચ્છ હાથે આપેલું જ ખાય; અથવા પોતાને ભિક્ષામાં જે અન્ન મળતું હોય તેનાથી એંઠા હાથે આપેલું જ ખાય; (નિર્દોષ છે કે સદોષ) એમ પોતે નજરે જોયેલી વસ્તુની જ ભિક્ષા લે : અથવા (સ્વાદિષ્ટ છે કે સામાન્ય એ જાણવા ખાતર) નજરે જોયા વિનાની જ વસ્તુની ભિક્ષા લે; તે જ પ્રમાણે પૂછીને આપેલું જ લે; અથવા પૂછ્યા વિના જ આપેલું લે; અથવા માગીને મેળવેલું જ ખાય કે માગ્યા વિના (બારણે જઈને ઊભા રહેવા માત્રથી) મેળવેલું જ ખાય; અજ્ઞાત રહીને જ ભિક્ષા મેળવે; નજીકમાંથી જ મેળવે; અમુક સંખ્યાની વસ્તુઓ જ મેળવે; અમુક પ્રમાણમાં જ મેળવે; સ્વાદ વિનાનું જ મેળવે, કે ખરાબ સ્વાદવાળું જ મેળવે; ઓસામણ જેવી વસ્તુઓ જ મેળવે; પહેલા બે પહોર વીત્યા પછી જ ખાય; દૂધ–ઘી જેવા ચીકટ પદાર્થો કે મદ્યમાંસ ન ખાય; તથા બહુ તેજ પદાર્થો ન ખાય.

ટિપ્પણ નં ૦ ૩ : ભિક્ષુની બાર પ્રતિમાઓ : ૧લી એક માસ સુધી કરવાની. તેમાં અન્ન અને પાણીની એક દત્તિ લેવાની. (દત્તિ એટલે દાતા ગૃહસ્થ અન્નપાણી આપતો હોય ત્યારે તેની એક જ ધારમાં જેટલું આવે તેટલું.) આ પ્રમાણે બીજી, ત્રીજી, ચોથી, પાંચમી, છઠ્ઠી અને સાતમી પ્રતિમામાં મુદતમાં એક એક માસ વધે અને દત્તિની સંખ્યામાં પણ એક એકનો વધારો થાય. આઠમી પ્રતિમા સાત રાત્રિ અને દિવસ પાળવાની. તેમાં પાણી પીધા વિના એકાંતરા ઉપવાસ કરવાના, પારણામાં માત્ર ઓસામણ પીવાનું, ગામની બહાર રહેવાનું, ચત્તા કે પડખે સૂવાનું, અને ઉભડક બેસવાનું. ૯ મી પ્રતિમાની મુદત પણ તેટલી જ છે. તેમાં ઉપર જણાવ્યા ઉપરાંત ઉભડક રહેવાનું અને વાંકા લાકડાની પેઠે માથું, કેડ અને પગ જ જમીનને અડે તેમ સૂવાનું. ૧૦ મી પ્રતિમાની મુદત પણ તેટલી જ. તેમાં પણ ૮મી પ્રતિમામાં જણાવેલી વસ્તુઓ ઉપરાંત

બેસવામાં ગોદોહાસન અને વીરાસન અને સંકોચાઈને બેસવું — એટલાં ઉમેરાય. ૧૧ મી પ્રતિમા એક રાત અને એક દિવસની. તેમાં પાણી વિના બે ઉપવાસ (છ ટંક) કરવાના, અને ગામની બહાર હાથ લંબાવીને રહેવાનું. ૧૨ મી પ્રતિમા એક રાત્રિની. તેમાં ત્રણ ઉપવાસ (આઠ ટંક) કરવાના, નદી વગેરેને કાંઠે ભેખડ ઉપર બેસવાનું, અને આંખો નહિ પટપટાવવાની.

અધ્યયન ૩ જું

આહારવિચાર

[શ્રીસુધર્મસ્વામી બોલ્યા : નિર્દોષ આહાર કોને કહેવાય તે વિષે મેં ભગવાન મહાવીર પાસેથી સાંભળેલો ઉપદેશ હવે કહી સંભળાવું :]

કેટલાક જીવો પોતાનાં કર્મોથી પ્રેરાઈને તથા પોતાનાં કર્મોથી ખેંચાઈને, વિવિધ પદાર્થોની યોનિરૂપ પૃથ્વીમાં વનસ્પતિરૂપે પોતપોતાના બીજ તથા ઉત્પત્તિસ્થાન પ્રમાણે ઉત્પન્ન થાય છે. વનસ્પતિનાં બીજો ચાર પ્રકારનાં હોય છે. જેમકે : ટોચ ઉપર થતાં (તાડ, આંબો, ડાંગર વગેરેને); કંદરૂપી (આદુ વગેરે); પર્વરૂપી (શેરડી વગેરેની પિરાઈમાં થતી આંખો વગેરે); સ્કંધ–ડાળી–રૂપી (મોગરા વગેરેની).

(૧) તે વનસ્પતિજીવો પૃથ્વીમાં વૃક્ષરૂપે ઉત્પન્ન થઈ, પૃથ્વીનો રસ ખેંચે છે. તેઓ તે પૃથ્વીશરીરો ઉપરાંત બીજાં પણ પાણી, તેજ, વાયુ અને વનસ્પતિ શરીરોનું ભક્ષણ કરે છે. આમ તેઓ અનેક સ્થાવરજંગમ

પ્રાણોનાં શરીરોને પ્રાણરહિત કરી, તેમનો વિનાશ કરે છે. પછી પોતે પૂર્વે ભક્ષણ કરેલાં તેમજ અત્યારે પણ ત્વચાથી ભક્ષણ કરાતાં તે શરીરોને તેઓ પચાવી, પોતારૂપ કરી દે છે. આમ તે વૃક્ષો પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થઈ, પૃથ્વીને આધારે રહે છે તથા વધે છે. તે વૃક્ષોનાં બીજાં પણ (મૂળ, શાખા, ડાળી, પાંદડાં, ફૂલ વગેરે) વિવિધ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ તથા આકૃતિવાળાં અને વિવિધ પ્રકારનાં શારીરિક પરમાણુઓનાં બનેલાં અંગો હોય છે. તે બધા (પણ) સ્વતંત્ર જીવો છે, અને પોતપોતાનાં કર્મોને કારણે તે રૂપે ઉત્પન્ન થયા છે, એમ (ભગવાન તીર્થંકરે) અમને કહ્યું છે.

(૨) કેટલાક વનસ્પતિજીવો ઉપર જણાવેલાં પૃથ્વીયોનીય વૃક્ષોમાં વૃક્ષરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. તથા તેમનો રસ ચૂસી તથા બીજાં પણ પાણી, તેજ, વાયુ અને વનસ્પતિશરીરોનું ભક્ષણ કરી, તેમને આધારે રહે છે તથા વધે છે.

(૩) તે જ પ્રમાણે કેટલાક વનસ્પતિ જીવો તે વૃક્ષયોનીય વૃક્ષોમાં વૃક્ષરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે તથા તેમનો રસ ચૂસી[1]. . . તેમને આધારે રહે છે તથા વધે છે.

(૪) વળી કેટલાક જીવો તે વૃક્ષયોનીય વૃક્ષોમાં મૂળરૂપે, કંદરૂપે, થડરૂપે, ત્વચારૂપે, ડાળીરૂપે, કુંપળરૂપે, પાંદડાંરૂપે, ફળરૂપે તથા બીજરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, તથા તેમનો રસ ચૂસી. . . તેમને આધારે રહે છે તથા વધે છે.[2]

કેટલાક જીવો વૃક્ષોમાં વૃક્ષવલ્લી તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે. તેમની બાબતમાં પણ ઉપર પ્રમાણે ચારે આલાપક

૧. ઉપર પ્રમાણે બાકીનું ઉમેરી લેવું.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

ઘટાવી લેવા. તથા તે જ પ્રમાણે પૃથ્વીમાં થતાં તૃણો, ઔષધિઓ અને હરિયાળી માટે પણ ચારે આલાપકો સમજવા.

તે જ પ્રમાણે પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થતાં આય, વાય, કાય, કૂહણ, કંદુક, ઉવ્વેહણિય, નિવ્વેહણિય, સચ્છ, છત્તગ તથા વાસાણિય વગેરે[1] તૃણો વિષે સમજવું. પરંતુ (તે તૃણોમાંથી બીજાં આય, વાય, કાય વગેરે ઉત્પન્ન થતાં નથી. માટે[2]) તેમની બાબતમાં પહેલો જ આલાપક ઘટાવવો. બાકીના ત્રણ નહીં.

કેટલાક વનસ્પતિજીવો પૃથ્વીને બદલે પાણીમાં વૃક્ષ, વૃક્ષવલ્લી, તૃણ, ઔષધિ અને હરિયાળી રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. તે દરેકને માટે પણ ઉપર પ્રમાણે ચારે આલાપકો સમજી લેવા. પરંતુ, ઉદગ, અવગ, પણગ, સેવાલ, કલંબુગ, હડ, કસેરુગ, કચ્છભાણિય, ઉત્પલ, પદ્મ, કુમુદ, નલિન, સુભગ, સોગંધિય, પુંડરીક, મહાપુંડરીક, શતપત્ર, સહસ્રપત્ર, કહ્લાર, કોકનદ, અરવિંદ, તામરસ, બીસ, મૃણાલ, પુષ્કર, પુષ્કરલચ્છી તથા ભગ વગેરે પાણીમાં ઉત્પન્ન થનાર વનસ્પતિઓ એવી છે કે, તેમને બીજા ત્રણ આલાપકો ઘટી શકતા નથી.

વળી કેટલાક જીવો એ પૃથ્વી તથા પાણીમાં ઉત્પન્ન થતી વનસ્પતિઓમાં જંગમ પ્રાણો તરીકે રહે છે અને તેમના રસ વગેરે ખાઈને જીવે છે તથા વધે છે.

---

૧. ટીકાકાર જણાવે છે કે, તેમના અર્થો તેમને જાણનારાઓ પાસેથી સમજી લેવા.

૨. કૌંસમાં મૂકેલો અર્થ ટીકાકારનો છે.

૨

હવે મનુષ્યો વિષે : મનુષ્યોમાં કેટલાક કર્મભૂમિમાં પેદા થનારા હોય છે, કેટલાક અકર્મભૂમિમાં પેદા થનાર હોય છે, કેટલાક અંતરદ્વીપોમાં[1] પેદા થનારા હોય છે, કેટલાક આર્ય તરીકે પેદા થનારા હોય છે અને કેટલાક મ્લેચ્છ તરીકે પેદા થનારા હોય છે.[1]

તેમની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે થાય છે :

સ્ત્રી અને પુરુષનો, પૂર્વકર્મથી પ્રાપ્ત થયેલી યોનિમાં, સંભોગેચ્છાપૂર્વક સંયોગ થાય છે. ત્યાં તેઓ એક બીજાના રસો એકઠા કરે છે. તે રસોમાં જુદા જુદા જીવો સ્ત્રીરૂપે, પુરુષરૂપે કે નપુંસકરૂપે પોતપોતાના બીજ[2] અને અવકાશ[3] અનુસાર ઉત્પન્ન થાય છે. તે જીવો પ્રથમ માતાનું રજ પિતાનું વીર્ય કે તે બંને મળીને થયેલી ગંદી વસ્તુ ખાય છે. ત્યારબાદ ગર્ભ મોટો થતાં, માતા જે વિવિધ રસોવાળો આહાર ખાય છે, તેનું સત્ત્વ પોતાના એક ભાગ (નાળ) વાટે ખાય છે. જન્મ થયા બાદ, તે જીવો બાળક હોય છે ત્યાં સુધી માતાનું દૂધ ધાવે છે તથા ઘી ચાટે છે. પછી ધીમે ધીમે મોટા થઈ, ભાત, અડદ તથા બીજા સ્થાવર-જંગમ પ્રાણોને ખાય છે. . .

---

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૨. પુરુષનું બીજ વધારે હોય, તો પુરુષ થાય; સ્ત્રીનું બીજ વધારે હોય, તો સ્ત્રી થાય અને બંનેનું સમાન હોય તો નપુંસક થાય — એ માન્યતાનો ઉલ્લેખ છે.

૩. ગર્ભસ્થાનની જમણી બાજુમાં પુરુષ થાય, ડાબીમાં સ્ત્રી અને મધ્યમાં નપુંસક — એ માન્યતા પ્રમાણે.

તે જ પ્રમાણે પાંચ ઇંદ્રિયવાળાં જળચર પ્રાણીઓ જેવાં કે, મચ્છ, શુંશુંમાર વગેરે માટે સમજવું. માત્ર, તેઓ નાનાં હોય છે ત્યાં સુધી (માતાના દૂધને બદલે) પાણીનો રસ ખાય છે; પછી મોટાં થયાં બાદ વનસ્પતિ તથા બીજા સ્થાવરજંગમ પ્રાણો ખાય છે.

તે જ પ્રમાણે ચાર પગવાળાં, જમીન ઉપર ચાલનારાં, પાંચ ઇંદ્રિયવાળાં પ્રાણીઓ જેવાં કે, એક ખરીવાળાં, બે ખરીવાળાં, સોનીની એરણ જેવા પગવાળાં (હાથી, ગેંડો વગેરે) તથા નહોરવાળાં (સિંહ, વાઘ વગેરે) પ્રાણીઓનું સમજવું. માત્ર, તેઓ નાનાં હોય છે ત્યાં સુધી માતાનું દૂધ પીએ છે. પછી મોટાં થઈ, વનસ્પતિ તથા બીજા સ્થાવર-જંગમ પ્રાણો ખાય છે.

તે જ પ્રમાણે પેટે ચાલનારાં પાંચ ઇંદ્રિયવાળાં સાપ, અજગર, આશાલિક, મહોરગ વગેરે પ્રાણીઓનું સમજવું. તેઓમાંનાં કેટલાંક ઈંડાં મૂકે છે, તથા કેટલાંક બચ્ચાંને જન્મ આપે છે. તેઓ નાનાં હોય છે ત્યાં સુધી વાયુનો આહાર કરે છે. પછી મોટાં થઈ, વનસ્પતિ તથા બીજા સ્થાવરજંગમ પ્રાણો ખાય છે.

તે જ પ્રમાણે ભુજાવડે જમીન ઉપર ચાલનારાં, પાંચ ઇંદ્રિયોવાળાં પ્રાણીઓ જેવાં કે, ઘો, નોળિયા, શિહોળી, કાચંડો, સલ્લ, સરવ, ખર, ઘરોળી, વિસ્સંભર, ઉંદર, કોળ, પયલાઈ, બિડાલી, જોહ અને ચઉપ્પાઈ વગેરેનું પણ સમજવું.

તે જ પ્રમાણે આકાશમાં ઊડનારાં પાંચ ઇંદ્રિયોવાળાં પંખીઓ જેવાં કે, ચર્મમય પાંખવાળાં (ચામાચીડિયાં

વગેરે), લોમમય પાંખવાળાં (સારસ વગેરે), પેટી જેવી પાંખવાળાં અને વિસ્તૃત રહેનારી પાંખવાળાં[૧] પંખીઓનું સમજવું. માત્ર તે જીવો નાના હોય છે ત્યાં સુધી માતાના શરીરનો રસ ખાય છે.

કેટલાક જીવો વિવિધ પ્રકારનાં સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓનાં ચેતન કે અચેતન શરીરોને આશ્રયે (જૂ, લીખ, માંકણ, કીડ વગેરે થઈને) જન્મે છે. તે જીવો તે વિવિધ પ્રકારના સ્થાવરજંગમ પ્રાણોનો રસ ખાઈને જીવે છે.

એ જ પ્રમાણે વિષ્ટા વગેરે ગંદી ચીજોમાં તથા પ્રાણીઓની ચામડી ઉપર ઉત્પન્ન થતાં (ચિમોડી વગેરે) જંતુઓનું પણ સમજવું.

૩

(૧) જગતમાં કેટલાક જીવો પોતાનાં કર્મોને કારણે જંગમ કે સ્થાવર પ્રાણીઓનાં ચેતન કે અચેતન શરીરોમાં [પાણીરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે]. તે [પાણીશરીર] વાયુ વડે ઉત્પન્ન થયું હોય છે, વાયુ વડે ગોઠવાયું હોય છે તથા વાયુ વડે સંચાલિત થયું હોય છે. વાયુ ઉપર જાય ત્યારે તે ઉપર જાય છે, નીચે જાય ત્યારે નીચે જાય છે તથા તીરછો જાય ત્યારે તે તીરછું જાય છે. તેના પ્રકારો આ પ્રમાણે છે: ઓસ, હિમ, ધુમ્મસ, કરા, ઝાકળ અને વરસાદ. તે જીવો પોતે જેમાં ઉત્પન્ન થયા છે, તે સ્થાવરજંગમ પ્રાણોનો રસ ખાય છે.

---

૧. આ છેલ્લી બે જાતો આ દ્વીપમાં નથી એમ ટીકાકાર કહે છે.

(૨) વળી કેટલાક [પાણીશરીરી જીવો] ઉપરનાં પાણીમાં પાણી તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે પાણીનો રસ ખાઈને જીવે છે.

(૩) તથા તે જ પ્રમાણે બીજા કેટલાક જીવો એ છેવટનાં પાણીમાં પાછા પાણી તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેનો રસ ખાઈને જીવે છે.

(૪) તથા કેટલાક જીવો એ છેવટનાં પાણીશરીરોમાં જંગમ જીવો તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે અને તે પાણીનો રસ ખાઈને જીવે છે.[1]

તે જ પ્રમાણે અગ્નિશરીરવાળા જીવોનું, વાયુશરીરવાળા જીવોનું અને પૃથ્વીશરીરવાળા જીવોનું સમજી લેવું. પૃથ્વીશરીરોના વિવિધ નમૂનાઓ તરીકે નીચેની ગાથાઓ[2] સમજવી :

માટી, કાંકરા, રેતી, પથ્થર, શિલા, અને ખનીજ મીઠું;
લોઢું, કલાઈ, તાંબું, સીસું, રૂપું, સોનું અને હીરા ॥ ૧ ॥
હરતાળ, હિંગળોક, મનઃશિલ, પારો, સુરમો, પ્રવાલ,
અબરખનાં પડ, અબરખી રેતી અને મણિના પ્રકારો : ॥ ૨ ॥
ગોમેદ, રુચક, અંક, સ્ફટિક, લોહિતાક્ષ;
મરકત, મસારગલ્લ, ભુજમોચક, ઇંદ્રનીલ (વગેરે.) ॥ ૩ ॥
ચંદન, ગેરુક, હંસગર્ભ, પુલક, સૌગંધિક;
ચંદ્રપ્રભ, વૈડૂર્ય, જલકાંત અને સૂર્યકાંત ॥ ૪ ॥

આમ વિવિધ પ્રકારની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને વૃદ્ધિવાળાં બધાં ભૂતપ્રાણીઓ વિવિધ શરીરોમાં ઉત્પન્ન થઈ

---

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩.

૨. આ ગાથાઓ ઉત્તરાધ્યયનમાં પણ (૩૬, ૭૪–૭૭) છે.

વિવિધ શરીરોનો આહાર કરે છે (અને તે તે પ્રાણોની સતત હિંસા કર્યા જ કરે છે). આમ પોતે બાંધેલાં કર્મો દ્વારા પ્રેરાઈ, તે કર્મોને કારણે તથા તે કર્મો અનુસાર, તેઓ ફરી ફરી જુદી જુદી ગતિ, સ્થિતિ અને પરિવર્તન પામ્યાં કરે છે.

એટલે, માત્ર આહારની બાબતમાં જ આટલું બધું કર્મબંધન જાણીને, આહારની બાબતમાં સાવધાન થાઓ અને પોતાના કલ્યાણમાં તત્પર રહી, સમ્યક્ પ્રવૃતિવાળા બની, હંમેશાં (એ કર્મચક્રમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે) પુરુષાર્થ કરો.

આમ કહી, શ્રીસુધર્મસ્વામી થોભ્યા.

ટિપ્પણો

ટિપ્પણ નં૦ ૧ : પંડિત સુખલાલજી આ વૃક્ષશ્રેણી વિષે આ પ્રમાણે ખુલાસો જણાવે છે : “જે એક વૃક્ષ દેખાય કે મનાય છે, તે વસ્તુતઃ મનુષ્યશરીરની પેઠે એક શરીર નથી, પણ શરીર-રાશિ છે. એક શરીરમાં ઓછામાં ઓછો એક જીવ તો હોય જ. બીજ એ સ્વજાતીય શરીરનું ઉપાદાન છે. પૃથ્વીના રસ આદિને આહાર તરીકે લઈ, પ્રથમ બીજ અંકુરિત થાય છે. તે ફણગો સીધી રીતે પૃથ્વીમાંથી આહાર લેતો હોવાથી, પૃથ્વીયોનિક છે. એ ફણગામાંથી આહાર મેળવી, તદાશ્રિત બીજાં શરીરો વૃક્ષરૂપે બંધાય છે. એમ ઉપરાઉપર ચાલે છે. ત્રીજી કોટિ સીધી રીતે પૃથ્વીમાંથી કે પૃથ્વીયોનિક શરીરમાંથી આહાર ન લેતાં, માત્ર વૃક્ષશરીરમાંથી આહાર લે છે. મૂળ, પત્ર આદિ જે વિભાગો કહ્યા છે, તે સ્વતંત્ર શરીર જ છે.

જોકે, ત્રીજી કોટી પછી એને વૃક્ષયોનિક વૃક્ષ કહ્યાં છે, છતાં એ મૂળ, પત્ર વગેરે, વનસ્પતિની જાતિઓ પ્રમાણે પ્રથમ કોટી પૃથ્વીયોનિક વૃક્ષ અને બીજી કોટી પૃથ્વીયોનિક વૃક્ષયોનિક વૃક્ષને પણ સંભવે. વર્ણનમાં માત્ર ક્રમ છે. સંભવ તો યથાદર્શન ઘટે. ચાર કોટીઓ વર્ણવી, એક ગણાતા વૃક્ષ શરીર પરત્વે યોનિભેદ કેવો કેવો હોય તે સૂચવ્યું છે.

"આય, વાય એ કોઈ એવી વનસ્પતિ છે, જેનાં શરીરો માત્ર પૃથ્વીમાંથી જ આહાર લે છે. અને પૃથ્વીસંભૂત શરીરમાંથી આહાર મેળવી પછી તેના ઉપર બીજાં શરીરો બંધાતાં નથી."

ટિપ્પણ નં૦ ૨ : જૈન માન્યતા પ્રમાણે ઊર્ધ્વલોક, અધોલોક અને મધ્યલોક એમ લોકના ત્રણ ભાગ છે. ઊર્ધ્વલોકમાં દેવો રહે છે અને અધોલોકમાં નારકિઓ રહે છે. મધ્યલોકમાં જે અનેક દ્વીપો અને સમુદ્રો છે, તેમાં (આપણે જેમાં રહીએ છીએ તે) જંબુદ્વીપમાં, ધાતકીખંડ દ્વીપમાં અને પુષ્કરદ્વીપમાં અર્ધા ભાગમાં — એમ અઢી દ્વીપમાં જ માણસની વસ્તી છે. તથા જંબુદ્વીપની આસપાસ જે લવણસમુદ્ર છે, તેમાં આવેલા ૫૬ અંતરદ્વીપોમાં પણ મનુષ્યની વસ્તી છે. અઢી દ્વીપમાં પણ સર્વત્ર વસ્તી નથી, પણ તેમાં ગણાવેલાં અમુક પાંત્રીસ ક્ષેત્રોમાં વસ્તી છે.

હવે તે પાંત્રીસ ક્ષેત્રો અને ૫૬ અંતરદ્વીપોમાંથી જેમાં મોક્ષ માર્ગને જાણનારા અને તેનો ઉપદેશ કરનારા તીર્થંકર પેદા થઈ શકે છે, તેવી કર્મભૂમિઓ અમુક પંદર જ છે. બાકીનાં ૨૦ ક્ષેત્રો અને અંતરદ્વીપો અકર્મભૂમિ છે. કર્મભૂમિમાં જ મુક્તિને યોગ્ય ચારિત્રનો સંભવ છે.

મનુષ્યોમાં પણ આર્ય અને મ્લેચ્છ એવા બે વિભાગ છે. તે વિભાગો અમુક દેશમાં, જાતિમાં તથા કુળમાં ઉત્પન્ન થવું, અમુક કર્મ અને શિલ્પથી આજીવિકા ચલાવવી અને અમુક ભાષા બોલવી એ કારણોથી પાડવામાં આવેલા છે.

અંતરદ્વીપમાં રહેનાર મનુષ્યો ઝાડનાં ફળો ખાઈને જીવે છે, નિર્વાહ માટે બીજું કાંઈ કૃષિ આદિ કર્મ કે શિલ્પ કરતા નથી,

તથા તેમનાં શરીર પણ વિચિત્ર કદ અને આકારનાં હોય છે એમ કહેવાય છે. કેટલાકને લાંબા કાન અને એક જ પગ હોય છે. એટલે એ દ્વીપો વાસ્તવિક કરતાં પૌરાણિક કલ્પનાને લગતા કહી શકાય.

ટિપ્પણ નં૦ ૩: "મેઘોમાં જેમ ઉદકકાય છે, તેમ બધાં જ ત્રસસ્થાવરનાં શરીરોમાં ઉદકકાય છે. જળશરીરની નિષ્પત્તિમાં અને તેના ધારણસંચાલનમાં મુખ્ય ભાગ વાતનો છે. ઉદકકાય ઉત્પન્ન થયે, પછી એમાંથી આહાર મેળવી, ઉત્તરોત્તર નવનવ ઉદકકાયોની સૃષ્ટિ થાય છે. સામાન્ય રીતે આદિથી અંત સુધી કોઈ પણ શરીરમાં ઉદક એક જ છે એમ દેખાય છે કે મનાય છે. તે સ્થળે એમ ન માનતાં, પૂર્વપૂર્વ ઉદકકાયમાંથી ઉત્તરોત્તર ઉદકશરીરો વૃક્ષશરીરોની પેઠે પેદા થતાં જાય છે, મધ્ય વિભાગ ન દેખાવાથી સજાતીય હોઈ એક સમન્વય છે, એમ માનવું." — પંડિત સુખલાલજી.

અધ્યયન ૪ થું

વ્રતનિયમ[1]

શ્રીસુધર્મસ્વામી બોલ્યા :

હે આયુષ્મન્! (મહાવીર) ભગવાને કહી સંભળાવેલી એક અગત્યની ચર્ચા હવે હું તને કહી બતાવું છું, તે તું ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ.

'આ જગતમાં કેટલાક લોકો એવા હોય છે કે, જેમનામાં વિચારશક્તિ કે વિવેકશક્તિ જાગ્રત થઈ ન હોવાથી, તેઓ જીવનભર કોઈ પણ વસ્તુ નિયમપૂર્વક ત્યાગવામાં સમજતા જ નથી. તેમને અમુક કામ સારું કે અમુક કામ ખોટું એવી સમજ જ હોતી નથી. તેઓ તદ્દન મૂઢ તથા નર્યા ઊંઘતા માણસ જેવા હોય છે. તેમની મન, વાણી અને કાયાની એકે ક્રિયા વિચારપૂર્વક થયેલી હોતી નથી. અને તેથી તેઓ અનેક મિથ્યા માન્યતાઓ અને પ્રવૃત્તિઓમાં ડૂબેલા રહી, જીવનભર નકરાં પાપકર્મ કર્યા કરે

---

૧. મૂળ : પ્રત્યાખ્યાન : કોઈ પણ વસ્તુ નિયમપૂર્વક ત્યાગવી તે.

છે. ટૂંકમાં, તેઓમાં સ્વપ્નમાં પડેલા માણસ જેટલા પણ હોંસ હોતા નથી.

'છતાં તેઓ જે જે કર્મો કરે છે, તેનું બંધન તો તેઓને લાગે છે જ.'

આચાર્ય આટલું બોલ્યા એટલે તરત સામો વાદી આવી તેમને કહેવા લાગ્યો : જેનું પાપકર્મ કરવાના ઇરાદાવાળું મન હોય, વાણી ન હોય, કે કાયા ન હોય, તથા અમુક કામ હિંસા છે તથા પાપ છે એમ જાણ્યા વિના જ જે હિંસાદિ કરતો હોય, જેનામાં સાચાખોટાની કશી સમજ ન હોય, તથા જે પોતાની મન, વાણી અને કાયાની સઘળી ક્રિયાઓ વિચારપૂર્વક કરતો ન હોય, ટૂંકમાં, તમે કહો છો તેમ, જેનામાં સ્વપ્નમાં પડેલા માણસ જેટલા પણ હોંસ ન હોય — તે માણસ પાપકર્મ કરે છે, તથા તેનું તેને બંધન થાય છે એમ કેમ કરીને કહેવાય ?

જવાબમાં આચાર્યે કહ્યું : મેં કહ્યું છે તે જ સાચું છે. કારણ કે, જે માણસ પૃથ્વીથી માંડી જંગમ સુધીના છયે વર્ગો પ્રત્યે ઇરાદાપૂર્વક વ્રતનિયમથી પાપકર્મ રોકતો નથી કે ત્યાગતો નથી, તે મનુષ્ય તે જીવો પ્રત્યે સતત્ પાપકર્મ[૧] કર્યા જ કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે : કોઈ ખૂની પુરુષ કોઈના ઘરમાં પેસવાની તથા તેને મારી નાખવાની તક શોધતો, રાત-દિવસ, સૂતાં જાગતાં તેના જ વિચાર કર્યા કરતો હોય; તો તે શું પેલા માણસ પ્રત્યે દોષિત નથી ? પછી ભલેને તે પોતે

૧. મૂળમાં : 'હિંસાથી માંડીને પરિગ્રહ સુધીનાં અને ક્રોધથી માંડીને મિથ્યા માન્યતારૂપી શલ્ય સુધીનાં — એમ છે. વિગતવાર વર્ણન માટે જુઓ પાન ૧૯૭.

અધ્યયન ૪ થું

વ્રતનિયમ[1]

શ્રીસુધર્મસ્વામી બોલ્યા :

હે આયુષ્મન્ ! (મહાવીર) ભગવાને કહી સંભળાવેલી એક અગત્યની ચર્ચા હવે હું તને કહી બતાવું છું, તે તું ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ.

'આ જગતમાં કેટલાક લોકો એવા હોય છે કે, જેમનામાં વિચારશક્તિ કે વિવેકશક્તિ જાગ્રત થઈ ન હોવાથી, તેઓ જીવનભર કોઈ પણ વસ્તુ નિયમપૂર્વક ત્યાગવામાં સમજતા જ નથી. તેમને અમુક કામ સારું કે અમુક કામ ખોટું એવી સમજ જ હોતી નથી. તેઓ તદ્દન મૂઢ તથા નર્યા ઊંઘતા માણસ જેવા હોય છે. તેમની મન, વાણી અને કાયાની એકે ક્રિયા વિચારપૂર્વક થયેલી હોતી નથી. અને તેથી તેઓ અનેક મિથ્યા માન્યતાઓ અને પ્રવૃત્તિઓમાં ડૂબેલા રહી, જીવનભર નકરાં પાપકર્મ કર્યા કરે

---

૧. મૂળ : प्रत्याख्यान : કોઈ પણ વસ્તુ નિયમપૂર્વક ત્યાગવી તે.

છે. ટૂંકમાં, તેઓમાં સ્વપ્નમાં પડેલા માણસ જેટલા પણ હોંસ હોતા નથી.

'છતાં તેઓ જે જે કર્મો કરે છે, તેનું બંધન તો તેઓને લાગે છે જ.'

આચાર્ય આટલું બોલ્યા એટલે તરત સામો વાદી આવી તેમને કહેવા લાગ્યો : જેનું પાપકર્મ કરવાના ઇરાદાવાળું મન હોય, વાણી ન હોય, કે કાયા ન હોય, તથા અમુક કામ હિંસા છે તથા પાપ છે એમ જાણ્યા વિના જ જે હિંસાદિ કરતો હોય, જેનામાં સાચાખોટાની કશી સમજ ન હોય, તથા જે પોતાની મન, વાણી અને કાયાની સઘળી ક્રિયાઓ વિચારપૂર્વક કરતો ન હોય, ટૂંકમાં, તમે કહો છો તેમ, જેનામાં સ્વપ્નમાં પડેલા માણસ જેટલા પણ હોંસ ન હોય — તે માણસ પાપકર્મ કરે છે, તથા તેનું તેને બંધન થાય છે એમ કેમ કરીને કહેવાય ?

જવાબમાં આચાર્યે કહ્યું : મેં કહ્યું છે તે જ સાચું છે. કારણ કે, જે માણસ પૃથ્વીથી માંડી જંગમ સુધીના છયે વર્ગો પ્રત્યે ઇરાદાપૂર્વક વ્રતનિયમથી પાપકર્મ રોકતો નથી કે ત્યાગતો નથી, તે મનુષ્ય તે જીવો પ્રત્યે સતત્ પાપકર્મ[1] કર્યા જ કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે : કોઈ ખૂની પુરુષ કોઈના ઘરમાં પેસવાની તથા તેને મારી નાખવાની તક શોધતો, રાત-દિવસ, સૂતાં જાગતાં તેના જ વિચાર કર્યા કરતો હોય; તો તે શું પેલા માણસ પ્રત્યે દોષિત નથી ? પછી ભલેને તે પોતે

---

૧. મૂળમાં : 'હિંસાથી માંડીને પરિગ્રહ સુધીનાં અને ક્રોધથી માંડીને મિથ્યા માન્યતારૂપી શલ્ય સુધીનાં — એમ છે. વિગતવાર વર્ણન માટે જુઓ પાન ૧૬૭.

પાપકર્મ કરી રહ્યો છે એમ ન સમજતો હોય. તે જ પ્રમાણે મૂઢ અને અવિવેકી પુરુષ પણ, પોતે ન જાણતો હોવા છતાં રાતદિવસ, સૂતાં જાગતાં બધાં ભૂત પ્રાણીઓ પ્રત્યે દોષિત છે.

એટલે પેલો વાદી જવાબમાં કહેવા લાગ્યો : તમારું કહેવું બરાબર નથી. જગતમાં ઘણા પ્રાણો વગેરે તો એવા છે કે, જેમને આપણે આખી ઉંમર દરમ્યાન કદી જોયા નથી, સાંભળ્યા નથી, સ્વીકાર્યા નથી કે જાણ્યા નથી. તો પછી તે દરેક પ્રત્યે (પાપકર્મ નિયમપૂર્વક ત્યાગ્યું નથી તેટલા માટે) રાતદિવસ, સૂતાંજાગતાં માણસ દોષિત બને છે એમ કેમ કરીને કહેવાય? તે જ પ્રમાણે, જે માણસ પોતે શું કરે છે તે જાણતો જ નથી, તે માણસ પણ પાપકર્મ કરે છે એમ કેમ કહેવાય?

આચાર્યે તેના જવાબમાં જણાવ્યું : કોઈ માણસ પૃથ્વીથી માંડીને જંગમપ્રાણો સુધીના છયે વર્ગની બાબતમાં એવો નિયમ કરે કે, 'હું માત્ર પૃથ્વીવર્ગના જીવોથી જ મારું કામ ચલાવીશ.' તો તે માણસ પૃથ્વીવર્ગના જીવો પ્રત્યે જ દોષિત છે. પરંતુ બાકીના બધા વર્ગો પ્રત્યે નિર્દોષ છે. પરંતુ જે માણસ એ છયેમાંથી કોઈ પણ વર્ગ પ્રત્યે કશી મર્યાદા કે નિયમ કરતો નથી, તથા એ છયે પ્રકારના જીવો વડે પોતાનું કામ ચલાવે છે, તે માણસ તે છયે વર્ગના જીવો પ્રત્યે દોષિત ખરો કે નહિ?

આ તો મનુષ્યપ્રાણીનો દાખલો થયો. તેને તો પાંચે ઇંદ્રિયો સહિત સમર્થ કરણો તથા તર્કવિચાર કરી શકાય તેવી સંજ્ઞાશક્તિ છે. પરંતુ પૃથ્વીવર્ગથી માંડીને વનસ્પતિવર્ગ સુધીના પ્રાણો તેવી સંજ્ઞાશક્તિ વિનાના છે. તે જ પ્રમાણે

કેટલાક હાલી ચાલી શકે તેવા જીવો પણ એવા છે કે, જેમનામાં કાંઈ કરવા માટે, કરાવવા માટે કે બીજો કરતો હોય તેને અનુમતિ આપવા માટે જરાય તર્કશકિત, સંજ્ઞાશક્તિ, પ્રજ્ઞાશકિત કે મન અને વાણીની શકિત નથી. તે બધા મૂઢ પ્રાણો પણ, કોઈ પણ જીવવર્ગ પ્રત્યે હિંસાદિ પાપકર્મથી નિયમપૂર્વક વિરત થતા ન હોવાથી, બધા જ પ્રાણો પ્રત્યે સરખા દોષિત છે. અને તેનું કારણ એ છે કે, બધી યોનિઓનાં પ્રાણીઓ એક જન્મમાં સંજ્ઞાવાળાં હોઈને, પોતે કરેલાં કર્મોને કારણે જ બીજા જન્મમાં અસંજ્ઞી થઈને જન્મ્યાં હોય છે. તથા અસંજ્ઞી થઈને પણ પાછાં ફરીથી સંજ્ઞી થાય છે. એટલે સંજ્ઞાવાળા હોવું કે ન હોવું એ પોતે કરેલાં કર્મોનું જ ફળ હોય છે. તેથી કરીને, અસંજ્ઞી અવસ્થામાં જે કાંઈ પાપકર્મો થાય, તેની જવાબદારી પણ તેમની પોતાની જ છે.

માટે સંજ્ઞી કે અસંજ્ઞી જે કોઈ જીવો છે, તે બધા જ્યાં સુધી નિયમપૂર્વક પાપકર્મ દૂર કરતા નથી, ત્યાં સુધી તે બધાં પાપકર્મની બાબતમાં દોષિત છે જ. અને ત્યાં સુધી તેમને અસંયત, અવિરત, ક્રિયાયુકત, તથા હિંસક કહેવા જોઈએ. અને ભગવાન મહાવીરે તેમને તેવા કહ્યા જ છે.

એટલે પેલો વાદી પૂછવા લાગ્યો: તો પછી શું કરવાથી પ્રાણી સંયત, વિરત કે પાપકર્મ ત્યાગનાર થયો કહેવાય ?

જવાબમાં આચાર્યે કહ્યું: જેમ મને કોઈ મારે છે કે પીડે છે ત્યારે દુઃખ થાય છે, તેમ બીજા બધા જીવોને પણ થાય છે એમ સમજી, તેમને દુઃખ દેવામાંથી નિયમપૂર્વક વિરત થવું જોઈએ. જ્યાં સુધી મનુષ્ય વિવિધ પાપકર્મો

કરે છે, ત્યાં સુધી તે કોઈને કોઈ જીવની હિંસા કર્યા જ કરે છે. માટે સર્વ પાપકર્મોથી વિરત થઈ, પ્રાણીમાત્રની હિંસા અને દ્રોહ કરતા અટકવું એ જ સંપૂર્ણ ધર્મ છે. તથા એ જ ધર્મ ધ્રુવ છે, નિત્ય છે, શાશ્વત છે, તથા લોકોનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણપણે સમજીને સર્વજ્ઞોએ ઉપદેશેલો છે. તે પ્રમાણે વર્તનારો જે ભિક્ષુ બધાં પાપોથી વિરત થાય છે, તે સંયત, વિરત, ક્રિયારહિત તથા પંડિત કહેવાય છે.

આટલું કહી, શ્રીસુધર્મસ્વામી થોભ્યા.

અધ્યયન ૫ મું

કેટલીક સદાચારઘાતક માન્યતાઓ

શ્રીસુધર્મસ્વામી બોલ્યા :

બ્રહ્મચર્ય સ્વીકારી, નિર્વાણમાર્ગને અનુસરવા પ્રયત્ન કરનારા બુદ્ધિશાળી ભિક્ષુએ નીચેની સદાચારઘાતક માન્યતાઓ ન ધરાવવી. જેમકે, પદાર્થોને અનાદિ જાણીને કે અનંત જાણીને, તે શાશ્વત છે કે અશાશ્વત છે એવો એકે પક્ષ ન ધારવો. કારણકે, એ બંનેમાંથી કોઈ પણ પક્ષ સ્વીકારીએ, તો વ્યવહાર કે પુરુષાર્થ ઘટી શકતો નથી.[1] માટે એ બંને પક્ષોને અનાચારરૂપ ગણવા. [૧-૩]

તે જ પ્રમાણે, ભવિષ્યમાં કોઈ તીર્થંકર થવાના નથી અને બધા જીવો બંધનયુક્ત જ રહેવાના છે એમ પણ ન

---

૧. શાશ્વત એટલે એક રૂપે જ હંમેશાં રહેનાર. જેમકે, આત્મા હંમેશાં બદ્ધ જ રહેશે એમ માનીએ, તો મોક્ષ માટે પુરુષાર્થ ન ઘટે. જો તેને બદલાયા કરનાર માનીએ, તોપણ મુક્ત થયા પછી પાછો બદ્ધ થાય, એટલે પણ પુરુષાર્થ ન ઘટે.

કહેવું, કે તીર્થંકરો હંમેશ થયા જ કરવાના છે એમ પણ ન કહેવું; નાના જંતુને કે મોટાં પ્રાણીને બંનેને મારવાનું પાપ સરખું છે એમ પણ ન કહેવું, તેમજ નથી એમ પણ ન કહેવું; જેઓ પોતાને ઉદ્દેશીને તૈયાર થયેલો આહાર ખાય છે તેઓ કર્મથી લેપાય છે એમ પણ ન કહેવું, કે નથી લેપાતા એમ પણ ન કહેવું; તથા સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ તથા કાર્મણ વગેરે શરીરોમાં જ[1] (બધી પ્રવૃત્તિઓનું) સામર્થ્ય રહેલું છે એમ પણ ન કહેવું, કે તે શરીરોમાં કશું કરવાનું સામર્થ્ય જ નથી એમ પણ ન કહેવું.[2] કારણકે, એ બંનેમાંથી કોઈ પણ પક્ષ સ્વીકારીએ, તો વ્યવહાર કે પુરુષાર્થ ઘટી શકતો નથી. [૪-૧૧]

હવે, નીચેની વસ્તુઓ છે જ એમ માનવું જોઈએ. કારણકે, તેમ ન માનીએ તો વ્યવહાર કે પુરુષાર્થ ઘટી ન શકે. જેમકે, લોક તથા અલોક[3] નથી એમ નિશ્ચય ન કરવો. પરંતુ લોક તથા અલોક છે એવો નિશ્ચય કરવો; જીવ તેમજ અજીવ દ્રવ્યો નથી એવો નિશ્ચય ન કરવો, પરંતુ જીવ તેમજ અજીવ છે એવો નિશ્ચય કરવો. તે જ પ્રમાણે ધર્મ-અધર્મ, બંધ-મોક્ષ, પુણ્ય-પાપ, કર્મોનું

---

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૨. આત્મા ચેતન છે અને શરીર જડ છે. પરંતુ તેથી એમ માનવાની જરૂર નથી કે એ બંને વચ્ચે કોઈ પ્રકારનો સંબંધ નથી. જો જડ હોવાથી શરીર અક્રિય છે એમ માનીએ, તો માત્ર આત્મા શરીર વિના કાંઈ કરી શકે નહિ; અને શરીરમાં જ ક્રિયા માનીએ અને આત્માને નિર્લિપ્ત અને કૂટસ્થ માનીએ, તો ચેતન જીવ પોતાની ક્રિયાઓ માટે જવાબદાર ગણાય નહીં.

૩. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

ઉપાદાન અને નિરોધ, કર્મોનું ફળ અને તેમનો નાશ, ક્રિયા–અક્રિયા, ક્રોધ–માન, માયા–લોભ, રાગ–દ્વેષ, ચાર ગતિવાળો સંસાર, દેવ-દેવી, સિદ્ધિ–અસિદ્ધિ, સિદ્ધ થયેલાનું ખાસ સ્થાન,[1] સાધુ–અસાધુ, તથા કલ્યાણ અને પાપ છે એવો નિશ્ચય કરવો, પરંતુ નથી એવો નિશ્ચય ન કરવો. કલ્યાણ કે પાપ એ એમાંથી એકને જ સ્વીકારવાથી વ્યવહાર કે પુરુષાર્થ ઘટી શકતાં નથી. જે શ્રમણો અને અવિવેકી પંડિતો તે એમાંથી એકને જ સ્વીકારે છે, તેઓ કર્મથી થતું બંધન જાણતા નથી. [૧૨–૨૯]

બધું અક્ષય છે, કે બધું દુઃખરૂપ છે, તથા પ્રાણોનો વધ કરવો જોઈએ કે ન કરવો જોઈએ એવી વાણી ન બોલવી; અમુક ભિક્ષુઓ સદાચારી છે અને અમુક મિથ્યાચારી છે એવો અભિપ્રાય ન બાંધવો; દાનદક્ષિણા મળે છે કે નથી મળતી એવું બોલ્યા ન કરવું. પરંતુ બુદ્ધિશાળી મનુષ્યે પોતાની શાંતિનો માર્ગ વધતો જાય તેની કાળજી રાખવી. [૩૦–૩૨]

જિન ભગવાને ઉપદેશેલા આ અભિપ્રાયો મુજબ આચરણ કરતો સંયમી પુરુષ મોક્ષ પ્રાપ્ત થતા સુધી વિચરે. [૩૩]

આમ કહી, શ્રીસુધર્મસ્વામી થોભ્યા.

---

૧. લોકની ટોચ ઉપર આવેલી સિદ્ધશિલા. કર્મોના ભારથી દબાયેલો આત્મા આ સંસારમાં ભ્રમણ કરી રહ્યો છે. પરંતુ કર્મોનો ભાર દૂર થતાં તે પોતાની સ્વાભાવિક ઊર્ધ્વગતિથી ઊંચે ચાલ્યો જાય છે અને લોકની ટોચે જઈ પહોંચે છે. ત્યાંથી આગળ ગતિ સ્થિતિસહાયક તત્ત્વો ન હોવાથી તે ઉપર જઈ શકતો નથી.

ટિપ્પણો

ટિપ્પણ નં૦ ૧ : જૈનો પાંચ શરીરોમાં માને છે. ૧. ઔદારિક – એટલે કે બાહ્ય સ્થૂલ શરીર. ૨. કાર્મણ – એટલે કે પ્રાણીનાં વિવિધ કર્મોરૂપી શરીર. ૩. તૈજસ – એટલે કે સ્થૂલ શરીરમાં પાચનક્રિયા વગેરે કરનાર શરીર. ૪. આહારક – એટલે કે એક પ્રકારનું સૂક્ષ્મ શરીર કે જે અમુક વિશિષ્ટ જીવો પોતાને સંશય પડે ત્યારે કેવળી ભગવાન જ્યાં હોય ત્યાં જવા માટે ધારણ કરે છે. ૫. વૈક્રિય – એટલે કે યોગસિદ્ધિથી પ્રાપ્ત થતું, નાનું મોટું કરી શકાય તેવું શરીર.

ટિપ્પણ નં૦ ૨ : વિશ્વના જે ભાગમાં ધર્મ–અધર્મરૂપી ગતિ–સ્થિતિમાં સહાયક તત્ત્વો વ્યાપેલાં હોવાથી ગતિ–સ્થિતિ વગેરે સંભવી શકે છે, તે ભાગ લોક કહેવાય છે. પરંતુ ત્યાર પછીનો જે ભાગ જેમાં તે તત્ત્વો ન હોવાથી ગતિ–સ્થિતિ સંભવી શકતી નથી, તે અલોક કહેવાય છે. "અનંત આકાશમાં લોક અને અલોક એવા ભાગ પાડવાનું કારણ એ દેખાય છે કે, જો પદાર્થોની ગતિ–સ્થિતિ અમુક નિયત ક્ષેત્રમાં જ મર્યાદિત ન કરવામાં આવે, તો દ્રવ્યો પોતાની સહજ ગતિશીલતાના કારણથી અનંત આકાશમાં ક્યાંય પણ ચાલી જાય; અને તેમ બને તો તો તે એવાં પૃથક્ થઈ જાય, કે એમનું ફરીથી મળવું કે નિયત સૃષ્ટિરૂપે નજરે આવી પડવું મુશ્કેલ બની જાય." — પં૦ સુખલાલજી.

અધ્યયન ૬ ઠું

આર્દ્રકકુમાર

સંસારના સૂક્ષ્મ સ્નેહપાશોમાંથી પોતાની જાતને પ્રબળતાથી મુક્ત કરી, મહાવીર ભગવાન પાસે જવા નીકળેલા આર્દ્રકકુમારને રસ્તામાં વિવિધ મતાનુયાયીઓનો ભેટો થાય છે. તેઓ મહાવીર અને તેના સિદ્ધાંતો ઉપર વિવિધ આક્ષેપો કરે છે, અને પોતાની માન્યતાઓ તેને કહી સંભળાવે છે. આર્દ્રક પોતાના જવાબોથી તે બધાને પહોંચી વળે છે.

પ્રથમ આજીવિકસંપ્રદાયનો તીર્થંકર ગોશાલક[1] તેને સંબોધે છે.

ગોશાલક

હે આર્દ્રક ! આ મહાવીરે પૂર્વે શું કર્યું છે તે સાંભળ. પ્રથમ તે એકાંતમાં એકલો વિચરનાર શ્રમણ હતો. હવે તે

---

૧. ગોશાલક વિષેનું વર્ણન ઉપોદ્ઘાતમાંથી (પાન ૩૧) જોઈ લેવું. આર્દ્રકકુમારની કથા આ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણમાં આપી છે.

અનેક ભિક્ષુઓને એકઠા કરી, ધર્મોપદેશ આપવા નીકળ્યો છે. આમ, તે અસ્થિર માણસે પોતાની આજીવિકા ઊભી કરી છે. તેનું અત્યારનું આચરણ તેના પ્રથમના આચરણથી વિરુદ્ધ છે. [૧–૩]

આર્દ્રક

પૂર્વે, અત્યારે કે ભવિષ્યમાં તેમનું એકલાપણું કાયમ છે. સંસારનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ સમજી, સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓના કલ્યાણ માટે હજારોની વચ્ચે ધર્મોપદેશ કરનાર, એકાંત જ સાધી રહ્યો હોય છે. કારણ કે, તેની આંતરવૃત્તિ સમાન જ હોય છે. જો કોઈ શ્રમણ પોતે ક્ષાંત, દાંત, જિતેંદ્રિય, તથા વાણીના ગુણદોષ જાણનારો હોય, તો ધર્મોપદેશ આપવામાત્રથી તેને કશો દોષ લાગતો નથી. જે ભિક્ષુ મહાવ્રતો, અણુવ્રતો, કર્મ દાખલ થવાનાં પાંચ દ્વારો[1] તેમજ તેમને દાખલ થતાં અટકાવનાર સંવરો[2] તથા વિરતિ વગેરે શ્રમણધર્મોને જાણીને, કર્મના લેશથી પણ દૂર રહે છે, તેને હું શ્રમણ કહું છું. [૪–૬]

ગોશાલક

અમારા સિદ્ધાંત પ્રમાણે ઠંડું પાણી પીવામાં, બીજ વગેરે ધાન્ય ખાવામાં, પોતાને માટે તૈયાર કરેલો આહાર ખાવામાં તેમજ સ્ત્રીઓ ભોગવવામાં એકલા વિચરનાર તપસ્વીને પાપ લાગતું નથી. [૭]

---

૧. મૂળ: આસ્રવ. જુઓ પા. ૮૧ ટિ૦ ૪. પાંચ આસ્રવો તે હિંસા, અસત્ય, અબ્રહ્મચર્ય, ચૌર્ય અને પરિગ્રહ.

૨. જુઓ પા. ૮૧ ટિ૦ ૪.

આર્દ્રક

જો એમ હોય, તો ગૃહસ્થીઓને પણ શ્રમણો જ કહેવા જોઈએ. કારણકે તેઓ પણ એ બધું કરે જ છે! બીજધાન્ય ખાનારા અને ઠંડું પાણી પીનારા ભિક્ષુઓને માત્ર આજીવિકાને અર્થે જ ભિક્ષુ થયેલા ગણવા જોઈએ. સંસારનો ત્યાગ કરવા છતાં એ લોકો સંસારનો અંત લાવી શકવાના નથી એમ હું માનું છું [૮–૧૦]

ગોશાલક

આમ કહીને તો તું બધા જ વાદીઓનો સરખો તિરસ્કાર કરે છે!

આર્દ્રક

બધા વાદીઓ પોતાના મતને વખાણે છે અને સામાનો તિરસ્કાર કરીને પોતાનો મત કહી બતાવે છે. તેઓ કહે છે કે, તત્ત્વ અમારી પાસે જ છે, બીજા કોઈ પાસે નથી. પરંતુ, હું તો માત્ર ખોટી માન્યતાનો જ તિરસ્કાર કરું છું, કોઈ માણસનો કરતો નથી. જૈન નિર્ગ્રંથો બીજા વાદીઓની પેઠે કોઈના રૂપ વગેરેની ઠેકડી કરીને પોતાનો મત અને માર્ગ ઉપદેશતા નથી. જે સંયમી કોઈ પણ સ્થાવર-જંગમ પ્રાણીને રખે ઈજા થાય એવી શંકાથી અત્યંત સાવધાનતાપૂર્વક વર્તે છે, તે કોઈનો તિરસ્કાર કેવી રીતે કરી શકે? [૧૧–૧૪]

ગોશાલક

ધર્મશાળાઓમાં કે ઉદ્યાનગૃહોમાં ઘણા ચતુર તથા નાના મોટા તાર્કિક અતાર્કિક લોકો હશે એમ માની, તમારો

શ્રમણ ત્યાં રહેવા જતો નથી. તેને બીક લાગે છે કે, કદાચ તે બધા મેધાવી, શિક્ષિત, બુદ્ધિમાન તથા સૂત્રો અને તેમના અર્થનો નિર્ણય જાણનારા ભિક્ષુઓ કાંઈક પ્રશ્નો પૂછે, તો શો જવાબ દઈએ ! [૧૫-૧૬]

આર્દ્રક

પ્રયોજન વિના કે વિચાર કર્યા વિના તે કાંઈ પણ કરતો નથી; રાજા વગેરેની જબરદસ્તીથી પણ નહિ. તેવો માણસ ભયથી કશું જ શાનો કરે ? તેવાં સ્થળોએ શ્રદ્ધાથી ભ્રષ્ટ થયેલા અનાર્ય લોકો ઘણા હોય છે એવી શંકાથી તે ત્યાં જતો નથી. અને છતાં, પ્રયોજન અનુસાર, તે બુદ્ધિમાન શ્રમણ આર્યપુરુષોના પ્રશ્નોનો જવાબ આપે છે જ. [૧૭-૧૮]

ગોશાલક

કોઈ વેપારી લાભની ઇચ્છાથી પોતાનો માલ પાથરી મોટું ટોળું જમાવે, તેવો આ તમારો જ્ઞાતપુત્ર છે એવું મને તો લાગે છે ! [૧૯]

આર્દ્રક

વાણિયાઓ તો પ્રાણીઓના સમૂહોની હિંસા કરે છે, મમતાપૂર્વક પરિગ્રહ રાખે છે તથા સગાંવહાલાંની આસક્તિ છોડતા નથી. ધનની કામનાવાળા, સ્ત્રીભોગોમાં ડૂબેલા અને કામરસમાં લંપટ તે અનાર્યો, આજીવિકાને માટે દૂર દૂર વિચરે છે. તેઓ પોતાના વેપારને અર્થે ટોળું જમાવે છે. પરંતુ તેમનો લાભ તો ચાર ગતિવાળો અનંત સંસાર છે. કારણ, આસક્તિનું ફળ હંમેશાં દુઃખ જ હોય છે. વળી તેમને સદા લાભ જ થાય છે એમ પણ નથી. તથા તે કાયમ ટકી

રહેનારો પણ હોતો નથી. તેઓના વેપારમાં તો સફળતા અને નિષ્ફળતા બંને રહેલાં છે. જ્યારે, આ રક્ષણહાર અને જ્ઞાની શ્રમણ તો એવો લાભ સાધે છે, કે જેને આદિ છે પણ અંત નથી. એવા એ અહિંસક, સર્વ જીવો ઉપર અનુકંપાવાળા, ધર્મમાં સ્થિત અને કર્મોનો વિવેક પ્રગટ કરનાર ભગવાનને તમે પોતાનું અકલ્યાણ સાધનારા વાણિયાઓ સાથે સરખાવો છો, તે તમારા અજ્ઞાનને અનુરૂપ જ છે!

'નવું કર્મ ન કરવું અને અબુદ્ધિનો ત્યાગ કરી, જૂનું કર્મ ખંખેરી નાખવું' એવો ઉપદેશ એ રક્ષણહાર ભગવાન આપે છે. એને જ બ્રહ્મવ્રત કહેવામાં આવે છે. એ લાભની ઇચ્છાવાળો તે શ્રમણ છે એ વાત હું કબૂલ કરું છું! [૨૦-૨૫]

બૌદ્ધ

ખોળના પિંડાને માણસ જાણી, કોઈ ભાલાથી વીંધી નાખે અને તેને અગ્નિ ઉપર શેકે, અથવા કુમાર જાણીને તુંબડાને તે પ્રમાણે કરે, તોપણ તેને અમારે મતે પ્રાણીવધનું પાપ લાગે. પરંતુ ખોળનો પિંડો માની કોઈ શ્રાવક માણસને ભાલાથી વીંધી અગ્નિ ઉપર શેકે, અથવા તુંબડું માની કોઈ કુમારને તેમ કરે, તો અમારે મતે તેને પ્રાણીવધનું પાપ ન લાગે, અને તેના વડે બુદ્ધોનું પારણું થાય.

વળી, જે હંમેશાં બે હજાર સ્નાતક ભિક્ષુઓને જમાડે, તે પુણ્યનો મહારાશિ ભેગો કરી, મર્યા બાદ અરૂપધાતુ નામના સ્વર્ગમાં મહાપ્રભાવશાળી દેવ થાય. [૨૬-૨૯]

આર્દ્રક

આમ પ્રાણોની ઉઘાડેછોક હિંસા કરવી, એ સુસંયમી પુરુષોને છાજતું નથી. જેઓ એવો ઉપદેશ આપે છે, અને

જેઓ તે સાંભળે છે, તે બંનેને તે અજ્ઞાન અને અકલ્યાણ પ્રાપ્ત કરાવે છે. જેને સંયમ અને પ્રમાદના ત્યાગપૂર્વક અહિંસાધર્મ પાળવો છે, તથા જે સ્થાવરજંગમ પ્રાણોનું સ્વરૂપ સમજે છે, તે તમે કહો છો તેવું કદી કહે કે કરે ખરો ? વળી તમે કહો છો તેવું આ દુનિયામાં બને છે પણ ક્યાં ? ખોળના પિંડાને કોઈ પુરુષ માની લે એવું ક્યાંય બન્યું છે ? જે એવું કહે છે, તે જૂઠો છે અને અનાર્ય છે. [૩૦-૩૨]

વળી, મનમાં સાચી વાત સમજતા હોવા છતાં બહારથી બીજો ભાવ ધારણ કરવો, એ સંયમી લોકોનું લક્ષણ છે ? સ્થૂળ અને પુષ્ટ ઘેટાને મારી, તેને કાપી, તેના માંસને મીઠું નાખી, તેલમાં તળી, પીપર ભભરાવીને તમારા ભોજન માટે તૈયાર કરવામાં આવે છે. પછી તે માંસને નિરાંતે આરોગતા છતાં, ‘ અમે પાપથી લેપાતા નથી ’ એવું તમે બોલો છો. એ તમારી રસલંપટતા અને દુષ્ટ સ્વભાવ જ વ્યક્ત કરે છે. જે કોઈ તેવું માંસ ખાય, તે અજાણતાં ખાતો હોય તોપણ તેને પાપ લાગે છે. છતાં, ‘ અમે જાણીને ખાતા નથી માટે અમને દોષ લાગતો નથી, ’ એવું બોલવું એ નર્યું જૂઠ નથી તો બીજું શું છે ?

સર્વ જીવો ઉપર અનુકંપાવાળા મહામુનિ જ્ઞાતપુત્ર તેવો દોષિત આહાર ત્યાગ કરવાની ઇચ્છાથી, પોતાને ઉદ્દેશીને તૈયાર કરેલો આહાર જ સ્વીકારતા નથી. કારણકે, તેવા આહારમાં દોષની શંકા હોય છે જ. જેમને ભૂતપ્રાણીઓને સહેજ પણ પીડા થાય એવી પ્રવૃત્તિ નથી કરવી, તેઓને એવો પ્રમાદ કરવો કેમ પાલવે ? સંયમી પુરુષનું ધર્મપાલન એવું સૂક્ષ્મ હોય છે. [૩૫, ૩૭-૪૨]

વળી, જે હંમેશાં બબ્બે હજાર સ્નાતક ભિક્ષુઓને જમાડે છે, તેને ભારે અસંયમી કહેવો જોઈએ. લોહીથી ખરડાયેલા હાથવાળો તે પુરુષ આ લોકમાં જ તિરસ્કારને પાત્ર છે. તેને પરલોકમાં ઉત્તમ ગતિ શાની હોય? [૩૬]

જે વાણીથી પાપને ઉત્તેજન મળે છે, તે વાણી કદી ન બોલવી. તેવી તત્ત્વ વિનાની વાણી ગુણોથી રહિત છે. તેમાંય દીક્ષિત કહેવાતા ભિક્ષુએ તો તેવું કદી ન બોલવું. [૩૩]

પરંતુ તમે લોકો તો વસ્તુના રહસ્યનો પાર પામી ગયા છો! અને પ્રાણીઓના કર્મનું ફળ પણ તમે વિચારી લીધું છે! પૂર્વ સમુદ્રથી પશ્ચિમ સમુદ્ર સુધીનું આખું વિશ્વ તમને હથેળીમાં જ દેખાય છે! [૩૪]

વેદવાદી દ્વીજ

જે હંમેશાં બે હજાર સ્નાતક બ્રાહ્મણોને જમાડે છે, તે પુણ્યનો રાશિ પ્રાપ્ત કરી દેવ બને છે, એવું વેદવાક્ય છે. [૪૩]

આર્દ્રક

બિલાડીની પેઠે ઘેર ઘેર ખાવાની કામનાથી ભટકનારા બે હજાર સ્નાતકોને જે જમાડે, તે નરકવાસી થઈ, ફાડી ખાવા તલપી રહેલાં પ્રાણીઓથી ભરેલા નરકને પામે છે; દેવલોકને નહીં. દયાધર્મનો ત્યાગ કરી, હિંસાધર્મ સ્વીકારનારો મનુષ્ય શીલ વિનાના એક પણ બ્રાહ્મણને જમાડે, તો તે એક નરકમાંથી બીજા નરકમાં ભટક્યા કરે છે. તેને દેવગતિ કેમ કરીને હોય? [૪૪–૪૫]

વેદાંતી

આપણે બંને એક જ – સમાન – ધર્મને અનુસરીએ છીએ, પૂર્વે અનુસર્યા છીએ અને ભવિષ્યમાં પણ અનુસરીશું.

આપણા બંનેના ધર્મમાં આચારપ્રધાન શીલ તથા જ્ઞાનને આવશ્યક કહ્યાં છે. પુનર્જન્મની બાબતમાં પણ આપણને મતભેદ નથી. [૪૬]

પરંતુ, અમે એક, અવ્યક્ત, લોકવ્યાપી, સનાતન, અક્ષય અને અવ્યય આત્માને[1] માનીએ છીએ. તે બધાં જ ભૂતોને વ્યાપી રહ્યો છે — જેમ ચંદ્ર તારાઓને. [૪૭]

આર્દ્રક

જો એમ જ હોય તો પછી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને પ્રેષ્ય, તેમજ કીડા, પંખી અને સાપ તથા માણસ અને દેવ એવા ભેદ જ ન રહે! તેમજ (જુદાં જુદાં સુખદુઃખ અનુભવતાં) તેઓ આ સંસારમાં રખડે પણ કેમ કરીને?

સંપૂર્ણ એવા કેવળ જ્ઞાનથી લોકનું સ્વરૂપ પોતે જાણ્યા વિના જેઓ બીજાને ધર્મ ઉપદેશે છે, તેઓ પોતાનો અને બીજાનો બંનેનો નાશ કરે છે. સંપૂર્ણ જ્ઞાનથી લોકનું સ્વરૂપ સમજીને તથા પૂર્ણજ્ઞાનથી સમાધિયુક્ત બનીને જે સંપૂર્ણ ધર્મ ઉપદેશે છે, તે પોતે પણ તરે છે અને બીજાને પણ તારે છે.

આમ તુચ્છકારવાલાયક જ્ઞાનવાળા વેદાંતીઓને અને સંપૂર્ણ જ્ઞાન, દર્શન તથા ચારિત્રવાળા જિનોને આપસમજથી સરખા કહીને હે આયુષ્મન્! તું પોતાની જ વિપરીતતા પ્રગટ કરે છે. [૪૭–૫૧]

હસ્તીતાપસ

એક વર્ષમાં એક મહાગજને મારીને, બાકીના જીવો ઉપર અનુકંપાને લીધે અમે એક વર્ષ ગુજરાન ચલાવીએ છીએ. [૫૨]

---

૧. મૂળ : પુરુષ

આર્દ્રક

એક વર્ષમાં એક પ્રાણી મારો છો માટે કાંઈ તમે દોષમાંથી નિવૃત્ત થયેલા ગણાઓ નહીં; પછી ભલે તમે બાકીના જીવોનો વધ ન કરતા હો. પોતાને નિમિત્તે એક પણ પ્રાણીનો વધ કરનારા તમારામાં અને ગૃહસ્થીઓમાં થોડો જ તફાવત રહે છે. તમારા જેવો આત્માનું અહિત કરનારો મનુષ્ય કેવલજ્ઞાની થઈ શકે નહીં. [૫૩–૫૪]

આવી આવી સ્વકલ્પિત માન્યતાને અનુસરવાને બદલે, જે માણસે જ્ઞાનીની આજ્ઞા અનુસાર પરમ મોક્ષમાર્ગમાં મન વાણી અને કાયાથી સ્થિત થઈ, પોતાના આત્માનું દોષોથી રક્ષણ કર્યું છે, તથા તેમ કરીને સમુદ્ર જેવા આ ભવસમુદ્રને તરવા માટે જેણે સર્વ સામગ્રી પ્રાપ્ત કરી છે, તેવો પુરુષ ભલે બીજાને ધર્મોપદેશ આપે. [૫૫]

એમ કહી, શ્રીસુધર્મસ્વામી થોભ્યા.

ટિપ્પણો

ટિપ્પણ નં૦ ૧: ટીકામાં આર્દ્રક કુમારની વિસ્તૃત જીવન-કથા આપેલી છે. તેનો સારાંશ આ પ્રમાણે છે:

મગધદેશમાં વસંતપુર ગામમાં સામાયિક નામનો ગૃહસ્થ રહેતો હતો. ક્રમેક્રમે સંસારથી વિરાગ પામી તે પોતાની સ્ત્રી સાથે ધર્મઘોષ આચાર્ય પાસે દીક્ષા લઈ સાધુ થયો. એક વખત સાધ્વી બનેલી પોતાની સ્ત્રીને જોઈ તેને મોહ ઉત્પન્ન થયો. એ વાતની જાણ તેની સ્ત્રીને થતાં, પોતાને કારણે પોતાનો પતિ વ્રતભંગ થશે એમ માની, તે સ્ત્રીએ ખાવાપીવાનું છોડી પ્રાણત્યાગ કર્યો. પેલા સાધુએ પણ એ બનાવથી ખિન્ન થઈ, એ જ રીતે પ્રાણત્યાગ કર્યો.

બીજે જન્મે પેલી સાધ્વી વસંતપુરમાં એક શેઠની પુત્રી તરીકે જન્મી અને પેલો સાધુ આર્દ્રકપુરના રાજાનો પુત્ર આર્દ્રકકુમાર થયો. એક વાર તે કુમારે પોતાના પિતાને પોતાના મંત્રી દ્વારા શ્રેણિકરાજાને અમૂલ્ય ભેટો મોકલતો જોયો. એટલે કુતૂહલવશાત્ તેણે પણ તે રાજાના પુત્ર માટે પોતા તરફથી કંઈક ભેટ મોકલી. તેથી ખુશ થઈ, શ્રેણિકરાજાના પુત્ર અભયકુમારે બદલામાં આદિનાથની સુવર્ણપ્રતિમા આર્દ્રકને મોકલાવી. તેને દેખતાં આર્દ્રકના પૂર્વસંસ્કારો જાગ્રત થઈ આવ્યા અને તે સંસાર છોડી ચાલતો થયો.

ફરતો ફરતો તે એક વાર વસંતપુરમાં પેલા શેઠના જ બગીચામાં ધ્યાન ધરતો બેઠો હતો. ત્યાં તે શેઠની પુત્રીએ તેને જોયો. તે પોતાની સખીઓ સાથે બાલક્રીડા કરતી હતી. રમતમાં પોતાને વરની પસંદગી કરવાની આવતાં તેણે તે સાધુને પગ પકડી પોતાના પતિ તરીકે પસંદ કર્યો. વખત જતાં તે કન્યા ઉમરલાયક થઈ. ત્યારે તેનો પિતા તેને માટે વરની તપાસ કરવા લાગ્યો. એટલે તે કન્યાએ તેને પોતે નાનપણમાં રમત દરમ્યાન કરેલી પસંદગીની વાત કરી; અને જણાવ્યું કે, હવે હું બીજા કોઈને મારા પતિ તરીકે સ્વીકારીશ નહિ. પિતાએ તેને ઘણી ઘણી સમજાવી

પણ તેણે માન્યું નહીં. અંતે તેના પિતાએ કહ્યું કે, સાધુ તો સંસાર-ત્યાગી હોય છે; તે લગ્ન કરી કોઈની સાથે ગૃહસંસાર માંડે નહીં. તેમજ તે સાધુ કોણ હતો, કયાંનો હતો તે પણ તું જાણતી નથી. ત્યારે કન્યાએ કહ્યું કે, હું તેમના પગ બરાબર ઓળખું છું. છેવટે તેના પિતાએ તેને સાધુ સંન્યાસીઓને ભિક્ષાદાન આપવામાં પોતાનું જીવન વ્યતીત કરવાની સલાહ આપી.

એક દિવસ પેલો સાધુ જ ત્યાં ભિક્ષા લેવા આવી ચડ્યો. તેને પેલી કન્યાએ તરત ઓળખી કાઢચો. કન્યાની બધી વાત સાંભળી, પ્રસન્ન થઈ, તેણે તેની સાથે લગ્ન કર્યું અને એક પુત્ર થતા સુધી ગૃહસ્થી તરીકે તેની સાથે રહેવાનું કબૂલ કર્યું. કાળાનુક્રમે તેને પુત્ર થયો અને તે બોલી ચાલી શકે તેટલી ઉંમરનો થતાં તેણે સંસાર ત્યાગીને ફરી સાધુ થવાનો પોતાનો જૂનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો. એટલે પેલી ચતુર સ્ત્રી તરત રેંટિયો કાંતવા બેઠી. તેના પુત્રે તેને તેમ કરતી જોઈને પૂછ્યું કે, મા તું શું કરે છે ? ત્યારે તેણે કહ્યું કે, તારા પિતા આપણને અનાથ છોડી ચાલ્યા જાય છે, અને તું હજી કમાઈ શકે તેટલી ઉંમરનો છે નહિ, એટલે 'અનિંદ્ય તથા સ્ત્રીજનને ઉચિત એવા આ ઉદ્યમથી' તારું હું ભરણપોષણ કરીશ. આ સાંભળી પિતાને પ્રિય એવો તે બાળક કાચા સૂતરનું કોકડું લઈ, પોતાના પિતા બેઠા હતા ત્યાં ગયો અને તેમની આસપાસ તે કાચા સૂતરના તાર વીંટતો કહેવા લાગ્યો કે, હવે તમે શી રીતે જવાના છો ? પિતાએ બાળકે દીધેલા આંટા ગણી જોયા તો તે બાર થયા. એટલે તેણે બાર વર્ષ ગૃહસ્થી તરીકે રહેવાનું કબૂલ કર્યું. બાર વર્ષ પુરાં થતાં તે ફરી પ્રવ્રજ્યા લઈ ચાલી નીકળ્યો. રસ્તામાં જંગલમાં શ્રેણિકરાજાના માણસોએ એક નવો હાથી પકડીને બાંધ્યો હતો. તે આ સાધુને દેખતાં જ બધા બંધ તોડી નાખી છૂટો થઈ ગયો. આ જોઈ, રાજાએ નવાઈ પામી આર્દ્રકને તેનું કારણ પૂછ્યું. એટલે આર્દ્રકે જવાબ આપ્યો કે, ઘરમાં કાચા સૂતરના તાંતણાથી બંધાયેલો હું છૂટો થઈને નીકળી શક્યો છું, એટલે મને દેખી આ હાથી તેના બળવાન પાશો તોડી શક્યો છે. કારણ કે, સૂક્ષ્મ સ્નેહતંતુઓ જ તોડવા દુષ્કર છે.

અધ્યયન ૭ સું

નાલંદાનો એક પ્રસંગ

શ્રીસુધર્મસ્વામી બોલ્યા :

પૂર્વે રાજગૃહ[1] નામે નગરની બહાર ઈશાનખૂણામાં નાલંદા નામનો વાસ[2] હતો. તેમાં સેંકડો ભવનો આવેલાં હતાં. તેમાં લેપ નામનો એક સંપત્તિમાન ગૃહસ્થ રહેતો હતો. તે લેપ શ્રમણોનો અનુયાયી હતો. તેની નાલંદાવાસમાં ઈશાનખૂણા તરફ 'શેષદ્રવ્યા'[3] નામની એક મનોહર ઉદકશાળા[4] હતી. તેના ઈશાનખૂણામાં

---

૧. જૈનો અને બૌદ્ધોનું ધાર્મિક તીર્થ. ત્યાં બુદ્ધ તેમજ મહાવીર અનેક વાર ચાતુર્માસ કરીને રહેલા. તેનું અત્યારનું નામ રાજગિર છે. તે બિહારપ્રાંતમાં બિહારથી લગભગ ૧૩–૧૪ માઈલ દક્ષિણે આવેલું છે.

૨. बाहिरिका : નગર બહાર વસેલી વસ્તી.

૩. મુખ્ય મકાન બાંધતાં વધેલા સામાનથી બાંધેલી.

૪. સ્નાનગૃહ.

હસ્તિયામ નામનું ઉપવન હતું. તેમાં આવેલા એકાદ મકાનમાં ભગવાન ગૌતમ[૧] રહેતા હતા. તે ઉપવનમાં તેમના ઉપરાંત ભગવાન પાર્શ્વનો[૨] અનુયાયી, નિર્ગ્રંથ, મેદાર્ય ગોત્રનો ઉદક પેઢાલપુત્ર પણ રહેતો હતો.

એક વખત તે ગૌતમ પાસે આવી કહેવા લાગ્યો :

હે આયુષ્માન ગૌતમ ! કુમારપુત્ર નામના શ્રમણનિર્ગ્રંથો કે જેઓ તમારા મતને અનુસરે છે, તેઓ વ્રત–નિયમ લેવા આવેલા ગૃહસ્થ પાસે એવો નિયમ લેવરાવે છે કે, 'બીજાની જબરદસ્તી બાદ કરતાં, બધું ન થઈ શકતું હોય તો થોડું પણ કરવાની ભાવનાથી[૩] (માત્ર) હાલતાં ચાલતાં પ્રાણીઓની હિંસા હું નહિ કરું.' પરંતુ બધાં પ્રાણીઓ વારાફરતી સ્થાવરજંગમ એવી યોનિઓમાં ભમ્યા જ કરતાં હોય છે. કોઈવાર સ્થાવર પ્રાણી બીજા જન્મમાં જંગમ થઈને જન્મે છે, કે જંગમ પ્રાણી સ્થાવર થઈને જન્મે છે. એટલે કોઈ પ્રાણી માત્ર સ્થાવર નથી કે

---

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૨. ભગવાન મહાવીર પહેલાંના ૨૩મા જૈન તીર્થંકર. પછીથી એ બંનેના અનુયાયીઓ એકત્રિત થઈ ગયા હતા.

૩. મૂળમાં આ શબ્દો છે : 'પેલા ગૃહસ્થે પોતાના પકડાયેલા છ પુત્રો (છોડાવવાનું અશક્ય લાગ્યું ત્યારે તેઓ)માંથી એકને છોડાવ્યો એ ભાવનાથી.' તેની આવી કથા છે : એક ગૃહસ્થના છ પુત્રો એક વાર રાજાના અપરાધમાં આવી જતાં તેણે તે છયેનો વધ કરવાની આજ્ઞા કરી. તે ગૃહસ્થે રાજા પાસે તેમને માફી આપવાની ઘણી વિનંતિ કરી. પરંતુ રાજાએ માન્યું નહિ. પછી તેણે અનુક્રમે છમાંથી પાંચને, ચારને, ત્રણને, બેને અને છેવટ વંશ રહે તેટલા પૂરતો એકને બચાવવાની આજીજી કરી. એટલે રાજાએ એક પુત્રને જીવતો રહેવા દીધો.

માત્ર જંગમ નથી. તેથી ઉપરની પ્રતિજ્ઞાવાળો ગૃહસ્થ સ્થાવર પ્રાણોની હિંસા કરવાની પોતાને છૂટ માની જ્યારે તેમની હિંસા કરે છે, ત્યારે તે પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરે છે. કારણ કે, આ જન્મમાં સ્થાવર તરીકે જન્મેલા પ્રાણો આગલા જન્મના જંગમ પ્રાણો જ છે. માટે હું કહું છું તેમ નિયમ લેવરાવે તો કશો દોષ ન આવે. જેમકે: બીજાની જબરદસ્તી બાદ કરતાં, . . . થોડું પણ કરવાની ભાવનાથી હું અત્યારે જંગમ તરીકે ઉત્પન્ન થયેલાં પ્રાણીઓની હિંસા નહીં કરું ' આ પ્રમાણે નિયમ લે, તો તે ખરો નિયમ લીધો કહેવાય. અને એ પ્રમાણે નિયમ લેવરાવે તો જ ખરો નિયમ લેવરાવ્યો પણ કહેવાય.

એટલે ભગવાન ગૌતમે તેને કહ્યું :

હે આયુષ્મન્! મને તારું કહેવું મંજૂર નથી. કારણ કે, તારું કહેવું યથાર્થ નથી, પરંતુ માત્ર બીજાને નાહક મૂંઝવણમાં નાખનારું છે. તેમજ તું પેલા લોકો ઉપર જે પ્રતિજ્ઞાભંગનું આળ મૂકે છે, તે પણ ખોટું છે. કારણ કે, પ્રાણો એક કોટીમાંથી બીજી કોટીમાં જાય છે એ વાત સાચી; પરંતુ જેઓ આ જન્મમાં જંગમ તરીકે ઉત્પન્ન થયા હોય છે, તેમને જ પેલી પ્રતિજ્ઞા લાગુ પડે છે. તમે જેને ' અત્યારે જંગમ તરીકે ઉત્પન્ન થયેલાં ' કહો છો, તેમને જ અમે 'જંગમ પ્રાણીઓ' કહીએ છીએ. એટલે એ બંને વાક્યોનો અર્થ સમાન છે. તો પછી હે આયુષ્મન્! તું શા માટે તેમાંના એકને સાચું કહે છે અને બીજાને ખોટું કહે છે? તારો એ ભેદ ન્યાય્ય નથી.

જંગમ પ્રાણીઓ તેમને કહેવાય કે જેમને જંગમ પ્રાણીઓ બનવા માટેનાં કર્મો ફલ આપવા લાગ્યાં હોય

અને એ કારણે તેમને તેવાં નામકર્મ પ્રાપ્ત થયાં હોય, તે જ પ્રમાણે સ્થાવર પ્રાણીઓનું પણ સમજવું.

પછી ભગવાન ગૌતમે પોતાના મંતવ્યનું ઉદાહરણ આપતાં કહ્યું કે, કેટલાક મનુષ્યો એવો નિયમ લે કે, 'જેમણે મુંડ થઈને ઘરબાર છોડી પ્રવ્રજ્યા લીધી હશે, તેમની અમે મરતા સુધી હિંસા નહિ કરીએ.' તેમણે ગૃહસ્થીઓની હિંસા ન કરવાનો નિયમ લીધો નથી. હવે ધારો કે કોઈ શ્રમણ પ્રવ્રજ્યા લીધા બાદ ચાર પાંચ કે વધુ વરસ ચારે બાજુ રખડી થાકીને પાછો ફરી ગૃહસ્થી થાય. હવે ઉપરનો નિયમ લેનારો માણસ તે ગૃહસ્થ થયેલા શ્રમણને મારી નાખે, તો તેનો શ્રમણને ના મારવાનો નિયમ તૂટ્યો કહેવાય ? નહિ જ. તે જ પ્રમાણે જેણે માત્ર જંગમ પ્રાણોની હિંસા છોડી દીધી હોય તે આ જન્મમાં સ્થાવર બનેલા પ્રાણોની હિંસા કરે, તો તેથી તેના નિયમનો ભંગ ન જ થાય.[1]

પછી ઉદકે ભગવાન ગૌતમને બીજો પ્રશ્ન પૂછ્યો : હે આયુષ્માન ગૌતમ ! એવો કોઈ વખત આવે ખરો, જ્યારે બધાં જ જંગમ પ્રાણીઓ સ્થાવર કોટીમાં જ ઉત્પન્ન થયાં હોય અને તેથી જંગમ પ્રાણીઓની હિંસા ન કરવા ઇચ્છનાર શ્રમણોપાસકને તેવું વ્રત લેવાપણું અથવા કોઈની હિંસા કરવાપણું જ ન રહે ?

---

૧. આ ઉપરાંત મૂળમાં પ્રથમ ગૃહસ્થ હોઈ હિંસક, તથા પછી સંન્યાસી થઈ અહિંસક બનેલા અને પાછા ફરી ગૃહસ્થ થઈ હિંસક બનેલા ગૃહસ્થનો દાખલો છે; તથા દીક્ષા લઈ જૈન શ્રમણ બનેલા ભિક્ષુ સાથે જેમ ખાઈ શકાય અને પાછો ફરી તે ગૃહસ્થી થાય ત્યારે ન ખાઈ શકાય એવો દાખલો પણ છે.

ભગવાન ગૌતમે જવાબ આપ્યો: ના. અમારે મતે તેવું કદી બની શકે નહીં. કારણ, બધાં જ પ્રાણીઓની મતિ, ગતિ અને કૃતિ એકસાથે એવી હીન થઈ જાય કે જેથી તે બધાં સ્થાવર પ્રાણીઓ તરીકે જ જન્મે, એવું બનવું સંભવિત નથી. કારણ, દરેક સમયે જુદી જુદી શક્તિ અને પુરુષાર્થવાળા પ્રાણો પોતપોતાને માટે ભિન્ન ભિન્ન ગતિ તૈયાર કરી રહ્યા હોય છે. જેમકે કેટલાક પ્રવ્રજ્યા લેવાની શક્તિ વિનાના શ્રમણોપાસકો પોષધ,[૧] અણુવ્રત વગેરે નિયમોથી પોતાને માટે શુભ એવી દેવગતિ અથવા સુંદર કુળવાળી મનુષ્યગતિ તૈયાર કરે છે; જ્યારે બીજા કેટલાક મોટી ઇચ્છાઓ, પ્રવૃત્તિઓ અને પરિગ્રહોવાળા અધાર્મિક પુરુષો પોતાને માટે નરકાદિ દુર્ગતિ તૈયાર કરી રહ્યા હોય છે. વળી બીજા કેટલાક અલ્પ ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિ અને પરિગ્રહવાળા ધાર્મિક પુરુષો દેવગતિ અથવા મનુષ્યગતિ તૈયાર કરે છે; જ્યારે બીજા કેટલાક અરણ્યમાં, આશ્રમોમાં કે ગામ બહાર રહેનારા તથા ગુપ્ત ક્રિયા અને સાધના કર્યા કરનારા તાપસો વગેરે સંયમ અને વિરતિ ન સ્વીકારી તથા કામભોગોમાં આસક્ત અને મૂર્છિત રહી, પોતાને માટે અસુરો અને પાતકીઓનાં સ્થાનમાં જન્મવારૂપી તથા ત્યાંથી છૂટીને પણ અંધ, બધિર કે મૂક તરીકે જન્મવારૂપી દુર્ગતિ તૈયાર કરે છે.

વળી કેટલાક શ્રમણોપાસકો કે જેમનાથી પોષધવ્રત[૧] કે મારણાંતિક સંલેખના[૨] વ્રત વગેરે આકરાં વ્રતો પાળી શકાય એમ હોતું નથી, તેઓ પોતાની પ્રવૃત્તિના સ્થાનની

---

૧. જુઓ પાન ૧૯૫ ઉપરની નોંધ.

૨. જુઓ પાન ૧૯૬ ઉપરની નોંધ.

મર્યાદા ઘટાડતા જવારૂપી સામાયિક દેશાવકાશિક વ્રત લે છે. આમ તેઓ તે મર્યાદા બહારનાં બધાં પ્રાણીઓની હિંસાનો ત્યાગ કરે છે. અને મર્યાદાની અંદર પણ જંગમ પ્રાણીઓની હિંસા ન કરવાનું વ્રત લે છે. તેઓ મર્યા. બાદ તે મર્યાદામાં જ જે જંગમ પ્રાણીઓ હોય છે, તેમાં ફરી જન્મ પામે છે, અથવા તે મર્યાદામાંના સ્થાવર પ્રાણોમાં જન્મ પામે છે, અથવા તે મર્યાદા બહારના સ્થાવરજંગમ પ્રાણોમાં જન્મ પામે છે. વળી તે મર્યાદામાંના સ્થાવરજંગમ પ્રાણો પણ પોતાનું આયુષ્ય પૂરું થયે તે મર્યાદામાંના જ જંગમ પ્રાણો તરીકે જન્મે છે, અથવા તે મર્યાદામાંના સ્થાવર પ્રાણો તરીકે જ જન્મે છે, અથવા તે મર્યાદા બહારના સ્થાવર કે જંગમ પ્રાણો તરીકે જન્મે છે. તે જ પ્રમાણે તે મર્યાદા બહારના જે જંગમ કે સ્થાવર પ્રાણો હોય છે, તે પણ આયુષ્ય પૂરું થયે તે મર્યાદામાંના જંગમ પ્રાણો તરીકે જન્મે છે, કે તે મર્યાદામાંના સ્થાવર પ્રાણો તરીકે જન્મે છે, કે તે મર્યાદા બહારના સ્થાવર કે જંગમ પ્રાણો તરીકે જન્મે છે.

આમ, જ્યાં જુદા જુદા પ્રાણો પોતપોતાનાં જુદાં જુદાં કર્મો અનુસાર જુદી જુદી ગતિ પામ્યા જ કરે છે, ત્યાં કોઇ વખત એવું કેમ કરીને બને કે જ્યારે બધા જ એક સમાન જ ગતિ પામ્યા હોય? વળી જુદાં જુદાં પ્રાણીઓ જુદા જુદા આયુષ્યવાળાં પણ હોય છે. એટલે તેઓ જુદે જુદે સમયે મરણ પામી જુદી જુદી ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. એટલે એવું પણ કદી ન બને કે બધાં પ્રાણીઓ એક સાથે જ મરણ પામી, એક સરખી ગતિ પ્રાપ્ત કરે કે જેથી કોઈને વ્રત લેવાપણું કે હિંસા કરવાપણું જ ન રહે!

આમ ઉદકના સ્વભાવને અનુકૂળ લાંબો લાંબો જવાબ આપી પછી ભગવાન ગૌતમ તેને સલાહરૂપે કહેવા લાગ્યા કે, હે આયુષ્માન ઉદક, જે મનુષ્ય, પાપકર્મ ત્યાગવાને અર્થે જ્ઞાનદર્શનચારિત્ર પ્રાપ્ત કરીને પણ બીજા કોઈ શ્રમણબ્રાહ્મણની ખોટી નિંદા કરે છે, તે ભલેને પોતાને તેમનો મિત્ર માનતો હોય, તોપણ પોતાનો પરલોક બગાડે છે.

ત્યારબાદ પેઢાલપુત્ર ઉદક, ભગવાન ગૌતમને નમસ્કાર વગેરે આદર કર્યા વિના જ પાછો પોતાને ઠેકાણે ચાલવા માંડ્યો. એટલે ગૌતમે તેને ફરીથી કહ્યું, હે આયુષ્મન્ ! કોઈ શિષ્ટ શ્રમણ કે બ્રાહ્મણ પાસે ધર્મયુક્ત એક પણ આર્ય સુવાક્ય સાંભળવાનું કે શીખવાનું મળવાથી આપણને આપણી બુદ્ધિથી વિચારતાં એમ લાગે કે, આજે આમણે મને ઉત્તમ યોગ-ક્ષેમના સ્થાને પહોંચાડ્યો, તો તે માણસે પેલા શ્રમણબ્રાહ્મણનો આદર કરવો જોઈએ, પૂજ્યબુદ્ધિથી તેને નમસ્કાર કરવા જોઈએ, તેનું સંમાન કરવું જોઈએ, તથા કલ્યાણકારી મંગળમય દેવતાની જેમ અથવા દેવમંદિરની જેમ તેની ઉપાસના કરવી જોઈએ.

એટલે પેઢાલપુત્ર ઉદકે ભગવાન ગૌતમને કહ્યું :

આવા શબ્દો પૂર્વે મેં કદી જાણ્યા નહોતા કે સાંભળ્યા નહોતા, તથા કોઈએ મને કહ્યા નહોતા. તેથી હું તે પ્રમાણે વર્ત્યો નથી. પણ હે ભગવાન, હવે એ શબ્દો સાંભળીને મને તે શબ્દો ઉપર શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ તથા રુચિ પ્રાપ્ત થઈ છે. અને હું કબૂલ કરું છું કે, તમારું કહેવું બરાબર છે.

એટલે ભગવાન ગૌતમે તેને કહ્યું : હે આર્ય ! એ શબ્દો ઉપર શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ અને રુચિ કર. કારણ, અમે જે કહ્યું છે તે બરાબર છે.

પછી પેઢાલપુત્ર ઉદકે ભગવાન ગૌતમને કહ્યું :

હે ભગવન્ ! તમારી પાસે હું ચાર વ્રતવાળા[1] ધર્મમાંથી નીકળી, પાંચ મહાવ્રતવાળા તથા પ્રતિક્રમણવિધિવાળા[2] ધર્મમાં આવવા ઇચ્છું છું.

ત્યારે ભગવાન ગૌતમે તેને કહ્યું : તને જેમ સુખ થાય તેમ કર.

એટલે પેઢાલપુત્ર ઉદકે ભગવાન મહાવીર પાસે પાંચમહાવ્રતવાળો અને પ્રતિક્રમણવિધિવાળો ધર્મ સ્વીકાર્યો.

આમ કહી, શ્રીસુધર્મસ્વામી બોલ્યા.

---

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩.

ટિપ્પણો

ટિપ્પણ નં૦ ૧ : ગૌતમ ઇંદ્રભૂતિ એ મહાવીરના મુખ્ય શિષ્ય હતા તથા તેમના અગિયાર ગણધરોમાંના એક હતા. તે પૂર્વાશ્રમમાં બ્રાહ્મણ હતા. તેમના પિતાનું નામ વસુભૂતિ અને માતાનું નામ પૃથિવી હતું. તે ઈ. સ. પૂ. ૬૦૭ માં રાજગૃહ નજીક ગોબ્બર ગામમાં જન્મ્યા હતા. તે પોતે વેદવિદ્ અધ્યાપક હતા અને તેમનું શિષ્યવૃંદ મોટું હતું. તે મહાવીરના અનુયાયી કેવી રીતે થયા તેનું વર્ણન આ ગ્રંથના ઉપોદ્ઘાતની શરૂઆતમાં આપેલું છે. પરંતુ એકવાર જૈન થયા બાદ તેમનો મહાવીર સ્વામી પ્રત્યેનો અનુરાગ સૌથી ઉત્કટ હતો. તે અનુરાગ જ તેમને અંતિમ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવામાં આડે આવતો હતો. આથી ભગવાન મહાવીરે તેમને પોતાનાથી દૂર એકલા તપશ્ચર્યા કરવા મોકલી દીધા. જે રાતે તેમને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું, તે દિવસે જ ભગવાન મહાવીર નિર્વાણ પામ્યા. એટલે ગુરુશિષ્ય ફરી ભેગા થઈ શક્યા નહી. આ સૂત્રમાં જ તેમને ભગવાન તરીકે ઉલ્લેખ્યા છે, એ ઉપરથી સંઘમાં તેમનું સ્થાન કેટલું ઊંચું હશે તે દેખાઈ આવે છે.

ટિપ્પણ નં૦ ૨ : પાર્શ્વનાથનો ધર્મ ચાતુર્યામિક કહેવાતો. કારણ કે, તેમના સિદ્ધાંતમાં, બ્રહ્મચર્ય વ્રતનો પરિગ્રહ વ્રતમાં જ સમાવેશ કરી લેવામાં આવેલો હોવાથી, અહિંસા, સત્ય, અચૌર્ય અને અપરિગ્રહ એ ચાર જ યામો હતા. પરંતુ વખત જતાં ધીમે ધીમે સાધુઓ ધીટ થતા ગયા અને બ્રહ્મચર્યનો વ્રત તરીકે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ ન હોવાથી તેનું પાલન કરવાની અગત્ય કબૂલ ન કરવા લાગ્યા. એટલે ભગવાન મહાવીરે, તેમનાથી જુદા પડી, બ્રહ્મચર્યને પાંચમા મહાવ્રત તરીકે જુદું પાડ્યું. જુઓ ઉતરાધ્યયન ૨૩-૨૬.

ટિપ્પણ નં૦ ૩ : પોતે રોજ કરેલાં કર્મો રોજ તપાસી જવાં તથા કરેલા પાપકર્મનો ખેદ કરી, ગુરુ આગળ કબૂલ કરી, ફરી તેને ન કરવાના નિશ્ચય સાથે પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વીકારવાના વિધિને પ્રતિક્રમણ-વિધિ કહે છે.

સૂત્રકૃતાંગમાંનાં સુભાષિતો

ખંડ ૧

चित्तमन्तमचित्तं वा, परिगिज्झ किसामवि ।
अन्नं वा अणुजाणाइ, एवं दुक्खा ण मुच्चइ ॥

જ્યાં સુધી માણસ (કામિનીકાંચન વગેરે) સચિત્ત કે અચિત્ત પદાર્થોમાં આસક્તિવાળો છે,[૧] ત્યાં સુધી તે દુઃખમાંથી મુક્ત થતો નથી. (૧–૧–૨)

सयं तिवायए पाणे, अदुवाऽन्नेहिं घायए ।
हणन्तं वाऽणुजाणाइ, वेरं वड्ढइ अप्पणो ॥

જ્યાં સુધી માણસ (પોતાના સુખ માટે) બીજા પ્રાણોની હિંસા કર્યા કરે છે,[૨] ત્યાં સુધી તે પોતાનું વેર વધાર્યા કરે છે. (૧–૧–૩)

---

૧. મૂળમાં: "અથવા બીજાઓ તેમ કરતા હોય તેને અનુમતિ આપે છે" એટલું વધારે છે.

૨. અહીં પણ મૂળમાં: "જાતે કરે, બીજા પાસે કરાવે કે કોઈ કરતો હોય તેને અનુમતિ આપે" એટલું વધારે છે.

एयं खु नाणिणो सारं, जन्न हिंसइ किंचण ।
अहिंसासमयं चेव, एतावन्तं वियाणिया ॥

જ્ઞાનીના જ્ઞાનનો સાર એ છે કે, તે કોઈની હિંસા કરતો નથી. અહિંસાનો સિદ્ધાંત પણ એટલો જ છે. (૧–૪–૧૦)

संबुज्झह किं न वुज्झह ! संबोही खलु पेच्च दुल्लहा ।
णो हूवणमंति राइओ, नो सुलभं पुणरावि जीवियं ॥

જાગો ! તમે સમજતા કેમ નથી ? મૃત્યુ બાદ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું દુર્લભ છે. વીતી ગયેલી રાત્રીઓ પાછી આવતી નથી અને મનુષ્યજન્મ ફરી મળવો સહેલો નથી. (૨–૧–૧)

जमिणं जगती पुढो जगा, कम्मेहिं लुप्पंति पाणिणो ।
सयमेव कडेहिं गाहइ, णो तस्स मुच्चेज्जऽपुट्ठयं ॥

જગતમાં પ્રાણીઓ પોતાનાં કર્મોથી જ દુઃખી થાય છે, અને સારીમાઠી દશા પ્રાપ્ત કરે છે. કરેલું કર્મ ફળ દીધા વિના કદી અલગ થતું નથી. (૨–૧–૪)

जे यावि बहुस्सुए सिया, धम्मिय माहण भिक्खुए सिया ।
अभिणूमकडेहिं मुच्छिए, तिव्वं ते कम्मेहिं किच्चति ॥

માણસ ભલેને બહુ શાસ્ત્રો ભણેલો હોય, ધાર્મિક હોય, બ્રાહ્મણ હોય કે ભિક્ષુ હોય, પરંતુ જો તેનાં કર્મો સારાં ન હોય,[1] તો તે દુઃખી થવાનો જ. (૨–૧–૭)

---

૧. મૂળ : 'અસદાચરણમાં મૂર્છિત હોય.'

जइ वि य णिगणे किसे चरे, जइ वि य भुंजिय मासमंतसो ।
जे इह मायाइ मिज्जइ, आगंता गब्भाय णंतसो ॥

કોઈ ભલે નગ્નાવસ્થામાં વિચરે, કે મહિનાને અંતે એક વાર જ ખાય; પણ જો તે માયાયુક્ત હોય, તો તે વારંવાર ગર્ભવાસ પામવાનો. (૨–૧–૯)

पुरिसोरम पावकम्मुणा, पलियन्तं मणुयाण जीवियं ।
सन्ना इह काममुच्छिया, मोहं जन्ति नरा असंवुडा ॥

હે મનુષ્ય ! પાપકર્મથી નિવૃત્ત થા. માણસનું જીવિત અલ્પ છે. જગતના પદાર્થોમાં આસક્ત અને કામભોગોમાં મૂર્છિત એવા અસંયમી લોકો મોહ પામ્યા જ કરે છે. (૨–૧–૧૦)

ण य संखयमाहु जीवियं, तह वि य बालजणो पगब्भई ।
बाले पापेहि मिज्जई, इति संखाय मुणी ण मज्जई ॥

જીવિત ફરી સાંધી શકાય તેવું નથી એમ ડાહ્યા પુરુષો વારંવાર કહે છે, છતાં મૂઢ મનુષ્યો ધૃષ્ટતાપૂર્વક પાપોમાં મગ્ન રહ્યા કરે છે. એ જોઈ મુનિ પ્રમાદ ન કરે. (૨–૨–૨૧)

महयं पलिगोव जाणिया, जा वि य वंदणपूयणा इहं ।
सुहुमे सल्ले दुरुद्धरे, विउमंता पयहिज्ज संथवं ॥

આ જગતનાં વંદનપૂજનને કાદવના ખાડા જેવાં જાણવાં. એ કાંટો બહુ સૂક્ષ્મ છે, તથા મહા મુશ્કેલીએ કાઢી શકાય તેવો છે. માટે વિદ્વાને તેની સરસા ન જવું. (૨–૨–૧૧)

अग्गं वणिएहि आहियं, धारेन्ती राइणिया इहं ।
एवं परमा महव्वया, अक्खाया उ सराइभोयणा ॥

દૂર દેશાવરથી વેપારીઓએ આણેલાં રત્નો રાજાઓ જ ધારણ કરી શકે છે. તેમ રાત્રીભોજનત્યાગ સાથેનાં આ મહાવ્રતો પણ કોઈ વીરલા જ ધારણ કરી શકે છે. (૨–૩–૩)

वाहेण जहा व विच्छए, अबले होइ गवं पचोइए ।
से अन्तसो अप्पथामए, नाइवहे अबले विसीयइ ॥
एवं कामेसणं विऊ, अज्ज सुए पयहेज्ज संथवं ।
कामी कामे ण कामए, लद्धे वा वि अलद्ध कण्हुई ॥

નબળા બળદને તેનો હાંકેડુ ગમે તેટલો મારીઝૂડીને હાંકે, પણ તે ઊલટો ગળિયો બનતો જાય છે, અને છેવટે ભાર ખેંચવાને બદલે થાકીને બેસી પડે છે. તેવી સ્થિતિ વિષયરસ ચાખેલા માણસની છે. પરંતુ તે વિષયો તો આજે કે કાલે છોડીને ચાલ્યા જવાના છે એમ વિચારી, કામી પુરુષે પ્રાપ્ત થયેલા કે કોઈક કારણથી પ્રાપ્ત ન થયેલા કામોની વાસના છોડી દેવી. (૨–૩–૫, ૬)

मा पच्छ असाधुता भवे, अच्चेही अणुसास अप्पगं ।
अहियं च असाहु सोयई, से थणई परिदेवई बहुं ॥

અંતે પસ્તાવું ના પડે માટે અત્યારથી જ આત્માને ભોગોમાંથી છૂટો કરી સમજાવો. કામી પુરુષ અંતે ઘણો પસ્તાય છે અને વિલાપ કરે છે. (૨–૩–૭)

इणमेव खणं वियाणिया, णो सुलभं बोहिं च आहियं ।
एवं सहिएऽहिपासए, आह जिणे इणमेव सेसगा ॥

વર્તમાન કાળ એ જ એકમાત્ર તક છે! અને બોધપ્રાપ્તિ સુલભ છે નહીં. એમ સમજી, પોતાના કલ્યાણમાં તત્પર થાઓ! અત્યારના જિનો પણ એમ જ કહે છે, ભવિષ્યના પણ એમ જ કહેશે. (૨–૩–૧૯)

जेहिं काले परिक्कन्तं, न पच्छा परितप्पए ।
ते धीरा बन्धणुम्मुक्का, नावकंखन्ति जीवियं ॥

જેઓ યોગ્ય સમયે પરાક્રમ કરે છે, તેઓ જ પાછળથી પસ્તાતા નથી. તે ધીર પુરુષો બંધનોથી ઉન્મુક્ત હોઈ, જીવિતમાં આસક્તિ વિનાના હોય છે. (૩–૪–૧૫)

जेहिं नारीण संजोगा, पूयणा पिट्ठओ कया ।
सव्वमेयं निराकिच्चा, ते ठिया सुसमाहिए ॥

જેઓ કામભોગો અને પૂજનસત્કારને ત્યાગી શક્યા છે, તેઓએ બધું જ ત્યાગ્યું છે. તેવા લોકો જ મોક્ષમાર્ગમાં સ્થિત થઈ શક્યા છે. (૩–૪–૧૭)

उदगेण जे सिद्धिमुदाहरन्ति, सायं च पायं उदगं फुसन्ता ।
उदगस्स फासेण सिया य सिद्धी, सिज्झिंसु पाणा बहवे दगंसि ॥

સવારસાંજ નાહવાથી જ જો મોક્ષ મળતો હોય, તો પાણીમાં રહેનારા કેટલાય જીવો મુક્ત થઈ જાય. (૭–૧૪)

उदयं जई कम्ममलं हरेज्जा, एवं सुहं इच्छामित्तमेव ।
अंधं व णेयारमणुस्सरित्ता, पाणाणि चेवं विणिहन्ति मन्दा ॥

પાણી જો પાપકર્મો ધોઈ નાખતું હોય, તો પુણ્યકર્મોને પણ ધોઈ નાખે! એટલે તેમનો સિદ્ધાંત મનોરથમાત્ર છે. આંધળા નેતાને અનુસરનારાની પેઠે તે મૂઢ લોકો નિરર્થક જીવહિંસા કર્યા કરે છે. (૭–૧૬)

भारस्स जाआ मुणि भुञ्जएज्जा, कंखेज्ज पावस्स विवेग भिक्खू ।
दुक्खेण पुट्ठे धुयमाइएज्जा, संगामसीसे व परं दमेज्जा ॥

મુનિએ આહાર સંયમના નિર્વાહાર્થે જ ગ્રહણ કરવો; પોતામાંથી સર્વ પાપો દૂર થાય એમ ઇચ્છવું તથા દુઃખો આવી પડે તો સંયમનું શરણ લઈ, સંગ્રામને મોખરે ઝૂમતો હોય તેમ આંતર શત્રુને દબાવવો. (૭–૨૯)

पमायं कम्ममाहंसु, अप्पमायं तहावरं ।
तब्भावादेसओ वा वि, बालं पण्डियमेव वा ॥

પ્રમાદ એ કર્મ છે અને અપ્રમાદ એ અકર્મ છે. તે બે હોય કે ન હોય તે ઉપરથી માણસ પંડિત કે મૂર્ખ કહેવાય છે. (૮–૩)

जं किंचुवक्कमं जाणे, आउक्खेमस्स अप्पणो ।
तस्सेव अन्तरा खिप्पं, सिक्खं सिक्खेज्ज पण्डिए ॥

પોતાના જીવનના કલ્યાણનો જે કોઈ ઉપાય જાણવામાં આવે, તે બુદ્ધિશાળી મનુષ્યે જીવન દરમ્યાન તરત જ શીખી લેવો. (૮–૧૫)

सुयं मे इदमेगेसिं, एयं वीरस्स वीरियं ।
सातागारवणिहुए, उवसन्ते निहे चरे ॥

બુદ્ધિમાન પુરુષો પાસેથી મેં સાંભળ્યું છે કે, સુખશીલતાનો ત્યાગ કરી, કામનાઓને શાંત કરવી તથા નિરીહ થવું એ જ વીરનું વીરત્વ છે. (૮–૧૮)

जे याबुद्धा महाभागा, वीरा असमत्तदंसिणो ।
असुद्धं तेसिं परक्कन्तं, सफलं होइ सव्वसो ॥

જેઓ વસ્તુનું તત્ત્વ સમજ્યા નથી, તેવા મિથ્યાદૃષ્ટિવાળા પુરુષો લોકોમાં પૂજ્ય ગણાતા હોય તેમજ ધર્માચરણમાં મહા વીર જેવા હોય, તો પણ તેઓનો બધો પુરુષાર્થ અશુદ્ધ છે અને તેનાથી તેમને બંધન જ થાય છે. (૮–૨૨)

जे य बुद्धा महाभागा वीरा सम्मत्तदंसिणो ।
सुद्धं तेसिं परक्कन्तं, अफलं होइ सव्वसो ॥

પરંતુ જે પુરુષો વસ્તુનું તત્ત્વ સમજ્યા છે, તેવા જ્ઞાની પુરુષોનું ધર્માચરણ શુદ્ધ છે અને તેને લીધે તેઓ બંધાતા નથી. (૮–૨૩)

तेसिं पि न तवो सुद्धो, निक्खन्ता जे महाकुला ।
जं नेवन्ने वियाणन्ति, न सिलोगं पवेज्जए ॥

મોટા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોઈને જેઓએ સંન્યાસ લીધો હોય, અને જેઓ મહા તપસ્વી હોય, તેવાઓનું તપ પણ જો કીર્તિની ઇચ્છાથી થયેલું હોય તો તે શુદ્ધ નથી. જે તપ બીજા જાણતા નથી, તે જ ખરું તપ છે. પોતાની પ્રશંસા કદી ન કરવી. (૮–૨૪)

अप्पपिण्डासि पाणासि, अप्पं भासेज्ज सुव्वए ।
खन्तेऽभिनिव्वुडे दन्ते, वीतगिद्धी सया जए ॥

સુંદર વ્રત ધારણ કરનારા પુરુષે થોડું ખાવું, થોડું પીવું અને થોડું બોલવું; તથા ક્ષમાયુક્ત, નિરાતુર, જિતેંદ્રિય અને કામનારહિત થઈ, સદા પ્રયત્નશીલ રહેવું. (૮–૨૫)

लद्धे कामे ण पत्थेज्जा, विवेगे एवमाहिए ।
आयरियाइं सिक्खेज्जा, बुद्धाणं अन्तिए सया ॥

પ્રાપ્ત થયેલા કામભોગોમાં પણ ઇચ્છા ન થવી એનું નામ વિવેક. પોતાના આચાર હંમેશાં ડાહ્યા પુરુષો પાસેથી શીખવા. (૯–૩૨)

सुस्सूसमाणो उवासेज्जा, सुप्पन्नं सुतवस्सियं ।
वीरा जे अत्तपन्नेसी, धिइमन्ता जिइन्दिया ॥

મુમુક્ષુએ પ્રજ્ઞાયુક્ત, તપસ્વી, પુરુષાર્થી, આત્મજ્ઞાનના વાંછુક, ધૃતિમાન તથા જિતેંદ્રિય ગુરુને હંમેશાં સુશ્રૂષાપૂર્વક સેવવા. (૯–૩૩)

अगिद्धे सद्दफासेसु आरम्भेसु अणिस्सिए ।
सव्वं तं समयातीतं, जमेयं लवियं बहु ॥

શબ્દાદિ વિષયોમાં અલુબ્ધ રહે અને નિંદિત કર્મો ન કરે (એ જ મુખ્ય ધર્માચરણ છે.) બાકી બધું જે લંબાણથી કહ્યું છે, તે સિદ્ધાંત બહારનું છે. (૯–૩૫)

जे आयओ परओ वा वि णच्चा, अलमप्पणो होन्ति अलं परेसिं ।
तं जोइभूतं च सयावसेज्जा, जे पाउकुज्जा अणुवीइ धम्मं ॥

પોતાની અંદર તેમજ બહાર – એમ બંને રીતે સત્યને જાણીને જેઓ પોતાને તેમજ બીજાને તારવાને સમર્થ છે, તેવા જગતના જ્યોતિરૂપ તથા ધર્મનો સાક્ષાત્કાર કરી તેને પ્રગટ કરનાર (મહાત્મા) ની સોબતમાં હંમેશ રહેવું. (૧૨–૧૯)

णिक्किंचणे भिक्खु सुलूहजीवी, जे गारवं होइ सिलोगकामी ।
आजीवमेयं तु अबुज्झमाणो, पुणोपुणो विप्परियासुवेन्ति ॥

સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને લૂખાસૂકા આહાર ઉપર જીવનારો બનીને પણ જે ગર્વિષ્ઠ તથા સ્તુતિની કામનાવાળો હોય છે, તેનો સંન્યાસ એ તેની આજીવિકા છે. જ્ઞાન પામ્યા વિના તે ફરી ફરી સંસારમાં ભટકશે. (૧૩-૧૨)

एवं ण से होइ समाहिपत्ते, जे पन्नवं भिक्खु विउक्कसेज्जा ।
अहवा वि जे लाहमयावलित्ते, अन्नं जणं खिंसइ बालपन्ने ॥

જે માણસ પોતાની પ્રજ્ઞાને કારણે કે બીજી કોઈ વિભૂતિને કારણે મદમત્ત થઈ બીજાનો તિરસ્કાર કરે છે, તે સમાધિ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. (૧૩-૧૪)

गन्थं विहाय इह सिक्खमाणो, उट्ठाय सुबम्भचेरं वसेज्जा ।
ओवायकारी विणयं सुसिक्खे, जे छेय से विप्पमायं न कुज्जा ॥

શાસ્ત્ર શીખવા ઇચ્છનારાએ કામભોગોનો ત્યાગ કરી, પ્રયત્નપૂર્વક બ્રહ્મચર્યનું સેવન કરવું તથા ગુરુની આજ્ઞાનું પાલન કરતા કરતા ચારિત્રની શિક્ષા પ્રાપ્ત કરવી. ચતુર શિષ્યે પ્રમાદ ન કરવો. (૧૪-૧)

संखाइ धम्मं च वियागरन्ति, बुद्धा हु ते अन्तकरा भवन्ति ।
ते पारगा दोण्ह वि मोयणाए, संसोधियं पण्हमुदाहरन्ति ॥

ધર્મનો સાક્ષાત્કાર કરીને જે જ્ઞાનીઓ ઉપદેશ આપે છે, તેઓ જ સંશયનો અંત લાવી શકે છે. પોતાની તેમજ બીજાની એમ બંનેની મુક્તિ સાધનારા તેઓ જમાનાઓથી પુછાતા પ્રશ્નોનો નિવેડો આપી શકે છે. (૧૪-૧૮)

अन्ताणि धीरा सेवन्ति, तेण अन्तकरा इह ।
इह माणुस्सए ठाणे, धम्ममाराहिउं णरा ॥

બુદ્ધિમાન પુરુષો (વસ્તુઓના) અંત સેવે છે માટેજ સંસારનો અંત લાવી શકે છે. મનુષ્યલોકમાં આપણે ધર્મની આરાધના માટેજ મનુષ્ય થયા છીએ. (૧૫–૧૫)

धम्मं कहन्तस्स उ णत्थि दोसो, खन्तस्स दन्तस्स जिइन्दियस्स।
भासाय दोसे य विवज्जगस्स, गुणे य भासाय णिसेवगस्स॥

ધર્મ કહેવામાત્રથી દોષ લાગતો નથી,—જો તે કહેનાર ક્ષાંત હોય, દાંત હોય, જિતેંદ્રિય હોય, વાણીના દોષો ત્યાગનારો હોય અને વાણીના ગુણો સેવનારો હોય. (ખં૦ ૨, ૬–૫)

वायाभियोगेण जमावहेज्जा, णो तारिसं वायमुदाहरेज्जा।
अट्ठाणमेयं वयणं गुणाणं, णो दिक्खिए बूय सुरालमेयं॥

જે વાણી બોલવાથી પાપને ઉત્તેજન મળે, તે વાણી કદી ન બોલવી. દીક્ષિત ભિક્ષુએ ગુણોથી રહિત તથા તથ્ય વિનાનું કાંઈ ન બોલવું. (ખં૦ ૨, ૬–૩૩)

बुद्धस्स आणाए इमं समाहिं, अस्सिं सुठिच्चा तिविहेणं ताई।
तरिउं समुद्दं व महाभवोघं, आयाणवं धम्ममुदाहरेज्जा॥

જ્ઞાનીની આજ્ઞાનુસાર મોક્ષમાર્ગમાં મન વાણી અને કાયા – એમ ત્રણે પ્રકારે સ્થિત થઈ, જે પોતાની ઇંદ્રિયોનું રક્ષણ કરે છે તથા સમુદ્ર જેવા આ સંસારને તરવા માટે જેની પાસે સર્વ સામગ્રી છે, તે પુરુષ ભલે બીજાને ધર્મોપદેશ આપે. (ખં૦ ૨, ૬–૫૫)

સૂચિ

પૂર્તિ

ઉપો૦ પા૦ ૪૪–૭ : આ પુસ્તકના ઉપોદ્‌ઘાતમાં (પા. ૪૪ તથા ૪૭) જણાવ્યું છે કે ભગવાન મહાવીરનો જન્મ ઈ. સ. પૂ. ૫૯૯માં થયો હતો અને તે ઈ. સ. પૂ. ૫૨૭માં એટલે કે બુદ્ધથી ૫૦ વર્ષ પહેલાં નિર્વાણ પામ્યા હતા. સામાન્ય રીતે અત્યાર સુધી જૈનપરંપરામાં એ જ સમય સ્વીકારાતો આવ્યો છે અને અર્વાચીન વિદ્વાનોનાં પુસ્તકોમાં પણ મોટે ભાગે સ્વીકારાય છે. પરંતુ થોડો સમય થયાં, તે બાબતમાં એક અગત્યની ચર્ચા શરૂ થઈ છે. તેનો કાંઈ છેવટનો નિર્ણય આવી ગયો છે એમ તો ન જ કહેવાય, પણ તે ચર્ચા કયા મુદ્દાઓ ઉપર ચાલે છે તેનો કાંઈક ખ્યાલ આપવા સારુ, તે ચર્ચાવાળી એક લેખમાલાનો ટૂંક સાર અહીં આપ્યો છે.[૧]

પ્રખ્યાત જૈન લેખક મેરુતુંગે વિ. સં. ૧૩૬૧ એટલે કે ઈ. સ. ૧૩૦૪માં ‘પ્રબંધચિંતામણિ’ ગ્રંથ રચ્યો અને બે વર્ષ બાદ ‘વિચારશ્રેણી’ ગ્રંથ રચ્યો. તેમાં તેમણે વીર સંવત અને વિક્રમ સંવતની ગણતરી જણાવતાં નીચેના અર્થના શ્લોકો ટાંક્યા છે:

‘જે રાત્રે અર્હત્ તીર્થંકર મહાવીર નિર્વાણ પામ્યા, તે રાત્રે અવન્તીના રાજા પાલકનો રાજ્યાભિષેક થયો. પાલક રાજાનાં ૬૦ વર્ષ અને નંદ (રાજાઓ)નાં ૧૫૫; ૧૦૮ મૌર્યોનાં અને પુષ્યમિત્રનાં ૩૦; બલમિત્ર અને ભાનુમિત્રનાં ૬૦, તથા નભોવાહનનાં ૪૦; ગર્દભિલનાં ૧૩ વર્ષ અને શકનાં ૪.’

---

૧. મૂળ માટે જુઓ ‘ઇંડિયન એન્ટીક્વરી’ વર્ષ ૧૯૧૪.

એ શ્લોકોમાં આ પ્રમાણે મહાવીરના નિર્વાણ અને વિક્રમના રાજ્યારોહણ વચ્ચે ૪૭૦ વર્ષ વીત્યાં એમ જણાવ્યું છે. વિક્રમ સંવત ઈ. સ. પૂ. ૫૭થી શરૂ થતો ગણીએ, તો એ હિસાબે મહાવીર ઈ. સ. પૂ. ૫૨૭માં નિર્વાણ પામ્યા હતા એમ ઠરે. અને જૈન પરંપરા પોતાની તમામ ગણતરીઓમાં એ સમય જ સ્વીકારે છે. એક વાત તો નક્કી જ, કે એ શ્લોકો વિક્રમ સંવત એવું નામ સ્વીકારતા હોવાથી તે આઠમા નવમા સૈકા જેટલા અર્વાચીન છે. કારણકે ત્યાર પહેલાં વિક્રમસંવત એવું નામ જાણીતું નહોતું.

હવે, એ સમય બીજી ઐતિહાસિક ગણતરીઓ સાથે બંધબેસતો આવે છે કે નહિ તે તપાસીએ.

બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં 'નિગંઠનાતપુત્ત' ('નિર્ગ્રંથ જ્ઞાતપુત્ર' એટલે કે જ્ઞાત નામના રાજવંશમાં જન્મેલો નિર્ગ્રંથ) ના જે સંખ્યાબંધ ઉલ્લેખો મળે છે, તે ભગવાન મહાવીરને લગતા છે એ તો હવે નિઃશંક સાબિત થઈ ચૂક્યું છે. એ જ ગ્રંથો ઉપરથી એ પણ જણાઈ આવે છે કે, બુદ્ધ અને મહાવીર બંને સમકાલીન હોઈ, એક જ સમયે ઉપદેશ કરતા હતા.

ભગવાન બુદ્ધ ઈ. સ. પૂ. ૪૭૭ની આસપાસ નિર્વાણ પામ્યા હતા એ વસ્તુ અનેક ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી નિશ્ચિત થયા જેવી છે. હવે, જો મહાવીર ઈ. સ. પૂ. ૫૨૭માં નિર્વાણ પામ્યા હોય, તો તે વખતે બુદ્ધ ૩૦ વર્ષના જ હોય. (કારણ કે નિર્વાણ વખતે તે ૮૦ વર્ષના હતા.) અને બુદ્ધે ૩૬મા વર્ષ પહેલાં ધર્મોપદેશ જ શરૂ કર્યો નહોતો, એટલે બંને એક સમયે જ ઉપદેશ કરતા હતા એ બીના ઘટી શકે નહિ.

વળી, બંને અજાતશત્રુ રાજાના સમય દરમ્યાન હયાત હતા એ વાત બંને સંપ્રદાયના ધર્મગ્રંથો ઉપરથી નિશ્ચિત થઈ શકે છે. પરંતુ અજાતશત્રુ બુદ્ધના મૃત્યુ પૂર્વે ૮ વર્ષ પહેલાં જ રાજા થયો હતો; એટલે મહાવીર જો ઈ. સ. પૂ. ૫૨૭માં નિર્વાણ પામ્યા હોય, તો તે વખતે અજાતશત્રુ રાજા જ બન્યો ન હોય.

આમ બુદ્ધના કાલનિર્ણય સાથે જૈન પરંપરાને ઘણો વિરોધ આવે છે. એટલે બેમાંથી એક કાલનિર્ણયને ખોટો ગણવો જોઈએ. પરંતુ બુદ્ધના કાલનિર્ણયને બીજાં ઐતિહાસિક પ્રમાણોનો સારા જેવો ટેકો છે, એટલે તેને ખોટો ગણી શકાય તેમ નથી. પરંતુ આ જગાએ હેમચંદ્ર જેવા પ્રસિદ્ધ જૈન લેખક જ ઉપર જણાવેલી જૈનપરંપરામાં અમુક સુધારો સૂચવે છે. આપણે ઉપર મેરુતુંગે ટાંકેલા શ્લોકોમાં જોઈ આવ્યા કે, તેમાં મૌર્યવંશ એટલે કે ચંદ્રગુપ્ત મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૨૧૫ વર્ષે ગાદીએ આવ્યો એમ જણાવ્યું છે. પરંતુ હેમચંદ્ર પોતાના 'સ્થવિરાવલીચરિત' (પરિશિષ્ટ પર્વન્) માં જણાવે છે કે, 'મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૧૫૫ વર્ષે ચંદ્રગુપ્ત રાજા થયો.' આપણે હેમચંદ્રનો એ સુધારો કબૂલ રાખીએ, તો મહાવીરના નિર્વાણકાળ અને વિક્રમ સંવત વચ્ચે ૨૧૫+૨૬૫ને બદલે ૧૫૫+૨૫૫ એટલે કે ૪૧૦ વર્ષ ગયાં હતાં એમ ઠરે; એટલે કે મહાવીર ઈ. સ. પૂ. ૪૬૭માં નિર્વાણ પામ્યા હતા એમ નક્કી થાય.

મહાવંશમાં જણાવ્યા પ્રમાણે અજાતશત્રુ બુદ્ધના નિર્વાણ (ઈ. સ. પૂ. ૪૭૭) પહેલાં ૮ વર્ષે (ઈ. સ. ૪૮૫માં) ગાદીએ આવ્યો હતો. અને ગાદીએ આવ્યા પછી તેનું પહેલું જ કાર્ય કોશલના વૃદ્ધ રાજા સાથે લડાઈ હતું. હવે ભગવતીસૂત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ગોશાલ એ યુદ્ધ પછી તરત જ શ્રાવસ્તીમાં મરણ પામ્યો હતો. અને મહાવીર ગોશાલના મૃત્યુ પછી ૧૬ વર્ષ જીવ્યા હતા. એટલે પણ મહાવીરનો નિર્વાણસમય ઈ. સ. પૂર્વે ૪૬૮–૬૭ જેટલો આવીને ઊભો રહે.

અલબત્ત, હેમચંદ્રની ગણતરી પ્રમાણે ચંદ્રગુપ્તનું રાજ્યારોહણ ઈ. સ પૂ. ૩૧૨માં થયું હતું એમ ઠરે. બીજાં પ્રમાણો પ્રમાણે તે સમય તેનાથી ૧૦–૧૨ વર્ષ પહેલાં હોવો જોઈએ. પરંતુ સંભવ છે કે, મહાવીર પછી ૧૫૫ વર્ષે ચંદ્રગુપ્તનું રાજ્યારોહણ થવાને બદલે તે વખતે ચંદ્રગુપ્તના રાજ્ય દરમ્યાનની જૈનોને લગતી કોઈ મહા અગત્યની બીના જ બની હોય. અને આપણે જાણીએ પણ છીએ

કે, ચંદ્રગુપ્તના રાજ્ય દરમ્યાન ૧૩ વર્ષનો કારમો દુકાળ પડચો હતો અને તે પ્રસંગે જૈનોમાં શ્વેતાંબર દિગંબરના ઝઘડાનું મૂળ નંખાયું હતું. ચંદ્રગુપ્ત રાજા થયો તે અરસામાં જૈનસંઘ સંભૂતિવિજયના નેતૃત્વ હેઠળ હતો. પરંતુ સંભૂતિવિજય આ અરસામાં એટલે કે વીર પછી ૧૫૬ વર્ષે મરણ પામ્યા. એટલે તેમની પછી તેમના ગુરુભાઈ ભદ્રબાહુ સંઘના નેતા બન્યા.*

દુકાળના વખતમાં ભદ્રબાહુ કેટલાક અનુયાયીઓને લઈ દક્ષિણમાં ચાલ્યા ગયા. દુકાળ પૂરો થતાં તે બધા પાછા આવ્યા ત્યારે તેમણે જોયું તો મગધવાળા સાધુઓએ આચારમાં ઘણી છૂટછાટ મૂકી હતી. તે તેમને પસંદ પડચું નહિ. ભદ્રબાહુ પછી તપ કરવાને નેપાલમાં ચાલ્યા ગયા. અને આગમ ગ્રંથો ભેગા કરવા મળેલી સમિતિમાં તેમણે ભાગ લીધો નહિ.

દક્ષિણમાંથી પાછા આવેલા સાધુઓએ મગધવાળાઓએ એકત્રિત કરેલા ગ્રંથો મંજૂર રાખ્યા નહિ. આમ તેમની વચ્ચે તીવ્ર મતભેદનું મૂળ નંખાયું. એટલે સંભૂતિવિજયને જ અખંડ જૈનસંઘના છેલ્લા આચાર્ય માનવા જોઈએ. અને તે કારણે જ તેમના મૃત્યુની ઘટનાને જૈન ઇતિહાસમાં અગત્યની માનીને ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યારોહણ સાથે જોડી દેવામાં આવી હોય એમ બને.

પરંતુ મહાવીરનો નિર્વાણસમય ઈ. સ. પૂ. ૪૬૭માં માનવાને બીજાં પણ કારણો છે. હેમચંદ્ર સુધ્ધાં સમગ્ર જૈનપરંપરા ભદ્રબાહુનું મૃત્યુ વીર પછી ૧૭૦ વર્ષે થયેલું માને છે. હવે જો મહાવીરના નિર્વાણનું વર્ષ ઈ. સ. પૂ. ૫૨૭ લઈએ, તો ભદ્રબાહુનું મૃત્યુ ઈ. સ. પૂ. ૩૫૭માં માનવું જોઈએ. જૈનપરંપરા ભદ્રબાહુનો

* તે તથા તેમની પછી આચાર્યપદે આવનાર, સંભૂતિવિજયના શિષ્ય સ્થૂલભદ્ર બંને, ૧૪ પૂર્વ ગ્રંથો જાણતા હતા. પણ સ્થૂલભદ્ર છેલ્લાં ચાર પૂર્વ કોઈને શીખવી શકે તેમ નહોતું. તેથી દિગંબરો ભદ્રબાહુને છેલ્લા શ્રુતકેવલી માને છે, જ્યારે શ્વેતાંબરો સ્થૂલભદ્રને માને છે.

ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યકાળ સાથે નિકટ સંબંધ માને છે. પરંતુ ચંદ્રગુપ્તનો રાજ્યકાળ ઈ. સ. પૂ. ૩૨૩–૨૯૯ની વચ્ચે જ મૂકી શકાય તેમ છે. એટલે એ બે વાતો બંધ બેસતી આવતી નથી. હવે જો ઈ. સ. પૂ. ૪૬૭ ને નિર્વાણનું વર્ષ સ્વીકારીએ, તો ભદ્રબાહુનું મૃત્યુ ઈ. સ. પૂ. ૨૯૭માં ઠરે – જે ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યકાળ દરમ્યાન આવીને ઊભું રહે.

અહીં એક અગત્યની દલીલનો રદિયો આપવાનો રહે છે. દીઘનિકાય (૩–૧૧૭) અને મજ્ઝિમનિકાય (૨–૨૪૩) માં જણાવ્યું છે કે, બુદ્ધ શાક્યોના સામગામમાં હતા ત્યારે તેમને ખબર મળ્યા કે નાતપુત્ર પાવામાં મરણ પામ્યો છે અને તેનો સંઘ ફાટફૂટથી છિન્નભિન્ન થઈ જવાની અણી ઉપર આવ્યો છે. આ ઉલ્લેખ પ્રમાણે તો મહાવીર બુદ્ધ પહેલાં નિર્વાણ પામ્યા હોવા જોઈએ; અને આપણી ગણના પ્રમાણે તો બુદ્ધ (ઈ. સ. પૂ. ૪૭૭) ની પછી મહાવીર (ઈ. સ. પૂ. ૪૬૭) નિર્વાણ પામવા જોઈએ. પણ ઉપર જણાવેલા ઉલ્લેખો ઉપર નીચેનાં બે કારણોથી વજૂદ મૂકવા જેવું નથી.

એક તો એ કે, એ ઉલ્લેખોમાં મહાવીરના મૃત્યુસ્થાન તરીકે જે પાવા જણાવ્યું છે, તે કુસિનારની નજીક શાક્યોના દેશમાં આવેલું પાવા છે. જ્યારે, જૈનો મહાવીરના મૃત્યુસ્થાન તરીકે જે પાવા જણાવે છે, તે તો બિહારમાં ગિરિયકથી ૩ માઈલ દૂર આવેલું પાવાપુરી ગામ છે. ઉપરાંત મહાવીરના મૃત્યુ સમયે જૈનસંઘ છિન્નભિન્ન થવાની અણી ઉપર આવ્યો હતો એવો કશો જ ઉલ્લેખ જૈન ગ્રંથોમાં મળતો નથી. જૈનગ્રંથો સામાન્ય રીતે પોતાના સંઘમાં પડેલી ફાટફૂટ છુપાવવાને બદલે તેની કાળજીપૂર્વક નોંધ લેતા માલૂમ પડે છે. એટલે નિકાયના લેખકોએ બહુ પછીના સમયમાં જુદી જુદી સાંભળેલી વાતોનો ભળતો જ છબરડો વાળ્યો હોય એમ બની શકે.

બીજું કારણ એ કે, બૌદ્ધગ્રંથોમાં બુદ્ધ સાથે રાજા બિંબિસારનું નામ વધારે આવે છે; જ્યારે, જૈનગ્રંથોમાં મહાવીર સાથે બિંબિસારના પુત્ર કૂણિક (અજાતશત્રુ) નું નામ વધુ આવે છે. ઉપરાંત બૌદ્ધગ્રંથોમાં

મગધની જૂની રાજધાની રાજગૃહ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે, ત્યારે જૈન ગ્રંથોમાં કૂણિકની નવી રાજધાની ચંપા મુખ્ય સ્થાન લે છે. એ વસ્તુ અજાતશત્રુના રાજ્યના અંતભાગને વધુ સૂચિત કરે છે, કે જે વખતે બુદ્ધ હયાત ન હોય પણ મહાવીર હયાત હોય.

પા. ૧૬૭, લી૦ ૫-૧૩ : એ ફકરામાં તથા અન્ય સ્થળે (પા-૧૫૦-૧; ૧૮૭) જે અઢાર પાપકર્મો અથવા પાપસ્થાનકોનો ઉલ્લેખ છે, તે અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે છે; સામાન્ય રીતે તેમનો અર્થ પણ નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે જ લેવાય છે :—

૧. હિંસા ૨. જૂઠ ૩. ચોરી ૪. અબ્રહ્મચર્ય ૫. પરિગ્રહ ૬. ક્રોધ ૭. માન ૮. માયા (કપટ) ૯. લોભ ૧૦. રાગ ૧૧. દ્વેષ ૧૨. ક્લેશ (કલહ) ૧૩. અભ્યાખ્યાન (ખોટા આક્ષેપ) ૧૪. પૈશુન્ય (ચુગલી કરવી) ૧૫. રતિ-અરતિ (આનંદથી મત્ત થવું અને શોકથી ખિન્ન થઈ જવું) ૧૬. પરપરિવાદ (બીજાની નિંદા) ૧૮. મિથ્યાદર્શનશલ્ય. (કુદેવ, કુગુરુ અને કુધર્મને સાચા માની સેવવા)

પા. ૧૯૧ લી૦ ૧૭ : અહીં જણાવેલ અંડજ, પોતજ, ઉગ્ગહ અને પગ્ગહ એ ચાર પ્રતિબંધોને બદલે કલ્પસૂત્રમાં નીચેના ચાર જણાવ્યા છે: અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ દ્રવ્ય (સચિત્ત સ્ત્રી ઇ૦ કે અચિત્ત આભૂષણ ઇ૦) સંબંધી, ક્ષેત્ર સંબંધી, કાળ સંબંધી અને (ક્રોધ, માન, રાગ, દ્વેષ આદિ) ભાવ સંબંધી.

પા. ૨૪૦, લી૦ ૧૨ ઇ૦ : ગૌતમના કેવળજ્ઞાનની હકીકત આ પ્રમાણે છે: પોતા પ્રત્યેનો ગૌતમનો રાગ દૂર કરવા ભગવાન મહાવીરે તેમને પોતાના નિર્વાણની રાત્રીને આગલે દિવસે નજીકના ગામમાં દેવશર્મા બ્રાહ્મણને ઉપદેશ આપવા મોકલી દીધા. પછી પાછલી રાતે ભગવાન નિર્વાણ પામ્યા. પાછા ફરતાં તે સમાચાર જાણી ગૌતમ મહાશોકમાં મગ્ન થઈ ગયા; અને તે દરમ્યાન તેમને તે રાતે જ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું.

શુદ્ધિ

પૃ.	લી.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૨૦	કુશળ છતાં	કુશળ હોવા છતાં
૫	૧૬	અને જંબુને	અને તે જંબુને
૭	૪ ઇ૦	પાટલીપુત્ર	પાટલિપુત્ર
૩૩	૨૦	કિસ, સંકિચ્ચ	કિસસંકિચ્ચ
૩૭	૧૫	પણ કહી શકાય –	પછી ઉમેરો: (स्यादस्ति, स्यादवक्तव्य): અમુક દષ્ટિબિંદુથી વસ્તુને 'નથી' એમ પણ કહી શકાય અને પાછી અવક્તવ્ય કહી શકાય
૧૪૬	૩	૧	૨૬ કરો.
૧૭૩	૨	વગેરેથી આપેલું છે.	,,

નોંધ: પા. ૪૪–૭, ૧૬૭, ૧૯૧ અને ૨૪૦ માટે ઉપર